

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОЙКО МАРІЯ ІВАНІВНА

811.161.2:94(477.6)"20"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ОСВІТНЬОМУ
ПРОСТОРІ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 035 Філологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.І. Бойко

Науковий керівник – **Вінтонів Михайло Олексійович**,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Бойко М.І. Функціонування української мови в освітньому просторі Донеччини на початку ХХІ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2023.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню функціонування української мови в освітньому просторі Донеччини на початку ХХІ століття.

Актуальність роботи визначено потребою активізації соціолінгвістичних розвідок, досліджень мовної ситуації України, питань функціонування української мови в умовах українсько-російської двомовності Донеччини, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики в регіоні. Виняткової уваги потребує аналіз мовної поведінки молоді, специфіки існування обох мов у молодіжному середовищі, оскільки молодь визначатиме мовну ситуацію в майбутньому.

Мета роботи – проаналізувати мовну ситуацію в закладах загальної середньої та вищої освіти Донеччини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені чинником сильного впливу російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України.

Джерельною базою дослідження слугували 1) нормативні документи профільного міністерства, відповідно до яких у різні роки здійснено регулювання функціонування мов у закладах освіти (накази, листи Міністерства освіти і науки України); 2) показники цільового анкетування учнів 9–11 класів, студентів I–IV курсів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі (загалом 1179 анкет: 116 респондентів – Донбаського державного педагогічного

університету, 155 респондентів – Маріупольського державного університету, 178 респондентів – Горлівського інституту іноземних мов, 127 респондентів – Донецького національного технічного університету, 120 респондентів – закладів середньої освіти Слов'янська, 185 респондентів – закладів середньої освіти Бахмута, 143 респонденти – закладів середньої освіти Покровська, 155 респондентів – закладів середньої освіти Маріуполя); 3) усне мовлення учнів та студентів; 4) матеріали масових статистичних опитувань (дослідження Інституту соціології НАН України та опитувальної мережі фірми «Соціс»; опитування в рамках проєкту Kantar TNS Online Track; загальнонаціональна розвідка, організована Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерова спільно з соціологічною службою Центру Разумкова; всеукраїнське соціологічне опитування населення Центру «Соціальний моніторинг»; всеукраїнське опитування «Думки і погляди населення України» Київського міжнародного інституту соціології) – понад 3000 респондентів.

Наукова новизна роботи зумовлена тим, що в ній уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз мовної ситуації в закладах шкільної та вищої освіти Донецької області. У дисертаційній роботі уточнено та конкретизовано соціально-політичні та демографічні чинники розвитку білінгвізму на Донеччині; розкрито динаміку використання мов в освітньому просторі; визначено стратегії та тактики підвищення комунікативної потужності української мови серед молоді.

Теоретичне значення виконаного дослідження полягає в певному внеску в сучасну прикладну філологію, зокрема в поглибленні тлумачень основних термінів соціолінгвістики *білінгвізм, мовна ситуація, мовна поведінка*, у розширенні обґрунтування методології комплексного аналізу мовної ситуації за кількісними, якісними та оцінними параметрами, у встановленні ролі соціально-політичних та демографічних чинників розвитку двомовності в освітньому просторі Донеччини.

Практичне значення отриманих результатів вбачаємо в тому, що розглянуті теоретичні положення та інтерпретований емпіричний матеріал дозволяють відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України. Матеріали й основні положення дисертації можуть бути використані в:

- а) написанні нових розвідок із соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики;
- б) поглибленому вивченні мовної ситуації в Україні, зокрема її посттоталітарних деформацій та асиміляційного впливу російської мови;
- в) викладанні соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики;
- г) розробленні шляхів підвищення комунікативної потужності української мови та утвердженні її державних позицій на Донеччині.

У *Вступі* дисертації наголошено на основних складниках: новизні, теоретичному та практичному значенні, апробації дослідження тощо. У розділах роботи поетапно подано комплексний аналіз мовної ситуації в закладах освіти Донецької області, проаналізовано соціально-політичні та демографічні чинники розвитку двомовності на території Донеччини, схарактеризовано стратегії та тактики підвищення комунікативної потужності української мови, що й передбачено завданнями.

Перший розділ присвячено теоретичним засадам дослідження. У *другому розділі* схарактеризовано історію формування мовного середовища Донеччини, представлено аналіз динаміки мовної ситуації Донеччини наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. У *третьому розділі* висвітлено результати цільового анкетування учнів 9–11 класів, студентів I–IV курсів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі.

Отримані результати дозволили сформулювати відповідні *висновки*, що мають теоретичне та практичне значення. Питання досліджень мовних ситуацій в Україні є одним із актуальних аспектів прикладного мовознавства. На різних етапах становлення наукової думки невпинно змінювалися погляди

фахівців як на трактування терміна «білінгвізм», так і на критерії його виокремлення. Значну роль у розвитку й розповсюдженні російсько-українського білінгвізму відіграє сфера освіти. Це зумовлено тим, що в районах поширення двомовності визначальним чинником є загальноосвітня школа, яка до останнього часу сприяла розвитку тої чи тої мови.

Незважаючи на динаміку росту функціонування української мови в освітній сфері, зокрема дотримання українськомовного вектора в шкільній та вишівській практиці, нами не зафіксовано прямої кореляції щодо функціонування української мови в інших сферах життя. Всупереч офіційній статистиці, що засвідчує абсолютне переважання закладів освіти з українською мовою навчання, дійсне мовне середовище в сприйнятті мовців здебільшого є двомовним.

З'ясовано, що в ситуаціях конкуренції двох мов на території однієї держави перемогу здобуває та, яка має більшу комунікативну потужність. Державна мовна політика, щодо впровадження низки законів та постанов, вплинула на позитивну динаміку в мовній ситуації загалом, що спричинило збільшення українськомовного населення.

Безумовно, двомовність в усіх соціальних сферах, зокрема й в освіті, ще й на сьогодні має досить сильні позиції, але переважно серед населення, вік яких сягає понад сорок років, тобто тих, чия суспільна свідомість формувалась у період масового зросійщення. На перевагу цьому ми можемо протиставити молоде покоління (зокрема школярів та студентів).

Наше дослідження сфокусовано саме на Донеччині, оскільки проблема українсько-російської двомовності для цієї частини України є актуальною і сьогодні, що спричинено історичними закономірностями заселення цього краю. Установлено, що попри переважну більшість етнічних українців, які за всіма показниками перевищують найбільшу меншину Донецької області – росіян, функціонування української мови як державної ускладнене.

Ретельне вивчення переписів 1897, 1923, 1939, 1970, 2001 Донеччини дозволило зафіксувати зміни, які відбулися на досліджуваній території

протягом останніх років. На момент проведення перепису в 1923 році більшість населення сучасної Донецької області рідну мову визнали українську 63,92% від загальної кількості населення. Проте в 1989 та 2001 роках фіксуємо протилежний результат, де рідною українську мову називають 30, 56% та 24,09% відповідно. Мовна ситуація Донецької області змінювалась, оскільки наприкінці XIX століття українська мова займала провідне місце, а вже на початку XX століття паралельно з українською стала домінувати російська мова.

Уважаємо, статистичні параметри мовної ситуації демонструють позитивну динаміку в процесі утвердження української мови в системі шкільної та вищої освіти. Цей факт підтверджують показники збільшення кількості учнів, залучених до освітнього процесу українською мовою в регіонах.

Як засвідчують показники відділу нормативності та якості дошкільної, загальної середньої освіти департаменту освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації, найменша кількість учнів, які навчалися українською мовою, була у 2003 році (22%). Тоді як відсоток учнів, які послуговувалися в закладах освіти російською, становив 78%. Отримані дані фіксують, що, починаючи з 2011 року, спостерігаємо збільшення частки учнів, які здобувають знання державною мовою.

Станом на 2019–2020 н. р. кількість учнів, які навчаються українською мовою, становить 81% (йдеться тільки про підконтрольні Україні райони Донецької області).

Із метою поглибленого аналізу мовної ситуації у сфері освіти проаналізовано бази даних із результатами тестів з усіх предметів, які розміщено на сайті Українського центру оцінювання якості освіти. Більше половини випускників Донецької області упродовж 2016–2020 рр. обирали українську мову для проходження тестування з вищезгаданих предметів.

У 2020 році спостерігаємо помітне зростання кількості осіб, які склали тест з історії України (82,18%), математики (70,99%) та географії (77,48%)

державною мовою. Окрім того, аналіз відповідей респондентів на питання анкети дав змогу стверджувати про важливість обов'язкового використання української мови в закладах освіти.

У неконтрольованому мовленні, коли білінгви не відчують напруги постійного розрізнення мовних кодів, на нашу думку, і відбувається витворення мішаних форм українсько-російського мовлення. У результаті проведеного дослідження констатовано, попри те, що молодь Донеччини чітко розуміє причини появи суржику, в усному мовленні все одно присутня значна кількість помилок. Зауважимо, що нині фіксуємо позитивну динаміку в ставленні до норм літературної мови.

Установлено, що основною умовою врегулювання мовної ситуації у сфері шкільної та вищої освіти в Україні є активна мовна політика держави, спрямована на підвищення комунікативної потужності української мови.

Виявлено, що для ефективної інтеграції України в європейський освітній простір варто впровадити систематичний моніторинг якості освіти і навчальних досягнень учнів, студентів, формувати компетентних педагогів, здатних долати нові виклики.

Проведене соціолінгвістичне опитування створює передумови для конкретизації нових напрямів висвітлення окресленої проблематики. Перспективу подальших розвідок убачаємо в аналізі проблеми білінгвізму в закладах освіти південних і західних регіонів України.

ANNOTATION

Boiko M.I. Functioning of the Ukrainian language in the academic field of Donetsk region at the beginning of XXI century. – Qualifying scientific work having rights of a manuscript.

Dissertation for the DPh degree with a specialization 035 in Philology. Borys Hrinchenko Kyiv University. Kyiv, 2022.

The Dissertation work is devoted to the research as regards the Ukrainian language functioning in the academic field of Donetsk region at the beginning of XXI century.

Importance of the dissertation lies in the necessity to activate social and linguistic examine the linguistic situation of Ukraine, issues of the Ukrainian language functioning in the conditions of Donetsk region bilingual situation where both Ukrainian and Russian language are in use, which has not only theoretical significance but also a practical side for introduction of state language program in the region. Particular attention shall be given to the linguistic behavior of the youth, features of the both languages use by young people, since the youth will determine the linguistic situation in the future.

Purpose of the work – is to carry out a complex analysis of the language situation in the high schools and high education establishments of Donetsk region, examine the interlinguistic deformations, predetermined by the strong impact of the Russian language upon the Ukrainian language, and describe the role of education for the national consolidation of Ukraine.

Resources for the research: 1) regulatory documents of the relevant Ministry, which in various years regulated the functioning of languages in the educational establishments (orders, letters from the Ministry of education of Ukraine); 2) results of the targeted questionnaire surveys among students of 9–11 forms, students of I–IV year, carried out by the author in 2019–2020 years in Slovyansk, Bahmut, Pokrovsk, and Mariupol (1179 questionnaires in total: 116 respondents – from Donbass State Pedagogical University, 155 respondents –

from Mariupol State University, 178 respondents – from Horlivka Institute for Foreign Languages, 127 respondents – from Donetsk National Technical University, 120 respondents – from secondary education establishments in Slovyansk, 18 respondents – from secondary education establishments in Bahmut, 143 respondents – from secondary education establishments in Pokrovsk, 155 respondents – from secondary education establishments in Mariupol); 3) spoken language of pupils and students; 4) materials of mass statistic surveys (researches of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, surveys conducted by “Socis” company; surveys within the frames of the project Kantar TNS Online Track; nationwide research, arranged by the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation together with the Razumkov Centre sociologic service; all-Ukrainian sociological survey of the population conducted by the Social Monitoring Center; all-Ukrainian sociological survey “Thoughts and views of the Ukrainian population” conducted by Kyiv International Institute of Sociology) with more than 3000 respondents.

Scientific newness of the work is predetermined by the fact that it is the first work that establishes and characterizes the dynamics of the languages use in the academic field of Donetsk region; it provides a complex analysis of the language situation in the establishments of the general secondary and high education in Donetsk oblast; it focuses attention on the common and minor problems of the society bilingualism under the multi-cultural conditions.

Theoretical value of the research is composed of the certain contribution to the modern practical Philology, in particular, it extended the definition of the main terms used by Sociolinguistics – such as “bilingualism”, “linguistic situation”, “linguistic behavior”, besides, it extended the substantiation of the linguistic situation complex analysis methodology from the viewpoint of quantitative, qualitative, and evaluation parameters, established the role of social, political and demographic factors of bilingualism development in the academic field of Donetsk region.

Practical value of the obtained results lies in the fact that the reviewed theoretical provisions and interpreted empiric materials allow to examine the linguistic situation in the educational establishments of the Eastern Ukraine. Materials and the conceptual issues of the dissertation may be used for: a) preparation of new researches in the field of Sociolinguistics, the History of the Ukrainian language, Psycholinguistics, General Linguistics, Linguodidactics; b) for deep studies of the linguistic situation in Ukraine, in particular, its post-totalitarian deformations and assimilative impact of the Russian language; c) for the courses of Sociolinguistics, History of the Ukrainian language, Psycholinguistics, General Linguistics, Linguodidactics; d) to develop methods for the Ukrainian language communicative capacity improvement and establishment of the language in the capacity of the state language in Donetsk region.

The *Introduction* of the dissertation makes focus on the work's main components: newness, theoretical and practical value, approvement of the research, etc. The dissertation sections provide a gradual complex analysis of the linguistic situation in the educational establishments of Donetsk oblast, analyze social, political and demographic factors of bilingualism development on the territory of Donetsk region, describe strategies and tactics of the Ukrainian language communicative capacity increasing, which was envisaged by the tasks set for the work.

The First section is devoted to theoretical basis of the research. *The Second section* describes the history of the linguistic situation in Donetsk region, provides analysis of the linguistic situation dynamics in Donetsk region at the end of XX – beginning of XXI century. *The Third section* is devoted to description of the results of the targeted linguistic questionnaire surveys among students of 9–11 forms, students in their I–IV years of studies, carried out by the author in 2019–2020 years in Slovyansk, Bahmut, Pokrovsk, and Mariupol.

The obtained results allowed to make respective *conclusions* that have theoretical and practical value. The task to examine the variety of Ukrainian linguistic situations is one of the important aspects of practical linguistics.

Different stages of the scientific thought development are characterized by the dynamic change of scientific opinion as regards definition of the term “bilingualism” and the criteria for its identification. The academic field plays an important role in the development and spreading of the Russian and Ukrainian bilingualism. This role is predetermined by the fact that the secondary school constitutes the main factor in the areas with an obvious bilingualism spreading, since it is the school that favored spreading of that or another language until now.

Despite the obvious increase of the Ukrainian language popularity in the educational field, in particular, following the Ukrainian vector in the school and high education practice, we have not discovered a direct correlation as regards functioning of the Ukrainian language in other areas of life. Despite the official statistics that indicate the absolute majority of educational establishments with Ukrainian language as the language of instruction, the actual linguistic situation is still bilingual from the viewpoint of native speakers.

It was discovered that under the conditions of a linguistic competition between two languages on the territory of one state the language having a higher communicative capacity tends to dominate. State language politics introducing a number of laws and resolutions had a positive impact on the linguistic situation in general which contributed to the increased number of Ukrainian speaking population.

Needless to say that bilingualism in all social spheres, in particular, in the academic field, is quite strong nowadays, however, this phenomena is mostly observed in the population having more than 40 years age, i.e. the persons whose public awareness was shaped in the period of massive russification. As opposed to this phenomena, we can observe the younger generation (including schoolchildren and students).

Population count carried out in 1923 year showed that the majority of population (63,92%) of the modern Donetsk oblast recognized the Ukrainian language as their native. However, in 2001 we fixed an opposite result with 24,09 % of population recognizing the Ukrainian language as their native language.

We believe that the statistics of the linguistic situation demonstrate positive dynamics in the Ukrainian language positioning in the system of school and high education. This fact is confirmed by the increased number of pupils engaged in the educational process in the Ukrainian language in separate regions and in general in the country.

According to the data provided by the department of standardization, preschool and school education quality at the Department of Education and Science in Donetsk oblast State Administration the minor share of pupils getting their education in the Ukrainian language was observed in 2003 year (22%). At the same time the share of pupils in Russian speaking educational establishments comprised 78%. The collected data demonstrate that much bigger share of pupils are getting their education in the state language starting from 2011 year.

During 2019–2020 academic year the number of pupils getting their education in the Ukrainian language comprised 81% (the data is relevant only for the Donetsk regions that are under control of Ukraine).

In order to extend the analysis of the linguistic situation in the academic field, we analyzed the data bases together with the results of tests in all the subjects that were posted on the website of the Ukrainian Center for the education quality assessment. In 2016-2020 years more than a half of school graduates in Donetsk oblast have chosen the Ukrainian language for testing in the above mentioned subjects.

In 2020 we observe a significant growth of the number of students who passed testing in the History of Ukraine (82,18%), Mathematics (70,99%) and Geography (77,48%) using the state language.

Besides, the analysis of the respondents' answers in the questionnaire allowed us to show the importance of the obligatory use of the Ukrainian language in educational establishments.

We believe that during uncontrolled speech when bilingual persons do not feel the tension connected with the necessity to continuously differentiate language codes, they create mixed Ukrainian-Russian forms of speech. As the result of the

research we established that despite the fact that the youth of Donetsk region clearly understand the reasons of Surzhyk existence, the oral speech still includes a lot of mistakes. We would underline the fact that nowadays we observe positive dynamics in the attitude towards the norms of the standard literary language.

The educational system combined together with the literary language used by our mass media, first of all by television, may improve the current situation where Ukrainian-Russian linguistic hybrid is spreading and developing weak or dual ethnic conscience in individuals.

We have established that for the purposes of efficient integration of Ukraine into European academic field we are supposed to introduce regular monitoring over the quality of education and academic success of pupils, students, decentralize the control over educational processes, prepare professional teachers, capable to overcome new challenges.

The conducted sociolinguistic research creates preconditions for specifying new directions of the described problems presentation. We believe that the further researches shall carry out the analysis of the bilingualism problem in educational establishments of the Southern and Western regions of Ukraine.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

**Наукова стаття, опублікована в періодичному науковому виданні,
проіндексованому у базі даних Web of Science Core Collection**

Vintoniv M., Boiko M. Language Situation of Higher Education in the Donetsk Region at the Beginning of the Twenty-First Century. *Mundo Eslavo*. 2020. №19. P. 61–75. ISSN 1579-8372. URL: <https://revistaseug.ugr.es/index.php/meslav/article/view/17703>.

**Наукові статті, опубліковані в наукових виданнях, включених на дату
опублікування до переліку наукових фахових видань України**

Вінтонів М. О., Бойко М. І. Проблема білінгвізму у вищих навчальних закладах Центральної та Східної України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. Том 30 (69). №2. С. 1–10. ISSN видання 2710-4664. DOI статті: <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-1/01> URL: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/2_2019/part_1/3.pdf

Бойко М. Уявлення сучасних студентів про суржик на початку ХХІ століття. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2020. № 7. С. 19–24. ISSN видання 2663-3418. DOI статті: <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-7.3> URL: <https://journal.ldubgd.edu.ua/index.php/philology/article/view/1812/1728>

Бойко М. Шляхи підвищення комунікативної потужності української мови в Україні і в світі (за результатами соціолінгвістичного опитування). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. № 31. Том 1. С. 262–266. ISSN видання 2308-4863. DOI статті: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/31.213790>

URL : http://www.aphn-journal.in.ua/archive/31_2020/part_1/40.pdf

Бойко М. Функціонування української мови в умовах мультикультуралізму. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Том 31 (70) № 3. С. 6–11. ISSN видання 2710-4664. DOI статті: <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-1/02> URL: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/part_1/4.pdf

Бойко М. Мовна ситуація у сфері шкільної та вищої освіти Донеччини на початку XXI століття (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Мовознавчий вісник*. 2020. №29. С. 120–127. ISSN видання 2226-4388. DOI статті: <https://doi.org/10.31651/2226-4388-2020-29-120-127> URL : <https://ling-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4149>

Публікації, у яких додатково відображені результати дослідження

(статті в інших виданнях, матеріали конференції, тощо)

Бойко М. Проблема білінгвізму у вищих навчальних закладах Центральної та Східної України. *Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття: матеріали Всеукраїнської наукової конференції : матеріали науково-практ. конф., 9 листопада 2018 року. Кривий Ріг*. С. 123–126.

Бойко М. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах Донеччини на початку XXI століття. *На перетині мови і права: матеріали науково-практ. конф., 21 лютого 2020 року. Київ*. С. 11–16.

Бойко М. Мовна ситуація в освітньому просторі Донеччини. *Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки : матеріали міжнар. науково-практ. конф., 21–22 травня 2020 року. Рівне*. С. 46–49.

Бойко М. Особливості вивчення маргінальних галузей лінгвістики учнями 10–11 класів з поглибленим вивченням філології. *Технології розвитку мовної особистості: освітні трансформації: матеріали науково-практ. конф., 30–31 травня 2020 року. Київ*.

Бойко М. Українська мова в школі на початку ХХІ століття: від шкільної практики до наукової площини. *Українська мова і література в школі*. 2021. №2. С.25–26.

Бойко М. Мовна ситуація у сфері шкільної та вищої освіти Донеччини на початку ХХІ століття (за результатами соціолінгвістичного опитування). *I Всеукраїнська інтернет-конференція студентів та молодих вчених «Science and innovations in the 21st century»*: матеріали науково-практ. конф., 12 травня 2021 року. Київ. С. 16–18.

Бойко М.І. Стратегії і тактики зміцнення державницьких позицій української мови в Східному регіоні України. *Наукові та освітні трансформації в сучасному світі*: матеріали науково-практ. конф., 15 липня 2021 року. Чернігів. С. 388–390.

Бойко М.І. Світовий досвід розв’язання мовних проблем в слов’янському вимірі. *Тенденції розвитку науки та освіти: виклики сучасного інформаційного суспільства*: матеріали міжнародної науково-практ. конф., 30 вересня 2021 року. Полтава. С. 23–25.

Бойко М. І. Мовна ситуація в закладах середньої освіти Донеччини (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Studia Philologica*. 2021. Вип. 17. С. 7–14.

Бойко М.І. Шляхи підвищення комунікативної потужності української мови в Україні (за результатами соціолінгвістичного опитування). *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти*: матеріали міжнародної науково-практ. конф., 20-21 січня 2022 року. Львів. С. 71–73.

Бойко М. І. Уявлення студентів про суржик на початку ХХІ століття. *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects*: матеріали міжнародної науково-практ. конф., 23–25 січня 2022 року. Берлін. С. 588 – 592.

Бойко М. Історія формування мовного середовища Донеччини. *II Всеукраїнська інтернет-конференція студентів та молодих вчених «Science and innovations in the 21st century»*: матеріали науково-практ. конф., 20 травня 2022 року. Мелітополь. С. 204–207.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	27
1.1 Мовна ситуація як об'єкт соціолінгвістики	27
1.2 Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні.....	33
1.3 Сутність та механізми утворення сучасного освітнього простору	50
1.4 Білінгвізм та аспекти його дослідження.....	58
1.5 Особливості функціонування освітнього простору в умовах білінгвізму та глобалізації.....	70
Висновки до розділу 1	80
РОЗДІЛ 2. МОВНА СИТУАЦІЯ І МОВНА ПОЛІТИКА НА ДОНЕЧЧИНІ.....	85
2.1 Історія формування мовного середовища Донецьчини	85
2.2 Мовне законодавство і проблеми мовної політики в Східному регіоні України.....	95
2.3 Різновиди мовної поведінки здобувачів освіти на Донецьчині	103
2.4. Динаміка мовної ситуації Донецьчини наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття	117
2.5 Світовий досвід розв'язання мовних проблем у слов'янському вимірі.....	133
Висновки до розділу 2	146

РОЗДІЛ 3. МОВНА СИТУАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ	149
3.1 Мовна ситуація у сфері загальної і вищої освіти Донецчини	149
3.2 Уявлення про суржик у контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації	173
3.3 Білінгвальна освіта в умовах інтеграційних процесів.....	186
3.4 Мовні перспективи освітнього простору Донецчини в умовах українсько-російського білінгвізму	191
3.5 Стратегії та тактики зміцнення державницьких позицій української мови в Східному регіоні України	203
Висновки до розділу 3	216
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	231
ДОДАТКИ.....	252

ВСТУП

Зростання кількості соціолінгвістичних розвідок у європейських країнах пов'язано передусім із посиленням уваги до аналізу мовних ситуацій. Очевидно, провідне завдання українських соціолінгвістів полягає в ретельному вивченні деформацій, яких зазнало мовне середовище України до і після проголошення незалежності. Зауважимо, різні області країни вимагають неоднакових стратегій і тактик під час розробки та впровадження мовно-культурної політики.

Потребують детального вивчення не тільки суспільні чинники, що пояснюють функціонування української і російської мов в Україні, а й набір психологічних аспектів, які тісно взаємопов'язані з такими поняттями, як *мовна компетентність* та *мовна поведінка* індивіда.

У наш час в Україні актуальності набуває вивчення й розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російським білінгвізмом. Адже мовне питання є не тільки лінгвістичним, а також і соціальним, політичним, культурним. Масова двомовність, деформація мовної ситуації можуть бути передумовою втрати суспільної консолідації, небезпечних процесів асиміляції як мовної, так і національної. Саме тому дослідження мовної ситуації в Україні та окремих її регіонах, з'ясування чинників, які впливають на становлення та динаміку поведінки мовної особистості за умов двомовності, є надважливим і актуальним напрямом у лінгвоукраїністиці, що має стати пріоритетом в українській соціолінгвістиці.

Важливе значення для подолання наслідків впливу російської мови та перспективи майбутньої зміни мовно-культурної ситуації на користь української мови має продумана державна політика в системі освіти.

Всупереч офіційній статистиці, що засвідчує абсолютне переважання закладів освіти з українською мовою навчання, мовне середовище в сприйнятті мовців здебільшого є двомовним. Зміни в мовній поведінці молодого покоління доводять і соціологи. Виняткової уваги потребує

дослідження мовної поведінки молоді, специфіки існування обох мов у молодіжному середовищі, оскільки молодь визначатиме мовну ситуацію в майбутньому.

Ступінь використання української мови в галузі освіти – це неупереджене свідчення її реального соціального статусу. Отримані дані доцільні під час розробки шляхів розширення сфер уживання української мови серед населення, оскільки міжнародні [16], [228], [232] та українські [17], [40], [65], [174] дослідження доводять, саме функціонування державної мови в освітньому просторі є ключовим чинником для зростання її комунікативної потужності.

Сьогочасну мовну ситуацію в освітньому просторі характеризує взаємозв'язок державної мови з російською та іншими мовами національних меншин.

Актуальність обраної теми дисертації зумовлена потребою активізації соціолінгвістичних розвідок, досліджень мовної ситуації України, питань побутування української мови в умовах українсько-російської двомовності Донеччини, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики в регіоні. Потребують вичерпного аналізу не тільки соціальні аспекти функціонування української та російської мов в Донецькій області, а й комплекс психологічних проблем, пов'язаних із мовною компетенцією і мовною поведінкою молоді та чинників, які впливають на вибір мови в білінгвальній ситуації. Виняткової уваги потребує дослідження мовної поведінки молоді, специфіки існування обох мов у молодіжному середовищі, оскільки молодь визначатиме мовну ситуацію в майбутньому. Варто підкреслити, що спеціального дослідження мовної ситуації в освітньому просторі Донеччини досі здійснено не було.

Дисертаційну роботу здійснено відповідно до наукової теми Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка «Розвиток

європейських мов і літератур в контексті міжкультурної комунікації», номер державної реєстрації 0116U006607, термін виконання 2016 –2021.

Мета роботи – проаналізувати мовну ситуацію в закладах загальної середньої та вищої освіти Донецчини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені чинником сильного впливу російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- ✓ деталізувати та уніфікувати поняттєво-термінологійний апарат з аналізованої проблематики;
- ✓ з’ясувати соціально-політичні та демографічні чинники розвитку двомовності на території Донецчини;
- ✓ схарактеризувати мовне законодавство та мовну політику в Україні, описати динаміку використання мов в освітній сфері Донецчини;
- ✓ дослідити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України;
- ✓ висвітлити стратегії та тактики підвищення комунікативної потужності української мови в Донецькій області.

Об’єктом дослідження є мовна ситуація у сфері освіти Донецчини, функціонування української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму.

Предмет аналізу – стан реального використання української мови в освітньому просторі Донецчини й тенденції розвитку деформованої мовної ситуації в закладах середньої і вищої освіти Донецької області на початку XXI ст.

Методи дослідження. Для розв’язання поставленої мети і завдань дисертації використано такі методи дослідження:

- теоретичні: системний аналіз лінгвістичної і соціологічної літератури (уточнення та систематизація поняттєвого апарату, з’ясування типів мовних ситуацій, типів білінгвізму, характеристики мовних середовищ; принципів визначення кількісних і якісних показників мов у

білінгвальній ситуації); історико-генетичний метод (встановлення змін у мовній політиці; виявлення особливостей розвитку мовних ситуацій та аспектів, які їх зумовлюють); методи математичної статистики (оброблення, підтвердження та узагальнення даних соціолінгвістичного опитування);

- емпіричні: анкетування (з'ясування комунікативних сфер функціонування мов, їхнє співвідношення; виявлення ставлення білінгвів до кожної з двох мов, мотивації мовної поведінки); спостереження (підтвердження та доповнення результатів анкетування, з'ясування суб'єктивного сприймання мовно-культурної ситуації, оцінного ставлення до її розвитку).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці українських (Н. Бікова [10], Т. Бурда [17], О. Данилевська [40], Г. Мацюк [109], Л. Масенко [97], С. Соколова [161], Л. Ставицька [164], О. Тараненко [170], О. Шевчук-Клюжева [196], Н. Шумарова [199]) та зарубіжних соціолінгвістів (К. Бейкер [209], У. Вайнрайх [241], В. Ламберт [224], В. Маккей [227], Ч. Фергюсон [215]), які ретельно вивчали проблему білінгвізму, його причини та наслідки, типи мовної поведінки в білінгвальному середовищі, розглядали поняття мовної ситуації в соціолінгвістичних студіях, окреслювали ознаки деформованої мовної ситуації.

Джерельну базу дисертації становлять 1) нормативні документи профільного міністерства, відповідно до яких у різні роки здійснено регулювання функціонування мов у закладах освіти (накази, листи Міністерства освіти і науки України); 2) показники цільового анкетування учнів 9–11 класів, студентів I–IV курсів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі (загалом 1179 анкет: 116 респондентів – Донбаського державного педагогічного університету, 155 респондентів – Маріупольського державного університету, 178 респондентів – Горлівського інституту іноземних мов, 127 респондентів

– Донецького національного технічного університету, 120 респондентів – закладів середньої освіти Слов'янська, 185 респондентів – закладів середньої освіти Бахмута, 143 респонденти – закладів середньої освіти Покровська, 155 респондентів – закладів середньої освіти Маріуполя); 3) усне мовлення учнів та студентів; 4) матеріали масових статистичних опитувань (дослідження Інституту соціології НАН України та опитувальної мережі фірми «Соціс»; опитування в рамках проекту Kantar TNS Online Track; загальнонаціональна розвідка, організована Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерева спільно з соціологічною службою Центру Разумкова; всеукраїнське соціологічне опитування населення Центру «Соціальний моніторинг»; всеукраїнське опитування «Думки і погляди населення України» Київського міжнародного інституту соціології) – понад 3000 респондентів.

Наукова новизна отриманих результатів. Уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз мовної ситуації в закладах шкільної та вищої освіти Донецької області. У дисертаційній роботі уточнено та конкретизовано соціально-політичні та демографічні чинники розвитку білінгвізму на Донеччині; розкрито динаміку використання мов в освітньому просторі; визначено стратегії та тактики підвищення комунікативної потужності української мови серед молоді.

Результати проведеного опитування серед школярів та студентів, які мешкають на підконтрольній Україні території Донецької області, дають підстави для висновків щодо знання й використання української мови в закладах освіти, ставлення молоді до державної мови в контексті соціально-політичних реалій та подій 2014–2019 років на Сході України.

Теоретичне значення виконаного дослідження полягає в певному внеску в сучасну прикладну філологію, зокрема в поглибленні тлумачень основних термінів соціолінгвістики *білінгвізм, мовна ситуація, мовна поведінка*, у розширенні обґрунтування методології комплексного аналізу мовної ситуації за кількісними, якісними та оцінними параметрами, у

встановленні ролі соціально-політичних та демографічних чинників розвитку двомовності в освітньому просторі Донеччини.

Практичне значення отриманих результатів вбачаємо в тому, що розглянуті теоретичні положення та інтерпретований емпіричний матеріал дозволяють відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України. Матеріали й основні положення дисертації можуть бути використані в:

- а) написанні нових розвідок із соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики;
- б) поглибленому вивченні мовної ситуації в Україні, зокрема її посттоталітарних деформацій та асиміляційного впливу російської мови;
- в) викладанні соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики;
- г) розробленні шляхів підвищення комунікативної потужності української мови та утвердженні її державних позицій на Донеччині.

Апробацію основних положень і результатів здійснено на 20 конференціях, у тому числі 6 *міжнародних*: VIII Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу» (4–5 травня 2020 рік, Черкаси); Міжнародній науковій конференції «Українська мова в сучасному науковому вимірі» (1 жовтня 2020 рік, Луцьк); Міжнародній конференції «Тенденції розвитку науки та освіти: виклики сучасного інформаційного суспільства» (30 вересня 2021 рік, Полтава); V Міжнародній науковій конференції «Мова: Класичне – Модерне – Постмодерне» (11 листопада 2021 року, Київ), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки та освіти» (20–21 січня 2022 року, Львів), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (23–25 січня 2022 року, Берлін); 14 *всеукраїнських*: Всеукраїнській науковій конференції «Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття» (9 листопада 2018 року, Кривий Ріг), III Науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів, магістрантів і студентів «Актуальні проблеми літературознавства та

мовознавства» (13 грудня 2018 року, Київ), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «На перетині мови і права» (21 лютого 2019 року, Київ), Всеукраїнській науковій конференції (XII щорічні Грінченківські читання) «Борис Грінченко: людина на тлі епохи» (5 грудня 2019 року, Київ), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (11 грудня 2019 року, Київ), IV Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Технології розвитку мовної особистості: освітні трансформації» (30–31 травня 2020 рік, Київ), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (4 листопада 2020 року, Київ), V Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «На перетині мови і права» (19 лютого 2021 року, Київ), Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Дослідження молодих вчених: від ідеї до реалізації» (19–20 березня 2021 року, Київ); I Всеукраїнській інтернет-конференції студентів та молодих вчених «Science and innovations in the 21st century» (12 травня 2021 року, Київ), Всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції «Наукові та освітні трансформації в сучасному світі» (15 липня 2021 року, Чернігів), VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (18 листопада 2021 року, Київ), Всеукраїнській науковій онлайн-конференції (XIV Грінченківських читаннях) «Український світ Бориса Грінченка» (грудня 2021 року, Київ), II Всеукраїнській інтернет-конференції студентів та молодих вчених «Science and innovations in the 21st century» (12–14 квітня 2022 року, Київ).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дослідження висвітлено у 18 наукових публікаціях, із них – 16 одноосібні, 2 – у співавторстві: 5 статей – у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 1 стаття – у періодичному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science; 12 статей, у яких додатково висвітлено результати дисертації.

Обсяг і структуру роботи визначають її мета і завдання. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (243 позиції), 48 діаграм, таблиць та додатків. Загальний обсяг роботи – 260 сторінок, обсяг основного тексту – 228 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

Напрями та проблематику зарубіжних та українських соціолінгвістичних досліджень визначає здебільшого специфіка мовної ситуації країни. У цьому контексті головне завдання сучасної української соціолінгвістики полягає в науковому аналізі деформацій, яких зазнало мовне середовище держави в попередні періоди свого розвитку. Виформування нових умов, потреба зміни вектора білінгвальної ситуації потребує збільшення кількості розвідок із психо-, етно- та соціолінгвістики.

Варто зазначити, що комплексний аналіз мовної ситуації може бути використаний для розробки програми державної мовної політики, механізмів ефективнішого впровадження державної мови в різні сфери життя, зокрема і в освітньому просторі.

Дослідження мовної ситуації у сфері загальної середньої та вищої освіти спрямоване на виявлення кореляції між реальним станом мовної ситуації й інтенціями тих, хто навчається чи навчає.

1.1 Мовна ситуація як об'єкт соціолінгвістики

На сьогодні беззаперечним є той факт, що термін *мовна ситуація* є одним із ключових у соціолінгвістиці. Поява соціолінгвістики як нової мовознавчої дисципліни пов'язана з формулюванням проблеми дослідження функціонування мов у певних соціокомунікативних системах, у різні історичні періоди та за різних політико-правових умов. Зміни або, навпаки, збереження мовної ситуації пов'язані зі ставленням суспільства до мови, бо мовна поведінка окремого індивіда може вплинути на мовну ситуацію [101, с. 12–13].

Проблема вибору мови спілкування в сучасній Україні, на території якої активно функціонує як мінімум дві мови (українська і російська), є

надзвичайно актуальною темою дослідження. Зауважимо, майже у всіх країнах світу мовна ситуація є досить неоднорідною і складною. Тому постає чимало питань, пов'язаних зі статусом мови. Головним об'єктом соціологічних зацікавлень є ті країни, які мають ситуацію двомовності або багатомовності [101, с. 15].

Серед сучасних країн Європи прикладом монолінгвістичної країни можна виокремити Ісландію, де ісландську використовує 99% населення та Угорщину, у якій 99 % населення надають перевагу угорській мові

Дехто з дослідників вважає, активне використання однієї мови може спричинити дискримінацію малих соціальних груп, оскільки мовна політика національних урядів звужує суспільні функції регіональних, місцевих мов. Значна кількість українських мовознавців аналізує сучасний стан мовної ситуації в Україні. Варто звернути окрему увагу на наукові розвідки О. Данилевської [38], [39], [40], А. Загнітка [64], [65], Л. Масенко [101], [102], [103], С. Соколової [159], [160], [161], О. Тараненка [170], [171], [172].

У працях О. Данилевської [40] та Ю. Прадіда [139] окреслено особливості сучасного освітнього простору. В. Демченко [43], А. Загнітко [64] проводили регіональні соціолінгвістичні дослідження. Проблему функціонування білінгвізму серед молоді м. Києва простежували Т. Бурда [17], Н. Матвеева [106] та С. Соколова [159].

Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання мовних проблем України вивчали Б. Ажнюк [2], В. Заблоцький [61], Ю. Жлуктенко [57].

Я. Жовніренко [58, с. 52–57] упевнений, термін *мовна ситуація*, чи *лінгвістична ситуація*, ввели в науковий обіг зарубіжні лінгвісти 30-х років ХХ століття, які досліджували мови Африки та Азії (С. Doke, С. Lopez, D. Westerman). Соціолінгвістичне ж визначення вперше запропонував Ч. Фергюсон [215]. Згідно з поглядом дослідника, поняття *мовна ситуація* варто використовувати для позначення загальної конфігурації використання мови в певний час і певному місці, що передбачає

аналіз таких даних: кількість поширених мов, кількість мовців для кожної з мов, і ставлення до цих мов у суспільстві [215, с. 39].

Поглибивши міркування Ч. Фергюсона, Я. Жовніренко [58, с. 52–57] пов'язав уживання терміна *мовна ситуація* із процесом взаємодії стратифікованих мовних утворень під впливом соціуму і мовної політики, що розпадається на низку станів. Кожен із таких станів, на думку мовознавця, і є мовною ситуацією.

Представниками американської соціолінгвістичної школи термін *мовна ситуація* потрактовано як сукупність даних про кількість мов, яким надають перевагу в певній країні чи географічному ареалі. Науковці опублікували низку розвідок про стан і характер діалектів, про кількість носіїв певної формації та вартісне орієнтування носіїв щодо функціонування формацій у різних мовних суспільствах. Між мовними формаціями конкретного мовного суспільства завжди наростає напруження, зумовлене багатьма чинниками, а саме – різний соціальний статус носіїв мовних кодів. Усе це й охоплює поняття мовної ситуації [227].

Кожне наступне твердження в радянські й пострадянські часи ґрунтувалося на дефініції Ч. Фергюсона. Фактично цей підхід успадкувала українська соціолінгвістика. На переконання І. Усаченка, словникова стаття, розміщена в «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» за редакцією В. Ярцевої [181, 336–340], досить докладно подає тлумачення терміна, оскільки містить не тільки тлумачення явища, а й характеризує ознаки, за якими пропонують побудувати типологію мовних ситуацій. В. Виноградов зазначив, *мовна ситуація* – це сукупність форм функціонування (а також стилів) однієї мови чи сукупності мов у їх територіально-соціальній взаємодії в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень [181, 336–34].

На думку С. Єрмоленко, *мовна ситуація* – це сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян [54, с. 93–94].

Згідно із концепцією М. Кочергана, *мовна ситуація* – це сукупність форм функціонування однієї мови або сукупність мов у їхньому територіальному й соціальному взаємовідношенні й функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Іншими словами, це взаємовідношення використовуваних на певній території різних мов чи різних варіантів однієї мови. На думку вченого, *мовна ситуація* обов'язково охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу й середовище вживання мови, форми її існування [85, с.297–313].

У нашому дослідженні послуговуємося визначенням Л. Масенко, яка *мовною ситуацією* називає сукупність форм функціонування однієї мови або сукупність мов, які використовують у межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб. Також Л. Масенко у своїй праці «Нариси з соціолінгвістики» наголошує, базовим терміном для визначення мовної ситуації є поняття *соціально-комунікативної системи*, яке охоплює всю сукупність мовних систем і підсистем, що їх використовує певна спільнота. Літературна мова, койне, різні говірки, діалекти, які вживає мовний колектив в одномовній ситуації, а також різні мови, що утворюють соціально-комунікативну систему в умовах білінгвізму і полілінгвізму, належать до компонентів соціально-комунікативної системи [101, с. 21–29].

Загалом на підставі аналізу лінгвістичної літератури доречно говорити про вузьке та широке значення терміна *мовна ситуація*. За вузького трактування *мовні ситуації* витлумачують як лінгвогеографічну (ареальну) єдність мов, які граничать у межах соціуму, взаємодіючи між собою. За ширшого підходу мовну ситуацію визначають як суспільний стан національної спільноти, характер її мовної свідомості, пов'язаної із задоволенням комунікативних потреб за допомогою однієї мови. Мовні ситуації описують на основі кількісних, якісних і оцінних ознак. До кількісних ознак належать:

- кількість мовних утворень, що співіснують у певній мовній ситуації. Це може бути кілька мов або одна мова, а в її межах – певна кількість діалектів, говірок, інших форм функціонування мови;
- кількість мовців, які надають перевагу певній мові, щодо загального числа населення. Цей показник визначає демографічну потужність мови;
- кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова або форма однієї мови. Показник комунікативної потужності визначає функціонування конкурентних мов у соціумі. За цим параметром мовні ситуації поділяють на збалансовані та незбалансовані [101, с. 106–108].

За збалансованої мовної ситуації обидві мови мають однаково сильну комунікативну потужність. Як приклад часто наводять мовну ситуацію Бельгії, де співвідношення французької та фламандської (нідерландської) мов приблизно однакове. М. Кочерган стверджував, збалансовані ситуації виникають рідко, а можливо, їх зовсім не існує. Мовознавець висловив сумнів і щодо збалансованості бельгійської ситуації, де попри те, що більшість населення розмовляє фламандською (нідерландською) мовою, суспільні функції значною мірою перебирає на себе французька мова через більшу суспільну активність франкомовного населення [85, с. 297–321].

Для визначення якісних ознак мовної ситуації враховують характер ідіом, що співіснують на одній території, а саме: чи ці ідіоми належать до різних мов, чи вони є формами однієї мови та співвіднесені як літературна форма і діалект або ряд діалектів. Для якісної характеристики двомовних ситуацій важливими є структурно-генетичні відносини між мовами, що співіснують, зокрема належать вони до споріднених чи неспоріднених мов, якщо до споріднених, то яким є ступінь їхньої спорідненості.

До якісних критеріїв належить також визначення функціонального розподілу мов – є він рівнозначним чи нерівнозначним. Третій аспект, який варто враховувати під час вивчення мовної ситуації, – це оцінні характеристики мов. Вони відбивають ставлення носіїв до своєї мови, а також

до інших мов, що функціонують на досліджуваній території. Суб'єктивні оцінні судження мовців демонструють ціннісні орієнтації мовного колективу [101, с. 106-108].

У соціолінгвістичній традиції обґрунтовано низку параметрів, за якими аналізують мовні ситуації в різних країнах та сферах функціонування мов. О. Данилевська, узагальнюючи світовий досвід, такими параметрами вважає, зокрема:

1. Кількість мов, які визначають конфігурацію мовної ситуації (за цим параметром мовні ситуації характеризують як одно- чи багатокomпонентні);
2. Кількість етнічних мов, що функціонують у певному просторі (відповідно розрізняють одномовні, двомовні, тримовні та багатомовні ситуації);
3. Демографічну потужність мов (демографічно рівноважні та нерівноважні мовні ситуації);
4. Кількість комунікативних функцій, які реалізує кожна з мов, тобто комунікативна потужність кожної з мов (комунікативно збалансовані та незбалансовані мовні ситуації);
5. Юридичний статус мов, які визначають конфігурацію мовної ситуації (мовні ситуації з однаковим юридичним статусом мов та мовні ситуації, у яких юридичний статус мов відрізняється);
6. Ступінь генетичної близькості мов (за цим параметром розрізняють близькоспоріднену двомовність, не близькоспоріднену чи взагалі неспоріднену двомовність);
7. Етнічне коріння мови, престижної в аналізованій мовній ситуації, – чи є ця мова автохтонною чи запозиченою внаслідок бездержавного використання (колоніального статусу) корінним населенням;
8. Оцінку мов суспільством, або престиж мов (диглосний чи недиглосний білінгвізм) [40, с. 78–80].

Класифікування мовних ситуацій допомагає конкретизувати саме поняття *мовна ситуація* й дати його визначення.

Варто зауважити, такий комплексний аналіз мовних ситуацій, попри його обґрунтованість, на практиці є рідко застосовуваним. Дається взнаки політична заангажованість досліджень мовних ситуацій, висока вартість масових соціологічних обстежень, дистантні умови досліджень тощо. Унаслідок різних причин соціологічні та соціолінгвістичні описи мовних ситуацій здебільшого є фрагментарними та політично мотивованими.

1.2 Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні

На початку ХХІ століття соціолінгвістичну теорію розглядають як єдність універсального та ідіоетнічного компонентів. Першим складником є теоретичні узагальнення, які формують ґрунтовну базу для комплексного вивчення проблеми. Другий складник становлять отримані результати щодо характеристики конкретних питань про взаємодію мови та суспільства. Більшість мовознавців вважають, що зараз за рахунок становлення універсального компонента теорії знівельовано відмінності між соціолінгвістичними теоріями. Однак сучасній науці досі відсутнє усталене визначення поняття *соціолінгвістичний напрям*. Українські й зарубіжні мовознавці розробили кілька основних термінів, вживаних задля його пояснення: *соціальна лінгвістика*, *соціологія мови*, *лінгвістична соціологія*, *соціологічна лінгвістика*, *соціолінгвістика*. Коло проблем соціолінгвістики активно проникає в Україну. Зокрема, можна стверджувати про наявність і вдосконалення власної терміносистеми.

В останні десятиліття зарубіжні вчені досліджують особливості мовної ситуації. Тож провідним завданням сучасної української соціолінгвістики є науковий аналіз деформацій, яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період.

Вивчення соціальної природи мови, взаємодія мови та суспільства дозволяє стверджувати, з-поміж сучасних наук соціолінгвістика обов'язково має посідати якщо не чільне, то принаймні провідне місце в загальнонаціональному гуманітарному дискурсі, враховуючи значну кількість мовно-культурних викликів, із якими стикається наша держава, небезпечний та руйнівний стан масової українсько-російської двомовності.

На жаль, тільки незначна кількість українських мовознавців проводять соціолінгвістичні дослідження і демонструють їх широкому загалу. Галузь потребує активної підтримки з боку держави та врахування результатів опитувань під час впровадження мовної політики в дію.

Одним із об'єктів соціолінгвістичних розробок в Україні є українсько-російський білінгвізм. Зауважимо, тиск асиміляційної політики Російської імперії став провідним чинником становлення двомовності на території України. Нинішній стан масової двомовності України, що має непропорційний характер, сформувався як перехідний етап в асиміляційному процесі, спрямованому на витіснення української мови російською.

Мовний розвиток країни зазвичай залежить від того, наскільки прогресивна еліта спрямовуватиме свої сили на утвердження єдиної національної мови, культури, формуватиме уявлення про ідентичність нації. Ще одним аспектом, що допоможе знизити кількість білінгвів, є розширення кола українськомовних громадян.

Кількість соціо-, психо- та етнолінгвістичних досліджень в Україні повинна активізуватися. Мовне планування охоплює обов'язковий моніторинг усіх областей України та формування згідно з його показниками реальних кроків для зміцнення комунікативної потужності української мови [101, с. 26].

Немає єдиної мовно-культурної політики для усіх областей, бо для кожного з регіонів варто добирати оптимальну стратегію та тактику мовного планування, зважаючи при цьому на демографічний та національний склад, територію розташування. Детальний аналіз чинників, які пояснюють вибір

мови під час комунікації, регулярне вивчення сукупності психологічних проблем, пов'язаних із мовною компетентністю і мовною позицією особистості, відкривають широке коло проблем, які постають перед українськими соціолінгвістами [113, с. 34–49].

Методики, які можна застосовувати під час збирання матеріалів, різні. Можна стверджувати, більшість методів, використаних для вивчення двомовності, соціальної диференціації мови, мовленнєвої поведінки запозичені саме з соціології.

До польових методів досліджень належать анкетування, масові, фокус-групові та експертні опитування, інтерв'ю, безпосередні спостереження. Зазвичай, отримані показники про мовні явища обов'язково узгоджують із соціальними параметрами, оскільки мова і суспільство перебувають між собою в постійному взаємозв'язку. Активно використовують дослідники математично-статистичні методи, а для унаочнення матеріалів розробляють різноманітні таблиці, графіки залежностей [113, с. 34–49].

Специфічні експериментальні методики аналізу вперше з'явилися в зарубіжній соціолінгвістиці. «Тест підібраних масок» (matchedguisetest) набув популярності під час вивчення двомовних середовищ. У 1960-ті роки його розробником став У. Ламберт [224, с. 89–95], який скористався працями американського Ч. Осгуда. За методикою проведення експерименту Ч. Осгуда обирають двох людей, які однаковою мірою володіють двома різними мовами. Їм пропонують начитати один і той самий текст, використовуючи мови, які вони знають. Частини записаних текстів компонують у змішаній послідовності так, щоб під час прослуховування здавалося, ніби кожний наступний фрагмент читала інша людина. Респонденти мають прослухати записи та оцінити читців (за п'яти- чи семибальною шкалою) за різними критеріями: приємність, інтелігентність, чесність, працьовитість, авторитетність, самовпевненість тощо. Якщо один і той самий читець у різних «масках», тобто в прочитаних ним різними мовами

текстах, сприймається інакше, то це означає, що причина розбіжності полягає в різному ставленні до відповідних мов.

Українські лінгвісти активно використовують досвід зарубіжних вчених для проведення власних соціолінгвістичних досліджень. Для того, щоб простежити ставлення респондентів до української та російської мов у 1994–1995 роках завдяки підтримці американських мовознавців в Україні був проведений такий експеримент [113, с. 34–49].

На сьогодні праці західних дослідників дозволяють українським соціолінгвістам опанувати та апробувати низку спеціальних методик, які активно використовують в Європі для аналізу мовної ситуації та мовної політики.

Наразі деякі науковці роблять спробу проаналізувати зміни, що відбуваються на сучасному етапі розвитку мови, у певній сфері її функціонування. Напевно, лиш багаторазові, регулярні соціологічні дослідження мовних явищ дають змогу фіксувати зміни, стан розвитку, виявляти реальні проблеми.

Комплексний підхід до аналізу мовної ситуації в Україні покладено в основу фундаментальних досліджень І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікації» (1965 рік) [45], Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині XX століття (1900–1941): стан і статус» (1987 рік) [194], а в новітній історії – у колективній монографії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» (2008 рік) [113], аналітичних матеріалах за результатами проєкту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконаного за підтримки INTAS, – «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації» (2008 рік).

Глибокий історичний аналіз формування мовної ситуації в Україні слугував підґрунтям І. Дзюбі для потрактування радянської мовної політики в Україні як русифікаційної, що була продовженням імперської

асиміляційної політики. Однак автор не мав змоги оперувати статистичними даними чи результатними масового опитування, що мало б на меті дослідити кількісні виміри реальної мовної ситуації в Україні, бо таких даних просто не було [45, с.30–45].

Ю. Шевельов, обґрунтовуючи методологію свого дослідження, зазначав, що прагнув з'ясувати не тільки, як розвивалася мова, а й чому саме так. Щоправда, дослідження історичних чинників тогочасного мовного законодавства (змін політичного курсу, соціальних зрушень), що впливали на функціонування і внутрішній стан мови, було ускладнене недоступністю архівних матеріалів, територіальною відірваністю автора й неможливістю оцінити ситуацію зсередини та браком обґрунтованих, об'єктивних досліджень окресленого кола проблем у суміжних дисциплінах. Тому більшість міркувань та висновків Ю. Шевельова стосуються загальної схеми впливу соціуму на мовну ситуацію в Україні першої половини ХХ століття, а не конкретних механізмів його реалізації [194, с. 7–10].

Дослідження мовної ситуації та статусу мов в Україні є важливою проблемою, яка постійно перебуває в центрі уваги. На жаль, деякі мовознавці розглядають це питання на досить примітивному рівні, упускаючи критерії, без яких дослідження не буде повноцінним [113, с. 34–49].

Так, у щорічних моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України використовують всього два показники:

1. Ваша рідна мова
2. Мова спілкування в родині (вдома) (*«Якій мові (мовами) Ви надаєте перевагу вдома?»*) – з варіантами відповіді: «переважно українською», «переважно російською», «і українською, і російською, залежно від обставин», «іншою мовою»).

Використання двох критеріїв, зазначених в анкеті, навряд чи можна відзначити як системний аналіз мовної ситуації на території України. Окремі дослідження вносять до опитувальника ще ставлення громадян до обов'язковості вивчення інших мов (окрім державної) в Україні (*«На Вашу*

думку, яку мову варто обов'язково вивчати в закладах середньої освіти?» – з варіантами: «російську», «англійську» чи «іншу» та можливістю вибрати необмежену кількість варіантів).

У 2000 році завдяки старанням Інституту соціології НАН України та опитувальної мережі фірми «Соціс» проведено анкетування, яке містило широкий діапазон запитань (вибірка – 1200 респондентів):

1. Обов'язкове вивчення наступними поколіннями української мови (*«Чи потрібно наступним поколінням знання української мови?»*) – з варіантами відповіді: «так», «ні», «важко відповісти»).

2. Обов'язкове вивчення наступними поколіннями мови російської мови (*«Чи потрібно наступним поколінням знання російської мови?»*) – з аналогічними варіантами відповіді).

3. Обов'язкове вивчення рівною мірою української та російської мов (*«Чи потрібно наступним поколінням знання рівною мірою української та російської мови?»*) – з аналогічними варіантами відповідей).

Очевидно, що деякі формулювання запитань нав'язують респондентам відповіді. Уникають науковці також запитання про рівень володіння українською, російською мовою чи іншими мовами [113, с. 144–157].

Так, у моніторингу Інституту соціології НАН України показник мови спілкування в сім'ї (*«Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?»*) вимірювався за чотирибальною шкалою, але не завжди однаково. В одних випадках це була шкала: «українською переважно», «російською переважно», «і українською, і російською зважаючи на обставини», «іншою», а іноді: «виключно українською», «виключно російською», «залежно від обставин по-різному», «іншою».

Проаналізуємо ще систему показників цільового дослідження «Етнічні групи України» (досліджувалися по 200 респондентів української, російської, кримськотатарської, польської, угорської, єврейської та ромської національностей, проведеного в жовтні 2003 року соціологічним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка

та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці зі соціологами університету штату Айова (США)). Ця система показників функціонування мов в Україні була такою:

1. Розуміння поняття рідна мова (*«Що таке рідна мова?»*) (З варіантами відповіді: 1) «це мова національності, до якої я належу»; 2) «це мова, якою розмовляли мої батьки»; 3) «це мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися»; 4) «це мова, якою я розмовляю найчастіше»; 5) «інше»; 6) «не визначились»)).

2. Самооцінка рівня володіння мовою (*«Чи володієте ви рідною мовою?»*) (З такими варіантами відповідей: «володію цілком вільно», «володію, але під час розмови маю певні проблеми»; 3) «розумію мову, але не розмовляю»; 4) «зовсім не володію»)).

3. Можливості опанування мови Вашої етнічної (національної) групи в місті (селі), де Ви мешкаєте, у державних закладах дошкільного навчання. (*«Чи є, чи немає можливості для вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі)?»*) (З варіантами відповідей: «є» та «нема»)).

4. Перспектива вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у місті (селі), де Ви мешкаєте, у дошкільних закладах освіти приватної власності (з такими ж запитанням та варіантами відповідей).

5. Перспектива вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в державних закладах освіти (з такими ж запитанням та варіантами відповіді).

6. Перспектива вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) у вечірніх школах (з такими ж запитанням та відповідями). 7. Існування у місті (селі), де Ви мешкаєте, школи, у якій всі предмети викладають мовою Вашої етнічної групи (з варіантом відповідей: «так», «ні», «важко сказати»)).

8. Вказати мову спілкування у Вашій сім'ї (вдома) (*«Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь у Вашій сім'ї (вдома)?»*) (З такими варіантами

відповідей: «переважно українською», «переважно російською», «порізнному», «залежно від обставин»; «мовою моєї етнічної групи»).

9. Вказати, якою мовою Ви спілкуєтеся із сусідами (з такими ж варіантами відповідей).

10. Якою мовою Ви спілкуєтеся з колегами на роботі та під час навчання (*«Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся з колегами по роботі (навчальному закладі?»* (з такими ж варіантами відповіді)).

11. Чи використовуєте під час спілкування на роботі чи навчанні інші мови? (з варіантами відповіді: «ні, використовую таку-то мову»).

12. Діти та онуки чи вивчали / вивчають у школі мову Вашої етнічної (національної) групи? (з варіантами відповідей: 1) відвідували / відвідують заклад середньої освіти, у яких виключно всі предмети викладали / викладають мовою етнічної групи; 2) відвідували / відвідують школу, у якій мову моєї етнічної групи вивчали серед обов'язкових предметів; 3) відвідували / відвідують середню школу, у якій мову моєї етнічної групи вивчали / вивчають факультативно; 4) взагалі не вивчали мови моєї етнічної групи; 5) дітей та онуків у мене не було / немає; 6) важко відповісти.

13. Чи є умови для здобуття освіти мовою Вашої етнічної (національної) групи. (*«Для Ваших дітей (онуків) вважаєте Ви потрібним чи ні здобути освіту мовою Вашої етнічної (національної) групи?»* (з варіантами відповідей: «безумовно потрібно», «бажано», «не обов'язково», «зовсім не потрібно», «важко відповісти»)).

14. Яка є потреба мовою власної етнічної (національної) групи):

- читання художньої літератури;
- читання газет і журналів;
- читання наукової та науково-популярної літератури;
- перегляд телевізійних програм;
- слухати радіопрограми;

– відвідування концертів національних (етнічних) художніх колективів (співаків). Усі показники з варіантами відповіді: є така потреба, нема, важко відповісти.

15. Які є можливості у Вашому селі (місті) мовою своєї національної (етнічної) групи:

- читання художньої літератури;
- читання газет і журналів;
- читання наукової та науково-популярної літератури;
- перегляд телевізійних програм;
- слухати радіопрограми;

– відвідування концертів національних (етнічних) художніх колективів (співаків). Усі показники з варіантами відповіді: «є така потреба, нема, важко відповісти».

16. Чи є можливості для регулярних особистих практик мовою своєї національності в останні місяці:

- читання художньої літератури;
- читання газет і журналів;
- читання наукової та науково-популярної літератури;
- перегляд телевізійних програм;
- слухати радіопрограми;

– відвідування концертів національних (етнічних) художніх колективів (співаків). Усі показники з варіантами відповіді: «є така потреба, нема, важко відповісти». Ці показники з варіантами відповіді: «часто», «зрідка», «ні», «не читаю», «не відвідую», «не слухаю», «не дивлюсь»).

Розгляд цільових національних досліджень етнічних груп України 2003 року засвідчив, з-поміж громадян проаналізованих семи етнічних груп (про які йдеться вище) 42,1% наголошує, їхньою рідною мовою є мова національності, до якої вони належать, 23,1% відзначили, що це мова, якою розмовляють чи розмовляли їхні батьки, 27,4% вказали, рідна мова та, якою вони вільно спілкуються, думають, 2,8% зазначило, рідна мова

та, якою вони в повсякденному житті найчастіше розмовляють, 4,4% – взагалі не визначилися або дали інші відповіді.

Окрім того, треба відзначити, з-поміж етнічних українців 57,4% наголосили, їхня рідна мова – це мова національності, до якої вони належать, 12,9% вказали мову батьків, 24,8% – мову, якою вони вільно спілкуються, думають.

Щодо етнічних ромів, кримських татар, євреїв, поляків, угорців, то для них рідна мова – це мова їхньої національної групи (37–47%); мова батьків (16–40%); мова, якою вони вільно спілкуються, думають (17–32%). Відмінними є результати дослідження етнічних росіян. Тут найбільше тих, які назвали рідною мовою ту, якою вони можуть вільно спілкуватися, думати (52,8%). Однак 30,3% опитаних рідною визнали мову національної групи і тільки 13,3% обрали відповідь «Мова батьків». З-поміж етнічних спільнот України наявне дуже різне сприйняття і розуміння поняття *рідна мова*.

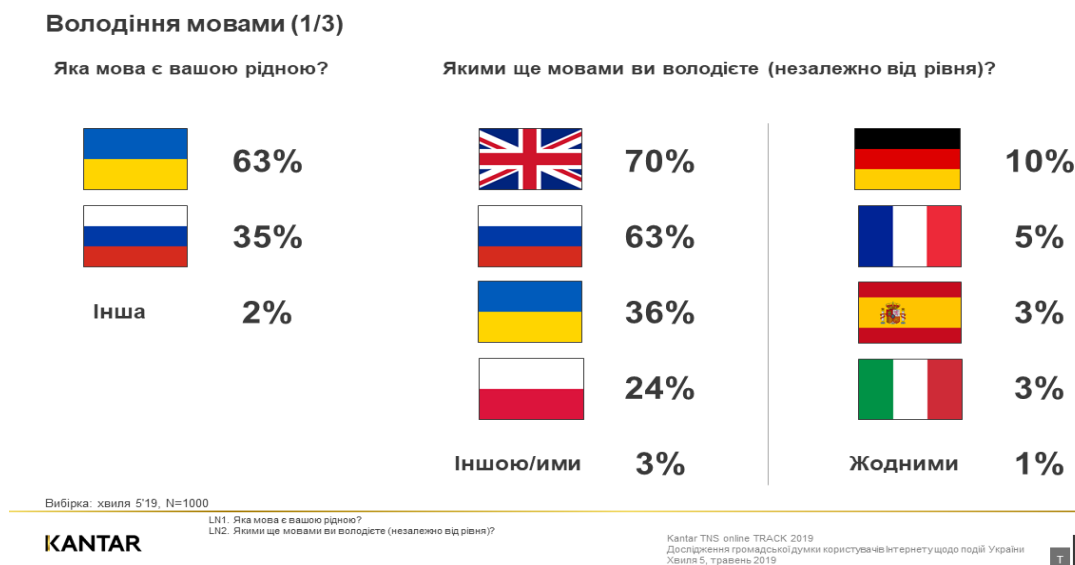
Неперспективною для подальших розвідок є шкала для вимірювання мовного спілкування в соціологічних опитуваннях 2000 року, яке передбачало тільки три категорії – українська, російська та інші, хоч на території України функціонує набагато більше мов. Проте хочемо наголосити, в аналізі мов спілкування, яким надають перевагу громадяни в різних сферах свого життя (в громадських місцях, у сім'ї, з родиною та сусідами, з колегами) виправданим є використання шестибальної симетричної шкали:

- 1) використовую тільки українську мову;
- 2) використовую переважно українську, але зрідка і російську;
- 3) рівною мірою використовую як українську, так і російську;
- 4) використовую переважно російську, але зрідка й українську;
- 5) використовую виключно російську;
- 6) використовую переважно інші мови.

Спробою закласти підвалини моніторингових зрізів мовної ситуації в Україні за кількісними та оцінними параметрами стало дослідження за

програмою INTAS, анкета якого містила низку запитань, що мали на меті з'ясувати, з одного боку, ставлення громадян до таких проявів мовного життя, як державна політика в мовній сфері, престиж уживаних в Україні мов, суб'єктивна оцінка мовних середовищ (і в населених пунктах, у регіонах, і в державі загалом, а з іншого – у різних сферах функціонування мови: у сфері освіти, у діяльності державних установ, у сфері торгівлі та послуг, у громадських місцях тощо) [113, с. 49–86].

Kantar TNS Online Track – проєкт, започаткований у 2014 році за ініціативи та фінансування Kantar Україна. Його основне призначення полягає в щомісячному вимірюванні та аналізі громадської думки щодо головних подій України. Результати опитування за 2019 рік свідчать, для більшості опитаних рідною є українська мова (63%), російську вважають рідною третина респондентів (35%). Окрім рідної, респонденти ще знають також англійську (70%), російську (63%), українську (36%) та польську мови



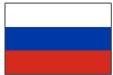



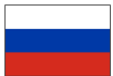











(24%) (рис. 1.1).

*Рис. 1.1 Мовна компетентність українців станом на 2019 рік за
результатами опитування Kantar Україна
опитування Kantar Україна*

Опитані оцінюють своє знання української та російської мов на рівні вище середнього (середня оцінка 7,4 для обох мов), англійської – на рівні

Володіння мовами (2/3)

Якими з мов (крім рідної) ви володієте настільки, що можете...

підтримати розмову		60%		35%		34%		12%
зрозуміти новини на радіо чи телебаченні		60%		35%		34%		19%
читати газети та журнали		60%		36%		34%		14%
спілкуватися в Інтернеті		60%		44%		33%		10%

Вибірка: хвиля 519, n=990 (ті, хто володіють іншими мовами, крім рідної)

KANTAR

LN3. Подумайте про мови, якими ви ще володієте, крім вашої рідної. Якими з них ви володієте настільки, що можете...
підтримати розмову; зрозуміти новини на радіо чи телебаченні; читати газети та журнали; спілкуватися в Інтернеті?

Kantar TNS online TRACK 2019
Дослідження громадської думки користувачів Інтернету щодо подій України
Хвиля 5, травень 2019

T R A C K 5



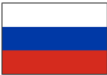




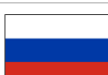


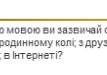
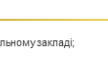
нижче середнього (середня оцінка 3,7) (рис. 1.2).

Рис. 1.2 Рівень володіння українською та іншими мовами станом на 2019 рік за результатами опитування Kantar Україна

Вдома та в родинному колі приблизно однакова частина респондентів надають перевагу російській чи українській мові (49%). Українська мова домінує у сфері формального спілкування – у закладах освіти, державних установах (53%), тоді як російська переважає в неформальному спілкуванні – з друзями, знайомими (52%) та в інтернеті (56%) (рис. 1.3).

Мова спілкування

Якою мовою ви зазвичай спілкуєтеся...?

					Іншою/ими	Важко відповісти/ це мене не стосується
вдома, в родинному колі		49%		49%	1%	1%
з друзями, знайомими		52%		44%	2%	2%
в навчальному закладі		53%		30%	1%	16%
на роботі		48%		47%	1%	4%
в Інтернеті		56%		39%	2%	3%

Вибірка: хвиля 5'19, N=1000

KANTAR

LN4. Якою мовою ви зазвичай спілкуєтеся...
вдома, в родинному колі; з друзями, знайомими; в навчальному закладі;
на роботі; в Інтернеті?

Kantar TNS online TRACK 2019
Дослідження громадської думки користувачів Інтернету щодо подій України
Хвиля 5, травень 2019

T R A C K

7

Рис. 1.3 Мова повсякденного спілкування станом на 2019 рік за результатами опитування Kantar Україна

Очікувано, українську мову частіше використовують на Заході та в Центрі, а також у малих населених пунктах, тоді як російська є більш поширеною на Сході та Півдні, а також в адміністративних центрах. Цікавим є віковий розподіл відповідей: українська мова виявилася найбільш популярною серед молоді.

За останні п'ять років відбулося суттєве зростання утвердженню статусу української мови як єдиної державної та офіційної мови. Наприклад, якщо у травні 2014 року таку підтримку демонструє третина респондентів (34%), то у травні 2019 року – більшість опитаних упевнені, українська мова має функціонувати в усіх сферах (65%). Значуще зменшилася частка тих, хто вважає, що і українська, і російська мови мають бути державними мовами в Україні (18%), та тих, хто позитивно налаштований до надання російській мові офіційного статусу в деяких регіонах України (15%) (рис. 1.4).

Модель співіснування української та російської мов в Україні



Рис. 1.4 Модель співіснування української та російської мов в Україні станом на 2019 рік за результатами опитування Kantar Україна

Однак регіональні відмінності у відповідях збереглися. Найбільш активну підтримку статусу української мови як єдиної державної продовжує демонструвати Західний регіон (87%). Прихильники проголошення в Україні двох державних мов, як і раніше, зосереджені на Півдні та Сході (34% та 27% відповідно). Натомість вікові відмінності в відповідях вже не є значущими.

Протягом 2020 року в Україні проведено низку соціологічних досліджень та опитувань, які характеризують сьогоденну мовну ситуацію в Україні за різноманітними параметрами, а також дають уявлення про мовні уподобання та переконання українців.

Проаналізуємо результати загальнонаціонального дослідження, організоване Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучерова спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. До інтерв'ю залучили 2018 респондентів віком від 18 років.

73,4% опитаних відповіли, що вважають рідною українську мову, 22% визнали рідною російську мову, лиш 1,7% – інші мови (рис. 1.5).

9. Яку мову Ви вважаєте рідною? *ОДНА ВІДПОВІДЬ*

1. Російську	22,0
2. Українську	73,4
3. Іншу	1,7
4. Важко відповісти	2,9

Рис. 1.5 Результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерева і Центру Разумкова

Дослідження показало, що 57,2% українців надають перевагу державній мові на роботі або навчанні, 16,2% опитаних використовують і українську, і російську. Частка тих, хто спілкується лиш російською становить 24,1% (рис. 1.6).

8. Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся на роботі/у навчальному закладі? *ОДНА ВІДПОВІДЬ*

1. Російською	24,1
2. Українською	57,2
3. І українською, і російською однаково часто	16,2
4. Іншою	1,4
5. Н/В	1,1

Рис. 1.6 Результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерева і Центру Разумкова

79% українців обрали відповідь «Цілком згоден(а)», «Скоріше згоден(а)» на запитання «Всі громадяни повинні володіти державною мовою». Лиш 16% опитаних не підтримують ідею (рис. 1.7).

6.3 Усі громадяни України повинні володіти державною мовою

	Захід	Центр	Південь	Схід
Цілком згоден (а)	66,7	37,7	24,6	27,7
Скоріше згоден(а)	25,8	45,1	46,7	37,5
Скоріше не згоден(а)	3,8	11,3	15,4	17,7
Зовсім не згоден(а)	0,6	3,1	1,7	10,5
В/В	3,1	2,7	11,7	6,6

Рис. 1.7 Результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центру Разумкова

З метою проаналізувати нинішню мовну ситуацію в Україні Центром «Соціальний моніторинг» проведено всеукраїнське соціологічне анкетування населення. В опитуванні взяло участь 3012 респондентів. Дослідження унікальне тим, що його проведено тричі – у червні, липні та серпні. Менше половини респондентів використовує вдома тільки українську мову (32,9 – 37,1%). Кількість тих, хто спілкується переважно українською, становила 12,4 – 13,6% (рис. 1.8).

	Спілкування вдома (переважно)		
	06'20	07'20	08'20
Тільки українською	32,9	37,1	36,3
Переважно українською	13,3	13,6	12,4
І російською, і українською однаково часто	27,3	22,5	26,8
Переважно російською	13,1	11,3	14,1
Тільки російською	13,3	15,3	10,3
Іншою мовою	0,1	0,2	0,1

Рис. 1.8 Результати дослідження Центру «Соціальний моніторинг»

Всеукраїнське опитування «Думки і погляди населення України» (Омнібус) організовано Київським міжнародним інститутом соціології. Опитування проводили методом телефонних інтерв'ю. Загальна кількість учасників – 2000. Дослідження показало, що частка українськомовних громадян зростає, оскільки 52,8% респондентів визнали українську мову як мову домашнього спілкування. Лиш 29% опитаних обрали російську мову, 14,6% відповіли, що користуються однаковою мірою обома мовами (рис.1.9).

Основна мова спілкування вдома	
Українська	52,8
Російська	29,0
Українська і російська в однаковій мірі	14,6
Інша	3,0
ВАЖКО СКАЗАТИ	0,2
ВІДМОВА ВІДПОВІДАТИ	0,4

*Рис. 1.9 Результати дослідження
Київського міжнародного інституту соціології*

Звернемо увагу, жодна проаналізована шкала не містить інформацію про функціонування суржику в українській мові, його вплив на розвиток білінгвізму на території України. Відхилення від норми – питання, яке оминають соціолінгвісти у своїх дослідженнях.

Для того, щоб отримати повну інформацію про мовну ситуацію та реальний стан функціонування мов, варто проводити регулярні соціологічні дослідження у всіх областях України та створити єдину шкалу вимірювання та дотримуватись єдиної методики [113, с. 34–49].

В умовах мультикультуралізму соціолінгвістичні опитування виражають соціальні основи державно-політичної системи, дають змогу простежити складні національно-мовні проблеми, які мають значне суспільне та ідеологічне значення.

1.3 Сутність та механізми утворення сучасного освітнього простору

Прискорення інтеграційних процесів в усіх сферах життя зумовило тенденцію позначати їх сутність, як формування й розвиток певного простору: економічного, інформаційного, освітнього, надаючи йому значення взаємодії суб'єктів суспільної діяльності (соціальних інститутів) у межах конкретних територій: освітньої установи, міста, регіону, країни, а також у межах групи країн, які мають спільні історичні, культурні, освітні традиції.

У просторі, з одного боку, втілено процес соціалізації й адаптації людини, а з іншого – певний образ, який відповідає культурним нормам та зразкам, у яких виникає процес становлення особистості. Визначальною ознакою сучасного наукового дискурсу є функціонування понять *простір* і *час* у розвідках суспільно-гуманітарного спрямування. Зокрема, поняття *простір* входить до складу багатьох термінів, які переконливо відбивають дійсність (культурний простір, освітній простір, простір ментальності, політичний простір). Уважаємо доцільним розпочати своє дослідження з цього базового терміна.

В Одинадцятитомному «Словнику української мови» подано кілька визначень терміна *простір*: 1) одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю та обсягом; 2) необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); 3) вільний, значний обшир, просторінь; 4) відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь, воля. Доцільно розглянути поняття *простору* в історико-філософському контексті, оскільки різноманітні наукові теорії відбивають його сучасний зміст [157].

Першим звернув увагу на категорію *простір* давньогрецький математик Евклід. У своїй роботі «Начала» він запропонував класичну тримірну характеристику простору і схарактеризував класичні ознаки фізичного простору [50, с. 23–48]. Категорії *простору і часу* виступають як послідовність реальних і уявних подій – зазначає у своїх працях Аристотель [5, с.1113–1166].

У добу Середньовіччя тлумачення простору пов'язано з ідеєю божественного творіння світу. Водночас для епохи Відродження характерно зміщення уявлень про простір, виникнення поняття абстрактного простору.

На початку Нового часу багато науковців потрактовували термін *простір* переважно як фізико-математичну категорію. Під простором, наголошували І. Ньютон та Р. Декарт, варто розуміти універсальні й абсолютні форми буття, які є безмежними, нескінченими, об'єктивними та незалежними від волі та свідомості людства [162, с. 20].

Специфіку множинності форм простору виявлено та проаналізовано Г. Лейбніцем [80, с. 107], який вивчав простір як порядок існування, а час як порядок послідовностей. Німецький філософ виокремив три форми простору і часу: ідеальну, математичну, фізичну.

Дж. Берклі та Д. Г'юм [80, с. 110]. розглядали *простір і час* як феномен людської свідомості та як форми упорядкування відчуттів. І. Кант вбачав у *просторі та часі* апіорні форми чуттєвого споглядання [76, с. 107–113]. Проблему нефізичних форм простору детально висвітлено в концепції

географічного детермінізму, фундатором якої є Ш. Монтекс'є [114, с. 97–101].

Вивчення взаємозв'язку суспільства з навколишнім середовищем надихнуло німецького дослідника Ф. Ратцеля до розробки поняття *життєвий простір* [221]. Ідеї Ф. Ратцеля надалі використані Р. Челленом [234], Х. Дж. Макіндером [93] та К. Хаусхофером [220] для обґрунтування появи нового наукового напрямку – геополітики, у якій термін *життєвий простір* став одним із головних. Представники цієї наукової школи розглядали *життєвий простір* як територію, потрібну для задоволення потреб однієї людини.

На початку XX століття дослідники переосмислили тлумачення терміна *простір*, оскільки всі наукові категорії почали розглядати в межах соціологічного підходу.

Питання виникнення та функціонування соціальності простору висвітлив німецький філософ Г. Зіммель у своїй праці «Соціологія простору» [70]. Наголосимо, нині в науці не існує єдиної дефініції, яка відображає сутність терміна *соціальний простір*.

Відомі соціологи Г. Зіммель [70, с. 45], Ф. Теніс, Т. Парсонс впевнені, що основа соціального простору – процес комунікації [80, с. 107–113]. П. Бурдьє наголосив, *освітній простір* – це соціальна взаємодія суб'єктів освітнього процесу, включених у складну систему суспільних відносин [210, с. 17–36].

Уважаємо, в освітньому процесі виникає засвоєння норм і цінностей того простору, під вплив якого потрапляє індивід. Навіть освітній простір закладів освіти можна зараховувати до соціального простору.

Питанням уніфікації поняття *освітній простір* активно займалися різні українські (А. Цимбалару [192], Т. Ткач [1753], Н. Касярум [80]) і зарубіжні вчені (Г. Віддоусон [242], Ф. Грожан [218]). Ретельний аналіз фахової літератури доводить, функціонування різноманітних дефініцій пов'язане з різними підходами до оцінки феномена *простір*. Більшість соціолінгвістів

впевнені, в основу побудови єдиного освітнього простору покладено принцип цілісності та принцип взаємозв'язку системи та суспільства.

Виокремлюють інституційний та субстанціональний (індивідуальний) аспекти вивчення освітнього простору. Прихильники першого підходу розглядають *освітній простір* як окрему частину суспільства, у якому створено щонайкращі умови для всебічного розвитку особистості. У межах другого аспекту під терміном розуміють можливість і факт формування особистісного простору суб'єкта освітнього процесу. Уважаємо, субстанціональний аспект демонструє специфіку освітньої діяльності.

На початку ХХІ століття в наукових розвідках, присвячених вивченню освітнього простору, можна простежити кілька тенденцій: аналіз педагогічних явищ у межах єдиного освітнього простору; вивчення окремих підпросторів: дидактичного, виховного, особистісного; аналіз окремих аспектів освітнього простору (полікультурний освітній простір, культурно-освітній простір, освітній простір як специфічна комунікативна система).

Освітній простір є формою суспільної єдності осіб, яка виникає внаслідок їх колективної освітньої діяльності. Зокрема, роль освітнього простору полягає у створенні комфортних умов для передачі досвіду від покоління до покоління. Успішне функціонування освітнього простору забезпечують такі складові, як інфраструктура, інформаційне забезпечення та соціальні умови.

Більшість науковців (Г. Віддоусон [242], Ф. Грожан [218], А. Семенова [150], А. Цимбалару [192]) впевнені, *освітній простір* – це чітко окреслена територія, яка охоплює значні події у сфері освіти. Вони розглядають вищезгаданий термін як окремий підвид соціального простору, у рамках якого виникає освітня діяльність. Водночас дослідники наголошують, освітній простір є неподільним осередком у галузі освіти.

У своїй монографії «Творче освітньо-виховне середовище загальноосвітнього закладу гуманітарного профілю» К. Приходченко зазначила, *освітній простір* – це територія визначеного регіонального,

галузевого ресурсу, яка виконує конкретні освітні функції [80, с. 17–36]. Інший погляд на проблему висловила К. Кондратьєва. Згідно із авторською концепцією, *освітній простір* – сукупність освітніх технологій, що містять у собі управління навчально-виховним процесом та взаємодію із зовнішніми освітніми та соціальними інститутами [192, с. 41–50].

Подібне визначення запропонував П. Бондарєв. Під освітнім простором, наголошує російський мовознавець, варто розуміти багаторівневу і складну соціальну організацію, яка включає формальну освіту (сітка різнорівневих і різнотипних освітніх закладів із єдиним освітнім стандартом), неформальну (мережа закладів додаткової освіти, які мають свободу у виборі змісту освіти), інформальну (неструктурована освіта через взаємодію зі штучним середовищем) та інцедентальної (спонтанна взаємодія із соціумом) [80, с. 107–113].

А. Семенова потрактовує *освітній простір* як складну, цілісну, відкриту систему, у якій відбуваються освітні процеси, та як підсистему соціального простору, що має відповідну специфіку [150, с. 115–228].

Увагу привертає дефініція, запропонована в роботі Р. Чумічової, яка наголошує, *освітній простір* – це цілісний, монолітний витвір, що включає ряд взаємопов'язаних та скоординованих просторів, щаблів, пластів, середовищ, соціально-освітніх ситуацій, які забезпечують прояви активності, ініціативності, творчості в процесі суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень [80, с. 17–36].

Грунтовною є монографія Т. Ткача «Освітній простір особистості: психологічний аспект». Дослідник звертає увагу на формування освітнього простору особистості в умовах євроінтеграції та глобалізації. Т. Ткач висловив думку про те, що саме в закладах освіти учень/студент ідентифікує себе як патріот, громадянин, фахівець [175, с. 59–67].

Освітній простір є складною ієрархічною структурою, оскільки в його межах дослідниками виокремлено низку рівнів: глобальний, континентальний, освітній простір країни, національно-регіональний,

регіональний, територіально-регіональний, муніципальний (міський територіальний), локальний (окремого освітнього закладу), сімейний, особистісний освітній простір. Освітній простір охоплює ряд автономних структур, які об'єднані певними ідеями та концепціями.

На думку А. Цимбалару, наявність такого складного та багатовимірного об'єкта, як освітній простір, залежить від чіткої структури й ефективних механізмів, які гарантують його функціонування. А. Цимбалару розглядає структуру освітнього простору в системі суспільних відносин. Основою освітнього простору вона вважає освітню програму, яка є центром, що регулює роботу системи й усіх її елементів. Очевидно, освітня задача входить до складу освітньої програми і є найменшою одиницею освітнього простору [192, с. 41–50].

На переконання Н. Рибки, *освітній простір* варто розглядати як спільну діяльність учня/студента і вчителя/викладача. У структурі освітнього простору доцільно виокремлювати учасників навчального процесу: здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, батьки здобувачів освіти, фізичні особи, які виконують освітню діяльність, інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу [140, с. 3–5].

У дослідженні послуговуємося визначенням Н. Касярум, яка впевнена, *під освітнім простором* слід розуміти просторово-часове поле функціонування і розвитку системи освіти, як відкритої й активної соціальної сфери, у якій діє ідеологія формування особистості з урахуванням умов зовнішнього середовища (природно-кліматичних, демографічних, екологічних, соціально-економічних, політичних), потреб соціальних замовників (і самої особи), а також реалізуються освітні послуги установами освіти й організаціями, що володіють освітнім, виховним і розвивальним потенціалом [80, с. 107–111].

У своїй статті «Освітній простір: становлення поняття» Н. Касярум виокремлює такі аспекти освітнього простору: соціально-географічний, системно-цілісний, локально-постерний [80, с. 111–113].

Соціально-географічний аспект передбачає створення і функціонування єдиного інформаційного суспільства та спільного освітнього простору в межах суспільних регіонів, географічних територій та держав. Освітній простір як частину суспільної структури, як взаємодію усіх рівнів системи освіти й особистості розглядають у межах системно-цілісного аспекту. Зауважимо, освітній простір установи варто досліджувати в локально-постерному аспекті.

Очевидно, освітній простір має низку специфічних ознак: багатoproфільність та різноплановість освітніх послуг, диференційованих за змістом; варіативність й інтегрованість форм взаємодії суб'єктів, інституцій; дискретність і неперервність (громадські ідеї втілено в локальних закладах освіти); часова неперервність – наявність традицій, перспектив, програм; просторова протяжність (освітній простір району, міста, регіону, країни); доступність – різноманіття шляхів задоволення освітніх потреб; динамічність; структурованість, ієрархічність – мережа освітніх установ; рухливість меж освітнього простору; єдність функціональних зв'язків між освітніми інститутами; інноваційний потенціал; відкритість – включення освітнього простору в інші соціальні простори [80, с. 109–113].

У створенні освітнього простору будь-якої країни беруть участь: міжнародна робота держав у освітній сфері, соціальні інститути освіти, установи освіти, окремі регіональні, міждержавні та недержавні освітні структури (союзи, асоціації, фундації), природні об'єкти з освітнім потенціалом, засоби масової комунікації, громадськість, освітні теорії й концепції, соціально-психологічні стереотипи людей, які регламентують поведінку щодо освіти. Злагоджена робота усіх рівнів освітнього простору є вагомим соціокультурною характеристикою суспільства.

Досліджуючи інтеграційні процеси та їхній вплив на створення освітнього простору України, О. Савченко в праці «Теорія і практика розвитку вищої педагогічної освіти України в умовах інтеграційних процесів (кінець XX – початок XXI століття)» зазначила, інтеграція до європейського та світового освітнього простору викликала потребу розв'язання низки складних проблем [145, с. 16–23].

Важливість постаті педагога для забезпечення якості освіти як пріоритету в розвитку суспільства висвітлено в роботі О. Савченко «Компетентнісний підхід у сучасній вищій школі». Вирішальну роль у підвищенні якості освітнього простору, на переконання дослідниці, забезпечує становлення вчителя/викладача-європейця, який вміє працювати в різноманітних педагогічних системах, незалежно від ступеня їхньої традиційності чи інноваційності. У розвідці наголошено, суспільство вимагає нестандартних педагогів, які вміють працювати з людьми, з колективом, чітко визначають своє місце в соціумі, можуть застосовувати набуті знання, вміння та навички в професійній діяльності [145, с. 16–23].

Соціокультурні зміни викликали виникнення нового типу інформаційного суспільства, основними ознаками якого є:

1. Соціум нового типу, що виникає в результаті нової світової соціальної революції, основа якої – безперервний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій;
2. Суспільство знань, де вирішальною умовою добробуту кожної людини та кожної держави є знання, здобуті завдяки вільному доступу до інформації;
3. Соціум, з одного боку, підтримує взаємопроникнення культур, а з іншого – відкриває кожній громаді та людині нові можливості для самовизначення.

Н. Касярум стверджує, сучасний світовий освітній простір характеризують такі ознаки: перехід від елітарної вищої освіти до високоякісної освіти для всіх, поглиблення міждержавної співпраці в освіті;

збільшення в змісті освіти гуманітарної складової, поширення інновацій за збереження національних традицій країн. Активне використання технологій в освітньому процесі зумовило появу інформаційного освітнього підпростору [80, с. 107–113].

Поява єдиного світового інформаційно-комунікаційного простору трансформувала обмін інформацією. Нині соціологи наголошують, ключовими ознаками глобальної інформаційної революції є збільшення інтелектуальних і творчих можливостей людини та формування нового, інформаційного світорозуміння та світогляду, які істотно змінюють сучасну картину світу, освітній простір та парадигму наукових досліджень.

Для ефективної інтеграції України у світовий освітній простір варто досягти високої якості освіти, запровадити систематичний моніторинг освіти й навчальних досягнень учнів/ студентів, децентралізувати управління освітою, сформувати компетентних педагогів, здатних долати нові виклики.

1.4 Білінгвізм та аспекти його дослідження

На межі XX-XXI століття в багатьох державах мовна ситуація є доволі складною. Мовні та етнічні проблеми активно досліджують у більшості країнах Європи та світу. Особливо наріле це питання для України, де впродовж багатьох століть створювали умови для мовної асиміляції етнічного населення.

Ставлення до двомовності в сучасному європейському суспільстві не завжди однозначне та ствердне. Один із провідних європейських дослідників білінгвізму У. Вайнрайх у своїй роботі зазначає: «В одних суспільствах до двомовності ставляться з підозрою, а в інших – з повагою. В одних суспільствах перехід із мови на мову допускається, в інших – засуджується» [241].

Теоретичні площини білінгвізму в соціолінгвістиці опрацьовували як українські (О. Данилевська [40], Л. Масенко [97], О. Шевчук-Ключева [196], так і зарубіжні вчені (У. Вайнрайх [241], Е. Хауген [219]).

Білінгвізм є складним і багатогранним явищем. У мовознавчій літературі, присвяченій питанням мовних контактів, наявні неоднозначні, а інколи й взаємозаперечні трактування природи двомовності, дефініції терміна, класифікації різновидів білінгвізму, а також аспектів його дослідження. Саме тому в наукових працях побутує значна кількість визначень поняття *білінгвізм*.

Взаємозв'язок білінгвізму з мовою та мовленням зумовлений тим, що люди сприймають мову як наявну в мовленнєвих практиках систему. Особа або абсолютно опановує одну і другу мовні системи, або ж одній мові надає перевагу. Однак деколи друга мова може доценту витискати першу, саме це в майбутньому зумовлює послідовне звуження білінгвальних умінь та активізацію монологічних [26, с. 67–79].

Зв'язок білінгвізму з диглосією аргументований тим, що *диглосія* – це паралельне функціонування в суспільстві двох мов або двох різних форм однієї мови, застосоване в різноманітних функційних сферах. Різниця між білінгвізмом і диглосією полягає в тому, що *диглосія* визначає свідому оцінку мовцями своїх ідіом за відповідною шкалою: високе – низьке, урочисте – буденне. Компонентами диглосії можуть бути різноманітні мови (наприклад, французька та російська у дворянському середовищі Росії в кінці XVIII століття), різні форми однієї мови (літературна мова та діалект, пор.: класична арабська мова та місцеві арабські діалекти), різні мовні стилі (за теорією трьох стилів: книжний – розмовний).

Уперше визначення цього терміна *білінгвізм* навів У. Вайнрайх, який розглядав білінгвізм як явище суто індивідуальне й трактував його як практику поперемінного використання мов [241, с. 34–43]. У. Вайнрайх упевнений, що *двомовність* є результатом взаємного впливу культур різних

народів, це одна з форм співіснування різних або споріднених мовних культур [241, с. 37].

Безсумнівною фундаментальністю характеризується лінгвістична розвідка Е. . Хаугена, який визначив двомовність як вплив чужої мови на рідну [219, с. 96–104]. Аналогічний підхід прослідковуємо в працях американського лінгвіста Ч. Фергюсена. Згідно із концепцією мовознавця, феномен білінгвізму пов'язаний із «особливим випадком мовного контакту» [215, с. 60– 63].

Білінгвізм у праці С. Грабіаса пояснено як однаково вільне володіння і користування двома різними мовами [216, с. 67–74]. Під *білінгвізмом*, зазначає П. Лінкольн [226, с. 65–72], варто розуміти мовленнєві механізми, що дозволяють індивідові використовувати для спілкування дві мовні системи.

Увагу привертає дефініція білінгвізму, запропонована в роботі А. Загнітка, який наголошує, білінгвізм – це здатність окремого індивідуума, або цілого народу, чи його частини спілкуватися (досягати взаємного розуміння) двома мовами [66]. Л. Масенко під двомовністю також розуміє здатність певних груп населення спілкуватися двома мовами [101].

Увагу привертає дефініція білінгвізму, запропонована в роботі О. Шевчук-Клюжевої, яка наголошує, *білінгвізм* – це здатність окремого індивідуума, або цілого народу, чи його частини спілкуватися (досягати взаємного розуміння) двома мовами [196].

На думку П. Філіна, варто розрізняти *двомовність* у вузькому й широкому понятті. У вузькому розумінні *двомовність* «означає більш або менш вільне володіння двома мовами: рідною і нерідною; у широкому – це вільне володіння другою мовою, уміння в тому чи тому обсязі використовувати обидві мови в певних сферах спілкування» [188, с. 3–12].

Про соціальну природу білінгвізму пише Ч. Фергюсон, який вводить до лінгвістичного обігу поняття *диглосії*, акцентуючи на кореляції в лінгвістичному соціумі двох мовних форм, яким притаманна відмінність на

різних рівнях мовної системи, зокрема фонетики, лексики, грамматики [215, с. 56].

У сучасній європейській лінгвістиці, як і в лінгвоукраїністиці зокрема, питання *двомовності* потрактовують як проміжний етап домінування чи витіснення однієї мови іншою. Саме перехід білінгвізму в диглосію є одним із етапів аналізованого процесу, тобто це той період, коли в соціумі співіснують дві мови, функційне навантаження яких різне.

У сьогочасній лінгвістиці наявна значна кількість класифікацій білінгвізму. Уважаємо, у контексті нашого дослідження важливим є детальне вивчення їх змістової сутності.

Під час аналізу явища двомовності А. Загнітко виокремлює два типи:

- чистий – це тоді, коли між мовами, якими володіє білінгв, не існує жодних порівнянь, жодних зіставлень і переклад з однієї мови на іншу нереальний або дуже важкий;
- мішаний – це тоді, коли другу мову вивчають через першу і на цій основі завжди зазнають впливів із боку першої [63, с. 209– 219].

У працях Т. Бурди білінгвізм покласифіковано за долученням індивіда до іншої культури:

- Монокультурний білінгвізм. Спостерігаємо в ситуаціях, коли людина засвоїла другу мову з практичною метою (наприклад, щоб отримати потрібну інформацію цією мовою, опрацьовувати теоретичні проблеми тощо).
- Бікультурний білінгвізм. Простежуємо у випадках, коли людина зобов'язана вивчити, окрім рідної, ще й другу мову, панівну в тому чи тому суспільстві. Це зумовлено процесами інтеграції людини в інше мовно-культурне середовище [18, с. 9–10].

У роботі О. Селіванової білінгвізм поділено за статусом дій на:

- рецептивний, дозволяє другу мову сприймати частково;
- репродуктивний, дає змогу іншою мовою сприймати та переказувати тексти;

- продуктивний, дозволяє не тільки послуговуватися першим та другим типом, а й продукувати мовлення другою мовою [148, с. 335–345].

У сучасному науковому дискурсі загальноприйнято розрізняти офіційний білінгвізм, тобто поняття, яке відбиває ситуацію, за якої дві мови визнані державою як офіційні через юридичне закріплення норм чи законів.

З-поміж поширених прикладів країн, де закріплений офіційний білінгвізм, можна назвати Бельгію, Канаду, Люксембург, Фінляндію, Мальту. На відміну від офіційного, неофіційний білінгвізм характерний у випадках, коли на законодавчому рівні офіційно визнають тільки одну з двох мов, яку зазвичай використовує населення певної країни.

Поняття *збалансований білінгвізм* вперше використав У. Ламберт для того, щоб описати осіб, які однаковою мірою володіли різними мовами [224]. Зазвичай термін *збалансований білінгвізм* уживають для характеристики мовця, який має тотожну компетенцію двох мов.

Різниця між *рецептивним (пасивним) білінгвізмом* та *продуктивним (активними)* полягає в тому, що в першому випадку людина тільки розуміє мовлення (усне, писемне), а в іншому – розуміє і може створювати його самостійно. *Рецептивний білінгвізм* інколи тлумачать як *семібілінгвізм*. Однак звертаємо увагу на різницю між поняттями *семібілінгвізм* та *семілінгвізм*, останній із яких потрактовано як брак вільного володіння будь-якою мовою. Вперше термін *семілінгвізм* вжив Н. Хенсгард, прагнучи описати студентів, які були представниками фінської національності у Швеції, але не знали жодної з цих мов [94, с. 33–38].

О. Баранник [7, с. 54] вважає, білінгвізм варто поділяти на індивідуальний, груповий, масовий, а от А. Загнітко [63, с. С. 209–219] виокремлює загальнонародний, територіальний та білінгвізм певного прошарку суспільства.

За характером спрямованості мовних контактів виокремлюють односторонній і двосторонній типи. Односторонньої спрямованості приймає

мовна ситуація, у якій один мовець знає дві мови, інший – лиш одну. За двостороннього типу усі учасники обізнані з двома мовами [113, с. 12–34].

З огляду на спосіб вивчення другої мови, більшість наявних класифікацій пропонують розрізняти контактний, неконтактний і комбінований типи білінгвізму. Контактний білінгвізм є наслідком колективного існування двох народів. Неконтактний білінгвізм домінує, коли між двома народами контакт відсутній.

Комбінований тип передбачає, що процес опановування двомовністю відбувається паралельно, розучування іншої мови поєднано з особистим спілкуванням із носіями цієї мови. Саме таке засвоєння мови є найефективнішим.

Генетична спорідненість мов лягла в основу класифікації за характером складників. Якщо мови є генетично спорідненими, то їх потрактовують як однорідний тип. Однак українсько-англійський, українсько-татарський білінгвізм належить до неоднорідного типу, оскільки ці мови не є генетично спорідненими [113, с. 12–34].

Метод розповсюдження характеризує добровільно вивчений і насильно нав'язаний, або примусовий типи білінгвізму. Нав'язаний підневільним шляхом домінує за умови захоплення просторів, насильнім насадженні релігії, а також інколи в нинішніх багатонаціональних державах, де є тенденція до витіснення мов місцевого населення (США, Пакистан, Іран).

Зважаючи на умови формування білінгвізму, соціолінгвісти виокремлюють стихійно засвоєний та спеціально вивчений типи двомовності. На думку В. Маккея, варто говорити про третій тип – синтезований. Він передбачає одночасне поєднання природних і штучних умов під час комунікації [228, с. 554–556].

Залежно від ступеня вираження білінгвальних умінь виокремлено справжній і несправжній білінгвізм. Справжній передбачає приблизно однакове вільне користування двома і більше мовами. Такий білінгвізм помітний тільки тоді, коли рівень володіння другою мовою наближений до

рівня володіння першою. Псевдобілінгвізм полягає в нав'язуванні людям ідей про вільне вживання двох мов, у реальності ж присутнє абсолютне переважання однієї [101, с. 104–106].

За умовами засвоєння та ознакою спонтанності формування білінгвальних умінь білінгвізм можна поділити на природний і штучний. Суть природного білінгвізму полягає в тому, що другу мову вивчають на ґрунті першої мови. Природний білінгвізм виникає без наперед встановленої мети. Штучний білінгвізм передбачає чітко окреслену комунікативну настанову на активне і свідоме формування білінгвального уміння.

Врахування віку особи дозволяє дослідникам виокремити ранній і пізній білінгвізм. Особливість раннього полягає в тому, що дитина вивчає другу мову поряд із рідною, бо перебуває у двомовному культурному середовищі. Становлення пізнього білінгвізму виникає в старшому віці, коли вивчення іноземної мови здійснювано після опанування рідною мовою.

Беручи до уваги територіальний аспект, досліджують контактний і неконтактний білінгвізм. Перший передбачає активне спілкування між представниками різних культур, а от відсутність регулярного контакту притаманно для неконтактного білінгвізму [101, с. 104–106].

Ознака активності / пасивності дозволяє науковцям розмежовувати активний білінгвізм і пасивний білінгвізм. Активний – це білінгвізм, за якого особа вільно володіє іншою мовою (українсько-російський білінгвізм західних і центральних регіонів України). За умови активного білінгвізму індивід опановує нерідну мову під час невимушеного спілкування з представниками цієї мови. Пасивний білінгвізм простежено, коли мовець опанував іноземну мову не повністю: схоплює, але не говорить, інколи навіть погано розуміє усне мовлення.

Зважаючи на часовий аспект, білінгвізм можна поділити на тривалий і короткочасний. Тривалим називають білінгвізм, за якого обидві мови паралельно здійснюють комунікативні функції впродовж тривалого часу. За короткочасного терміну уживання однієї з мов незначне [63, с. 209–2011].

Для комплексного аналізу білінгвізму варто враховувати всі характеристики. Критерії типологізації соціально співвіднесеного білінгвізму можуть доповнюватися залежно від потреб вирішення конкретних завдань дослідження. Ключові критерії представлено в Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Узагальнена типологія соціального білінгвізму

	<i>Критерії</i>	<i>Типи</i>	<i>Підтипи</i>
1.	За характером спрямованості мовних контактів	односторонній	
		двосторонній	
2.	За ступенем поширеності (охоплення носіїв)	індивідуальний	професійний
		сімейний	
		груповий	
		масовий/соціальний	загальнонародний/ територіальний
3.	За способом опанування другої мов	контактний	
		безконтактний	
		комбінований	
4.	За ступенем екстенсивності	поширений/повний	
		обмежений/частковий:	культовий, професійний, віковий, індивідуальний.
5.	За місцем (територією) поширення	білінгвізм державний	
		білінгвізм регіональний	
		білінгвізм міста	

Продовження таблиці 1.1

		білінгвізм села	
6.	За характером компонентів	однорідний	
		неоднорідний	
7.	За методом поширення	добровільно вивчений	
		нав'язаний/примусовий	
8.	За ступенем активності вияву	високий	
		середній	
		низький	
9.	За умовами формування	природний/ стихійно засвоєний	
		штучний/спеціально вивчений	
		синтезований	
10.	За характером використання в різних сферах життєдіяльності	чистий	
		змішаний	
11.	За віком оволодіння другою мовою	ранній/дитячий	
		пізній/дорослий	
12.	За формою функціонування	усний	
		письмовий	
		двоєдиний	
13.	За часовим чинником	тривалий	
		короткочасний.	

Білінгвізм одночасно вивчають як лінгвістичне, психологічне, психолінгвістичне, когнітивне, соціологічне, соціолінгвістичне, філософське, культурологічне явище [147, с. 335–345].

Філологічні дослідження передбачають:

- 1) розбір співвіднесення конструкцій двох споріднених мов;
- 2) вивчення особливостей використання мов у двомовному світі;
- 3) пошук диференційних та спільних ознак у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо;
- 4) аналіз явищ транспозиції та інтерференції в кожній із взаємопов'язаних мов.

Розвідки білінгвізму в психологічній площині нерідко описано відповідно до моделі М. Гарета та концепції В. Левелта [63, с. 209–219]. Психологічний вимір передбачає розв'язання таких вузлових питань:

- 1) вивчення механізмів комунікативної діяльності білінгвів;
- 2) дослідження взаємозв'язку мови та мислення;
- 3) розгляд механізмів вираження явищ транспозиції та інтерференції;
- 4) аналіз присутності / браку мислення іншою мовою (особа думає рідною мовою).

Суть аналізу в когнітивному вимірі полягає у вивченні специфіки суб'єктивної когнітивної та мовної картин світу, дослідженні особливостей концептуалізації та категоризації світу обома мовами.

- 1) виявлення мовленнєвих функцій кожної з мов;
- 2) вивчення соціального авторитету мови, як наслідку розповсюдження геокомунікативної й геополітичної сфери використання мови;
- 3) простеження мовної політики держави;
- 4) аналіз мови як компонента та виразника культури.

Соціолінгвістичний вимір поєднує методи соціологічного і лінгвістичного виміру. Його основні завдання полягають у вивченні характерних рис та причин появи активного і пасивного білінгвізму, встановленні чинників розповсюдження білінгвізму серед населення.

Розробка найефективніших методів, які впливають на швидке засвоєння мови, характеризує сутність педагогічного аспекту. Вивчення білінгвізму в філософській площині включає дослідження гносеологічних

аспектів формування двомовного простору та аналізу впливу суспільства на людину. Поява біхевіористських і необіхевіористських концепцій спричинила активне вивчення білінгвізму крізь призму саме цього аспекту [63, с. 209–219].

Лінгвокультурологічний чинник тісно взаємопов'язаний із культурологічним, оскільки ключовим об'єктом лінгвокультурології є взаємозумовленість мови та культури.

На думку багатьох лінгвістів, з-поміж ключових причини, які впливають на появу та розвиток білінгвізму, варто виокремити:

1) активний прогрес суспільства і зростання кількості економічних, політичних, наукових, культурних, побутових зв'язків між представниками різних національностей;

2) просторова близькість, що збільшує кількість міграцій;

3) соціальні функції кожної з мов, сфери їхнього вживання.

Засвідчено аспекти, які варто враховувати в аналізі білінгвів:

1. Вправність. Деякі білінгви наполегливо розмовляють і пишуть обома мовами (продуктивна компетентність), інші – пасивні білінгви, мають рецептивні уміння (розуміння і читання).

2. Застосовування. Зазначимо, сфери дії (контексти), у яких кожна з мов функціонує і застосовується, – різноманітні (освіта, робота, дім). Людина часто послуговується мовами з неоднаковою метою.

3. Баланс двох мов. Часто одна мова є домінантною.

4. Вік. Коли діти вчать дві мови від народження, це іменують одночасним або дитячим білінгвізмом. Якщо дитина опановує другу мову після п'ятнадцяти років, то вживають терміни послідовний або поетапний білінгвізм.

5. Культура. Індивід починає своє знайомство з культурою під час вивчення мови. У процесі вивчення він відкриває для себе традиції, звичаї іншої держави.

6. Контексти. Певні білінгви мешкають у білінгвальних і мультилінгвальних ендегенних громадах (громадах глибинного походження), у яких щодня вживають понад одну мову. Інші білінгви живуть у більш монолінгвальних і монокультурних регіонах та співпрацюють з іншими білінгвами. Якщо немає колективу, який надає перевагу іншій мові, то контекст екзогенний (зовнішній) [101, с. 52–59].

Розробником оригінальної версії трактування сутності білінгвізму є В. Маккей. Він вважає, вивчення білінгвізму не варто обмежувати лиш сферою лінгвістики [228, с. 554–584].

Білінгвізм як феномен належить до кола наукових інтересів фахівців багатьох галузей знань. Зокрема, доцільно окреслити зв'язки білінгвізму з іншими науками:

- ✓ філософія сприяє пізнанню того, що спостерігаємо в розвитку свідомості та особистості того чи того білінгва;
- ✓ психологія простежує саме психічні особливості кодування і відповідно декодування, питання, які спричинені двомовністю, пам'яттю білінгва, дією білінгвізму на особливості та закономірності розвитку тих чи тих психічних процесів індивіда;
- ✓ культурологія вивчає механізми та динаміку процесу акультурації;
- ✓ соціологія розглядає білінгвізм у загальному контексті соціальної культури;
- ✓ психолінгвістика сприяє пізнанню мети мови, її використанню окремою особистістю чи соціальною групою;
- ✓ лінгвістика досліджує рівні мовної компетенції двомовної особистості [148, с. 335–345].

В останні десятиліття зарубіжні та українські мовознавці працюють над вивченням білінгвізму. Окрім того, українсько-російська двомовність стала одним із основних об'єктів соціолінгвістичних досліджень вітчизняних дослідників, оскільки в Україні функціонують різноманітні форми як симетричного, так і асиметричного білінгвізму залежно від регіональних та

соціокультурних умов уживання двох мов і характеру комунікативних ситуацій.

1.5 Особливості функціонування освітнього простору в умовах білінгвізму та глобалізації

Сьогодні науковці називають глобалізацію однією з ключових соціальних проблем інформаційного суспільства. Особливістю цього процесу є знищення кордонів та виникнення наднаціональних культур. Дехто з дослідників стверджує, для явища глобалізації характерний новий підхід до оцінки часу і простору, що сприяє активному поширенню плюралізму [81, с. 20–22].

Центральним ресурсом, що забезпечує функціонування основних суспільних інститутів, є людський потенціал та людський інтелект. Безсумнівно, тільки людина здатна розробляти й упроваджувати нові винаходи, які вдосконалюють якість життя.

Французький соціолог П. Леві, розмірковуючи про роль людини в інформаційному суспільстві, наголосив, техніка є лиш елементом прояву людського знання, без людини вона нічого не варта. На думку вченого, соціальна адаптація суспільства до нових технологій залежить від успіху колективної та міжнародної комунікації. Теорію інформаційного суспільства досліджують крізь призму еволюції людства [81, с. 76–89]

Науковці, розглядаючи термін *суспільство знань*, виокремлюють два основних підходи: технологічний і семіологічний. Перший визначає логіку розвитку соціуму, спираючись на розвиток техніки, а другий характеризує зміст, його увага акцентована на ролі мови, знаків, символів під час комунікації.

Автор розвідки «Третя хвиля» Е. Тоффлер [178] активно займався вивченням проблеми сучасного інформаційного суспільства. Особливо ретельно науковець вивчав питання, пов'язані з розвитком інформаційних технологій, змінами в системі освіти і науки, сфері культури. Він вважав,

зміни в економіці відображаються на суспільстві, оскільки саме воно навмисно культивує та заохочує одні риси людини, і не схвалює інші.

Досить тривалий проміжок часу передача інформації на значні відстані була проблемою, яку намагалися розв'язати багато дослідників. Зміна традиційних способів спілкування і поява інформаційно-комунікаційних технологій трансформує вектор розвідок. Науковці, зокрема й Е. Тоффлер, приділяють значну увагу соціальній цінності білінгвізму [178, с. 49–78].

Соціальну білінгвізацію визначають як безперервний адаптивний процес, під час якого окремі індивіди та соціальні спільноти створюють нові способи взаємодії з різними структурними елементами інформаційного простору.

Нові звички, стереотипи поведінки, нові культурні запити та навіть цінності проникають у суспільство через інформаційне середовище. Населення навряд чи зможе відмовитися від можливостей, які надають їм нові інформаційно-комунікаційні технології. Нове інформаційне середовище змінює індивіда, впливає на стиль життя і професійну діяльність. Наприклад, команда осіб може працювати над одним проєктом, перебуваючи в різних країнах, що значно скорочує витрати на транспорт [231, с. 262–271].

Наголосимо, саме в мовній формі відображено основний продукт інформаційного виробництва суспільних знань. Людино-машинні системи використовують природну мову, яка виступає основним засобом передачі первинної інформації на вході й переробленої на виході. Одиниці мови також стають об'єктом машинних операцій, що полегшує отримання нової інформації.

Водночас навіть на нинішньому етапі задля підвищення результативності суспільству варто не тільки пристосовувати машину до мови, а й мову до апаратного забезпечення.

Зауважимо, нині зростає кількість досліджень, які мають на меті створити єдину штучну мову для міжнародної комунікації. Цей процес пов'язаний зі збільшенням обсягів соціальної інформації, яку потрібно

обробляти. На жаль, допоки штучні мови є повноправним учасником комунікації тільки між людиною і машиною, але широке використання мов цього типу є характерною рисою інформаційного суспільства.

Вперше про створення штучної мови заговорили Р. Декарт і Г. Лейбніц ще в XVII столітті. Згодом, наприкінці XIX та на початку XX століття, з'явилися штучні мови, з-поміж них і есперанто. Подолати бар'єри під час спілкування, вільно спілкуватися з представниками інших національностей намагалася група фахівців Інституту мови і мислення АН СРСР під керівництвом М. Марра в 1926 році. Учені дійшли висновку, єдина міжнародна мова може бути створеною тільки на базі реальних національних мов [81, с. 178–193].

Цифрові технології стверджують нові доміанти людського буття, людської взаємодії, як наслідок перебудови зазнають й інституційні відносини. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій виходить із трьох основних принципів. Мережевий принцип утвердився в економіці, політиці, соціальних процесах. На думку більшості дослідників, мережеві структури набувають особливої ваги в соціально-економічних системах, які орієнтовані на співпрацю (маркетингова діяльність, запобігання і вирішення конфліктів, дистанційна освіта).

Віртуальний принцип переконливо відбито в ігрових ситуаціях. Наприклад, у мистецтві, журналістиці, рекламі, де шанси використати візуалізацію щонайкращі. Досить часто у віртуальну реальність занурюють засоби масової інформації, іміджеві та комп'ютерні технології. Інтерактивний принцип реалізовано у сфері послуг і бізнесу, оскільки нині широкої популярності набули якісні клієнтські системи (навчальні чати, відеоконференції) [231, с. 69–78].

У середині XX століття в наукових колах функціонував термін *клуб мов світового спілкування*. Найважливішими визначено англійську, французьку, іспанську та російську мови. У 1814 році на конгресі у Відні обговорювався новий порядок французькою мовою, а от після закінчення Першої світової

війни Версальський мир підписували вже французькою та англійською мовами. Робочими мовами Потсдамської конференції в 1945 році були французька, англійська та російська. У 1980-х світ визнав, що мовою міжнаціонального спілкування є англійська [113, с. 229–335].

Англійська мова перебувала в постійному контакті з іншими мовами. Саме це надалі визначило її різноманітну структуру та дозволило пристосуватися до нових мовних потреб, претендувати на роль першої в історії людства міжнародної мови. Зазвичай, виокремлюють такі ключові ознаки світової мови:

1. Активне впровадження мови у сферу освіти;
2. Визнання як робочої мови різноманітними міжнародними організаціями;
3. Виконання особливих суспільних функцій;
4. Вивчення її усіма наступними поколіннями.

Характерна риса суспільного, економічного і культурного простору – глобалізація. Очевидно, однією з нинішніх визначальних тенденцій є поява світових регіонів, які об'єднують сусідні держави тісними взаємозв'язками. На переконання зарубіжних вчених, Європейський Союз через деякий час може перетворитися в єдиний геолінгвістичний простір. Зокрема, опитування, проведені в 1995 році, показало, 45% мешканців Європейського Союзу можуть вільно використовувати під час спілкування англійську мову, 31% – німецьку, а 29% – французьку [113, с. 229–331].

Розглядаючи сучасне суспільство в контексті нових комунікаційних технологій, зупинимось на інформаційно-лінгвістичній проблемі. Значна кількість корисних, актуальних матеріалів в мережі інтернет (програми, книги, дистанційні курси, відеолекції) представлено лиш англійською мовою. Соціологи простежили засмічення культурно інформаційного простору та активний вплив іноземної мови на користувача.

Також згідно із показниками, отриманими завдяки анкетуванню EMS Survey в 1997 році, можна стверджувати, 70% глядачів

володіють англійською на достатньому рівні, тобто розуміють зміст телепрограм та книг [113, с. 233–335].

Культурно-мовний вплив реалізовано через засоби масової комунікації. Потужна хвиля запозичень з англійської мови є характерною ознакою сучасних медіатекстів. У Франції навіть вводять закони, що мають на меті обмежити використання англіцизмів, але в більшості країнах культурно-інформаційний простір досі відкритий. Як наслідок, можемо спостерігати зміни мовної ситуації загалом. Варто відзначити, найбільше запозичення з англійської мови пов'язані з такими сферами як бізнес, комп'ютерні технології, популярна музика, молодіжна культура, а отже, зупинити використання майже неможливо.

Простежимо вплив інформаційних технологій на розвиток білінгвальних процесів. Ще зовсім нещодавно обмін інформації відбувався тільки в межах однієї країни. У наш час засоби масової інформації представляють міжнародну індустрію, у якій важливі компанії прагнуть охопити якомога більше користувачів із різних куточків світу.

Активний і швидкий розвиток засобів масової інформації підтримує існування різних форм білінгвізму, шляхом поширення іншомовних пісень, реклами, фільмів. Наприклад, програми телекомпанії BBC World Service щотижня охоплювали аудиторію 143 млн осіб із різних куточків світу ще на початку 90-х років. Зауважимо, для того, щоб підтримувати інтерес представників інших етносів до англійської мови, працівники надсилали в регіони додаткові навчальні матеріали [81, 178–193].

Обсяг медіатекстів англійською мовою значно перевищує кількість програм іншими мовами. CNN (Cable News Network), Euronews, Discovery Channel – це канали, які надають перевагу англійській мові. У наш час науковці мають на меті удосконалити способи поширення інформації. Так, за допомогою супутникового телебачення жителі багатьох віддалених країн отримали доступ до провідних західних телеканалів.

Варто зазначити, що на розвиток білінгвізму також впливає мережа інтернет. Попри те, що інформаційні простори дозволяють шукати матеріали різними мовами, більшість користувачів надають перевагу саме англійській.

Безперечно, розвиток і підтримка білінгвізму з боку засобів масової інформації відповідають загальній тенденції, що полягає у формуванні єдиної глобальної мови комунікацій.

Дослідження 2004 року підтвердило, лиш 17% респондентів вважають, незнання англійської не впливає на користування міжнародної глобальною мережею. Більшість студентів (67,6%) впевнені, брак знань мови ускладнює отримання інформації в інтернеті, а 9,4% наголосили, без знання англійської мови користування мережею інтернет неможливе [113, с. 229–335].

Сучасна людина часто стає свідком змін умов життя, до яких варто пристосовуватися. Вивчення іноземних мов є неодмінною умовою для досягнення успіху в житті, самореалізації особистості, а також передумовою вдалої соціальної адаптації. Активний обмін інформації між представниками різних країн призводить до стрімкої видозміни комунікативного досвіду. Майже всі види інформації можна трансформувати та зберігати на електронних носіях, онлайн.

Як результат, можемо стверджувати, інформація і комунікація перебувають у відношеннях взаємозалежності. Їх співпраця є провідним чинником, що підвищує якість взаємодії між людьми, громадськими інститутами. Глобалізація призводить до виникнення гібридної світової культури, а також змішування мовних традицій. Розглянемо вплив економічної глобалізації на розвиток і функціонування білінгвізму. Англійська мова як мова глобальних комунікацій охоплює такі сфери вжитку:

- 1) наука і техніка;
- 2) торгівля, економічні угоди, міжнародні банківські операції;
- 3) робоча мова міжнародних організацій;
- 4) реклама провідних марок;

- 5) аудіо- / відеопродукція у сфері розваг;
- 6) освіта;
- 7) міжнародний туризм;
- 8) комп'ютерні технології;
- 9) міжнародна безпека (мова повітряного і морського спілкування).

Нині становить науковий інтерес і потребує ґрунтовного вивчення значення терміна *глобальна торгівля*. Поняття трактується як підписані між представниками різних країн договори. Транснаціональні компанії сприяють поширенню білінгвізму та утвердженню англійської мови як засобу глобального спілкування, зважаючи на такі причини:

1) навіть якщо головний офіс компанії розташовано не в англomовній країні, то під час переговорів із партнерами використовують англійську. Саме тому персонал компанії має вільно володіти нею;

2) створення спільних організацій вимагає підписання певних юридичних документів. В умовах підписання міжнародних правових угод вживають англійську, а це створює попит на спеціалізовані курси англійської мови для юристів;

3) майже усі компанії беруть участь у міжнародній торговельній діяльності: імпорту сировини, експорт готового продукту. Персонал зі знанням англійської мови потрібний для організації й здійснення бізнес-процесів;

4) передача технологій пов'язана з англійською, бо може поширюватися на різноманітні інфраструктури: аеропорти, залізниці. Наприклад, у Китаї інженери спеціально вивчають англійську, щоб мати змогу встановлювати обладнання з Німеччини та Італії;

5) створення спільних компаній призводить до того, що потрібно обслуговувати іноземних відвідувачів. Зокрема, персонал, який працює у туристичній сфері повинен володіти англійською;

б) для жителів країн, що тільки розвиваються, робота в нових організаціях може бути більш привабливою і високооплачуваною, ніж робота в державному секторі, але отримати посаду можна, лиш вільно володіючи англійською [222, с. 907–922].

Одним з критеріїв соціального та економічного розвитку в багатьох країнах є знання англійської. Якщо кілька років тому бідність асоціювалася з місцем проживання, національністю, то зараз враховують можливості доступу до мови міжнародного спілкування. Індивіди, які можуть вільно використовувати інформацію, зазвичай, вільно володіють англійською.

Зростання попиту на англійську мову у світі часто називають інтелектуальною катастрофою, бо вона витісняє з ужитку інші мови, призводить до їх цілковитого знищення.

Соціальна структура суспільства докорінно змінена: зростає соціальна мобільність, кордони між соціальними верствами стають прозорими. На сьогодні значної уваги набуває білінгвізм і білінгвальні процеси, адже вивчення мов і спілкування іноземною мовою відіграють визначальну роль у пізнанні нового середовища та конструюванні стратегії соціальної діяльності [73, с.45–50].

Кінцевий результат і мета білінгвізації полягає в розвитку індивідів і суспільства. У цьому контексті зростає роль освіти як соціального інституту, покликаного забезпечити трансляцію знань, норм, цінностей та ідеалів культури наступним поколінням.

Належне володіння іноземною мовою сприяє налагодженню компаніями міжнародних контрактів, а також мобільності навичок та талантів. Однак занадто багато європейців все ще залишають школу, не знаючи іншої мови. З цієї причини Європейський Союз визначив удосконалення вивчення іноземної мови пріоритетним завданням. Особи, які досконало володіють іноземними мовами, мають шанс вільно пересуватися Європейським Союзом (ЄС) і здатні швидше освоїтись до життя в іншій

країні. Мовна компетентність є запорукою вдалого працевлаштування та побудови кар'єри закордоном.

На сучасному етапі особливої ваги набуває соціально-орієнтована модель білінгвального навчання. Друга мова не є лиш об'єктом вивчення, а й засобом, що дозволяє долучитися до міжнародного обміну інформаційним простором. Білінгвальна освіта має три основні соціальні цілі:

1. Індивідуалізм – забезпечує особистий вибір, свободу навчання;
2. Плюралізм – сприяє поширенню різноманіття;
3. Егалітаризм – виражено в заохоченні рівності через доступність освіти для всіх [73, с.45–50].

Вивчення дисциплін на білінгвальній основі надає студентам широкий доступ до інформації з різних дисциплін, а також підвищує шанси конкурувати на загальноєвропейському та світовому ринку фахівців. Молодь повинна активно вивчати іноземну мову, бо саме це є ключовою умовою для професійного становлення особистості.

У закладах вищої освіти педагогічні працівники повинні заохочувати вивчення мов міжнародного значення, бо згідно з положеннями Болонської декларації студенти та викладачі мають володіти іноземною мовою. Молодь повинна активно вивчати іноземну мову, бо саме це є запорукою професійного становлення. Наприклад, програма Erasmus + дозволяє молодим науковцям здійснювати освітню мобільність.

Міжнародне спілкування є специфічним комунікативним видом сучасної професійної діяльності, спрямованої на вирішення виробничих завдань. Вивчення іноземних мов і обов'язкове їх використання – це найкращий шлях для інтелектуального розвитку, розкриття творчого начала. Віддавна відомо, білінгвізм позитивно впливає на пам'ять, швидкість реакції, розвиває вміння критично аналізувати явища дійсності. Існування одночасно двох мовних систем сприяє виробленню гнучкості мислення та інтелектуальної активності.

Роботодавці виокремлюють креативність як основну рису фахівця, який орієнтований на успіх. Здатність до нестандартного мислення постає завдяки білінгвальній компетенції. Результати зовнішнього незалежного оцінювання з англійської мови за останні п'ять років дають підстави стверджувати, рівень володіння молоді середній. Згідно з результатами дослідження 2018 року, на питання, чи відповідає сучасним вимогам викладання іноземної мови в університеті, лиш половина студентів (50,3%) відповіла ствердно [93, с. 33–38]. Білінгвальна освіта має одночасно підтримувати, утверджувати рідну мову та сприяти опановуванню другою мовою [154, с. 167–172]. Сучасний білінгвізм дозволяє майбутньому фахівцеві вирішувати такі завдання:

- 1) мислити в компаративному аспекті;
- 2) розглядати свою країну в крос-культурному аспекті;
- 3) дізнаватися про інші культури;
- 4) розвивати діагностичні навички.

Ідея крос-культурної співпраці в науці й освіті з'явилася ще в XVII столітті. У середньовічній Європі студенти мандрували від Болоньї до Парижа та Оксфорда, тобто університетська освіта поширилась за межі національних кордонів. Соціальні структури відіграють провідну роль у процесі соціалізації. XX століття відкрило нову сторінку в цьому процесі [83, с. 46].

За останні 25 років академічна мобільність зросла більш ніж на 30%, з'явилися нові форми міжнародного співробітництва, що використовують інноваційні підходи, наприклад, «університету без стін», дистанційне навчання, співпраця через соціальні мережі. Головною перевагою інтернаціоналізації освіти є об'єднання ресурсів, уникнення дублювання досліджень, розробок [235, с. 69–78].

Водночас інтернаціоналізація та демократизація науки неминуче призводять до розвитку білінгвізму в науковій сфері. Зазначимо, чим старша людина, тим складніше виникають процеси інтеграції в нове суспільство, це

пов'язано зі страхом втратити свою ідентичність із рідною країною і культурою. Науковці дійшли висновку, людина, яка вийшла зі студентського віку, навряд чи опанує іншу мову на високому рівні. Саме тому сучасні українські мовознавці звертають увагу на тенденцію раннього білінгвізму, яка поширена в багатьох європейських країнах. Англійська є найбільш популярною мовою в школах Європейського Союзу.

В Італії та Іспанії вивчення іноземної мови розпочинають із 8 років, а в Греції та Франції – з 9 років. Дехто з дослідників пропонує починати вивчення другої мови ще раніше. Спілкування іноземною мовою розвиває толерантне ставлення до чужих культур на тлі поваги до своєї. Можна стверджувати, що міжмовна взаємодія корисна, оскільки створює умови для вдалої соціалізації [120, с. 14–18].

Отже, ґрунтовне вивчення іноземних мов для майбутніх поколінь – це найкращий засіб адаптації до інноваційних процесів, які виникають у сучасному інформаційному просторі.

Висновки до розділу 1

На початку ХХІ століття мовознавці визнали глобалізацію однією з ключових соціальних проблем інформаційного суспільства. Найбільш переконливою рисою цього процесу є ліквідація кордонів та виникнення наднаціональних культур. Модерний підхід до часу і простору допомагає активному поширенню плюралізму у світі.

Зміни або, навпаки, збереження мовної ситуації пов'язані зі ставленням суспільства до мови. Виявлено, що зміна у ставленні населення до мови може спричинити зміни у його мовній поведінці, а відтак може вплинути на мовну ситуацію.

Мовна ситуація в Україні стала об'єктом дослідження українських лінгвістів та соціологів лиш після проголошення незалежності України.

Моніторингові соціологічні дослідження, а також соціолінгвістичні праці заклали підґрунтя для об'єктивних висновків за кількісними параметрами.

Загалом на основі аналізу лінгвістичної літератури доцільно говорити про вузьке та широке трактування терміна *мовна ситуація*. За вузького трактування *мовну ситуацію* витлумачують як лінгвогеографічну (ареальну) єдність мов, які сусідять у межах соціуму, взаємодіючи між собою.

За ширшого підходу під цим поняттям розуміють суспільний стан національної спільноти, характер її мовної свідомості, пов'язаної із задоволенням комунікативних потреб за допомогою однієї мови.

Комплексний аналіз мовних ситуацій, попри його обґрунтованість, на практиці є рідко застосовуваним. Дається взнаки політична заангажованість досліджень мовних ситуацій, висока вартість масових соціологічних обстежень, дистантні умови досліджень тощо. Унаслідок різних причин соціологічні та соціолінгвістичні описи мовних ситуацій здебільшого є фрагментарними та політично мотивованими.

Кількість соціо-, психо- та етнолінгвістичних досліджень в Україні повинна збільшитися, а мовне планування охоплювати обов'язковий моніторинг усіх областей України та формування згідно з його показниками реальних кроків для зміцнення комунікативної потужності української мови.

Методики, які можна використовувати під час збирання матеріалів, різні. Доведено, що більшість методів, які використовують для вивчення двомовності, соціальної диференціації мови, мовленнєвої поведінки запозичені з соціології.

До польових методів досліджень належать анкетування, масові, фокус-групові та експертні опитування, інтерв'ю, безпосередні спостереження. Отримані показники про мовні явища варто обов'язково узгоджувати з соціальними параметрами, оскільки мова і суспільство перебувають між собою в постійному взаємозв'язку. Активно використовують дослідники математично-статистичні методи, а для унаочнення матеріалів розробляють різноманітні таблиці, графіки залежностей.

Термін *простір* входить до складу багатьох понять, які переконливо відбивають дійсність (культурний простір, освітній простір, простір ментальності, політичний простір). Питанням уніфікації поняття *освітній простір* активно займалися різні українські (А.Цимбалару [192], Т.Ткач [175], Н.Касярум [80]) і зарубіжні вчені (Г.Віддоусон [242], Ф.Грожан [218]).

Більшість дослідників упевнені, що під *освітнім простором* варто розуміти просторово-часове поле функціонування і розвитку системи освіти як відкритої й активної соціальної сфери, у якій діє ідеологія формування особистості з урахуванням умов зовнішнього середовища, потреб соціальних замовників (і самої особи), а також реалізуються освітні послуги установами освіти й організаціями, що володіють освітнім, виховним і розвивальним потенціалом.

На початку ХХІ століття в наукових розвідках, які присвячено вивченню освітнього простору, можна простежити кілька тенденцій: аналіз педагогічних явищ у межах єдиного освітнього простору, вивчення окремих підпросторів: дидактичного, виховного, особистісного, аналіз окремих аспектів освітнього простору (полікультурний освітній простір, культурно-освітній простір, освітній простір як специфічна комунікативна система).

Відзначимо, освітній простір є складною ієрархічною структурою, оскільки в його межах дослідники виокремлюють низку рівнів: глобальний, континентальний, освітній простір країни, національно-регіональний, регіональний, територіально-регіональний, муніципальний (міський територіальний), локальний (окремого освітнього закладу), сімейний, особистісний освітній простір. Для ефективної інтеграції України у світовий освітній простір варто досягти високої якості освіти, запровадити систематичний моніторинг навчальних досягнень учнів, студентів, формувати компетентних педагогів, здатних долати нові виклики.

Варто акцентувати, що зараз актуальності набуває вивчення й розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російським білінгвізмом,

оскільки мовну ситуацію в освітньому просторі характеризує взаємозв'язок державної мови з російською та іншими мовами національних меншин.

Білінгвізм є складним та багатогранним явищем. У лінгвістичній літературі, присвяченій питанням мовних контактів, наявні суперечливі або й діаметрально протилежні підходи щодо сутності та природи явища білінгвізму, трактування терміна, а також систематизації типів білінгвізму. Узагальнюючи дефініції лінгвістів, можемо сказати, *білінгвізм* – це здатність спілкуватися двома мовами в умовах взаємовпливу різних культур та використовувати обидві мови відповідно до комунікативних ситуацій.

Для типологізації двомовності варто виокремити критерії, які дають підстави характеризувати це поняття з погляду виникнення, розвитку і особливостей прояву в певному суспільстві.

Зазначимо, двомовність одночасно розглядають як лінгвістичне, психологічне, психолінгвістичне, когнітивне, соціологічне, соціолінгвістичне, філософське, культурологічне явище.

В останні десятиліття неодмінним складником для досягнення успіху в багатьох сферах є володіння двома та більше мовами. Культурно-мовний вплив здійснюваний через засоби масової комунікації. Вивчення дисциплін на білінгвальній основі допомагає школярам і студентам отримати доступ до інформації з різних дисциплін, а також збільшує шанси конкурувати на загальноєвропейському та світовому ринку. Новочасне суспільство потребує спеціалістів, які вміють самостійно вчитися та вільно працювати з інформацією.

Молодь повинна активно вивчати іноземну мову, бо саме це є важливою умовою для професійного становлення особистості. У закладах середньої та вищої освіти педагогічні працівники підтримують вивчення мов міжнародного значення, оскільки згідно з положеннями Болонської декларації студенти та викладачі мають володіти іноземною мовою.

Міжнародне спілкування є специфічним комунікативним видом сучасної професійної діяльності, спрямованої на вирішення виробничих

завдань. Вивчення іноземних мов і обов'язкове їх використання – це найкращий шлях для інтелектуального розвитку, розкриття творчого начала. Віддавна відомо, білінгвізм позитивно впливає на пам'ять, швидкість реакції, розвиває вміння критично аналізувати явища дійсності. Існування одночасно двох мовних систем сприяє виробленню гнучкості мислення та інтелектуальної активності.

Небезпека втрати територіальної цілісності завжди простежується в країні, де наявна двомовність. Розповсюдження білінгвізму в межах однієї держави спричиняє конфлікт між двома мовами, а, відповідно, й двома культурами. Одним із найактуальніших питань сучасної української соціолінгвістичної науки є проблема українсько-російського білінгвізму, що характеризує мовну ситуацію в Україні взагалі і на сході зокрема. Звичайно, потреба принципової зміни двомовної ситуації вимагає активізації соціолінгвістичних досліджень.

РОЗДІЛ 2. МОВНА СИТУАЦІЯ І МОВНА ПОЛІТИКА НА ДОНЕЧЧИНІ

Соціолінгвістів цікавлять передусім джерела українсько-російського білінгвізму, формування мовного середовища міст, причини нерівномірного мовного розвитку в територіальному вимірі, виникнення і поширення мішаного українсько-російського мовлення, руйнівні наслідки впливу радянської політики на українську мову.

Аналіз нормативних документів, які регулюють використання мов у системі освіти в незалежній Україні, підтверджує значну політизацію питання функціонування мов в закладах освіти, його залежність від політичних вподобань. Суспільно-політичні процеси в Україні спричинили узаконення процесу переведення шкіл з російської мови викладання на українську.

2.1 Історія формування мовного середовища Донеччини

Над двомовною країною майже завжди нависає небезпека втрати територіальної цілісності. Поширення білінгвізму в межах однієї держави неминуче спричиняє конфлікт між двома мовами, а, відповідно, й двома культурами. Одним із найактуальніших питань сучасної української соціолінгвістичної науки є проблема українсько-російського білінгвізму, що характеризує мовну ситуацію в Україні взагалі та на сході зокрема. Безумовно, потреба принципової зміни двомовної ситуації вимагає активізації соціолінгвістичних досліджень.

Найчастіше мовознавці досліджують питання поширення білінгвізму як перехідний етап, наслідком якого є те, що одна з мов витісняє іншу. Л. Масенко [101, с. 131–143] досліджує питання взаємовпливу мови й політики та наголошує на індивідуальному білінгвізмі, який вдосконалює

людину, проте у випадку, якщо він провідний, то викликає небезпеку для національної спільноти, оскільки руйнує етнічну і духовну основу.

Л. Масенко впевнена: білінгвізм зумовлений колоніальною залежністю країни. Лінгвіст вважає, друга мова так чи інакше поступово бере на себе функції рідної мови, тому це породжує ризики для нівеляції та поступового зникнення рідної мови. Вона констатує, «абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактує явище масової двомовності, що переживає певна національна спільнота, як певний етап в асимілятивному процесі витіснення однієї мови іншою. При такому контактуванні двох мов одна прагне стати панівною, а друга – підлеглою» [101, с. 99–101].

Наше дослідження сфокусовано саме на Донеччині, оскільки проблема українсько-російської двомовності для цієї частини України є актуальною і сьогодні, що спричинено історичними закономірностями заселення цього краю, і, на жаль, пересічними носіями мови почасти взагалі не сприймається як проблема.

Для розуміння всіх особливостей мовної ситуації досліджуваної території, варто схарактеризувати регіональну специфіку Донеччини, що допоможе під час подальшого опису лінгвальних викривлень, оскільки використання статистичних даних з урахуванням соціокультурних передумов формування Донецької області чіткіше виявить деформованість мовної ситуації.

Українське мовлення Донеччини завжди було позначене сильним деформаційним впливом російської мови. Хочемо зазначити, і в сьогоdnішній лінгвоукраїністиці питання двомовності ще недостатньо вивчене, оскільки тривалий час воно було політизоване, а навколо проблем двомовності в Україні були різні спекуляції, що не сприяло його позитивному розв'язанню [196, с. 4–6].

Проаналізувавши склад етнічного населення Донеччини, можна констатувати, він постав наслідком дії багатьох як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, окрім цього, на його етнічному складі позначилася і

та ситуація, що в різні історичні періоди ця частина України входила до складу різних адміністративних утворень. Економічний розвиток цього регіону теж позначився на формуванні його етнічного складу (не можна не враховувати масову колонізацію регіону в другій половині XVIII століття та особливості, закономірності міграційних процесів як у дореволюційній Росії, так і впродовж XX століття). Певний вплив на мовні питання цього регіону має і його культурний розвиток, оскільки він розташований на перетині різних народів, на шляхах їхньої міграції.

Південно-східна Україна і Донбас є історично українським регіоном, адже це частина території Запорізької Січі, зокрема Кальміуської паланки. Здавна відомо, економічне та соціокультурне «обличчя» регіону відзначено його промисловою направленістю [196, с. 67].

Сільськогосподарське освоєння території, що розташована між Дінцем та Дніпром, розпочали на межі XV і XVI століть селяни як Лівобережної України, так і Західної Росії.

Відомий історик Д. Багалій у своїх працях наголошував: «Це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями, хоч ті землі в дійсності належали прадідам українців» [6, с. 63].

Можна констатувати, що на середину XIX століття у Донецькій області сформувалася строката етнокультура, це було спричинено особливостями освоєння цієї території, специфічною колонізаторською політикою тодішньої царської Росії. Вирішальне значення також мало те, що були убезпечені сприятливі умови для поселенців з інших держав. Уже на цей час цю територію заселяли як українці, так росіяни. Окрім того, фіксуємо поселення німців, греків, євреїв, татар та представників інших національностей. Проте більшість населення становили саме українці (75%), свідченням цього є десята ревізія, яку проводила Російська імперія в 1858 році. Значну етнічну групу становили росіяни – 13,5% [196, с. 68–74].

Донецька область сформувалась як територія, де домінують такі східнослов'янські народи, як українці та росіяни. Наслідком цього є постання складних міжетнічних процесів, що не могли не позначитися на особливостях та закономірностях становлення соціального та культурного життя різних верств населення в подальшому періоді життя. Окрім того, варто наголосити, територія Донеччини аж до другої половини XIX століття була малозаселеною [196, с. 66–68].

Тільки починаючи з 1961 року, після того, як відбулася реформа в Росії, фіксуємо активне зростання капіталістичного виробництва, наслідком чого постали активні міграційні процеси сільського населення. На цей період припадає активне освоєння природних багатств Донеччини, зокрема розвиток вугільної промисловості цього краю, становлення металургії, і як наслідок, колонізація величезних земельних ресурсів. Всі чинники сприяли активному заселенню Донецького краю, переселення робочої сили із суміжних територій.

Історики відзначають, чисельність населення цієї території зростає в п'ять разів швидше, на противагу іншим регіонам тодішньої Росії. Статистичні відомості вказують, після реформи, тобто тоді, коли відбулося становлення вугільно-промислового комплексу та суттєве зростання сільського господарства, спостерігаємо активну міграцію населення з різних територій як сучасної України, так і сучасної Росії, у цей час сформувалися основи сьогodнішньої етнічної спільноти Донбасу. На шахтах і заводах цього краю працювала переважно робоча сила, яка мігрувала з різних регіонів. Це були переважно селяни, які розорилися внаслідок реформи 1861 року [196, с. 68–69].

Тільки впродовж від 1858 до 1906 року спостерігаємо збільшення чисельності населення Донецької області на 54,4%, тобто вона починає становити 836094 осіб. Можна констатувати, тільки зростання населення внаслідок міграції склало 48,6%, такий етнічний склад не міг не позначитися

на зростанні етнічної структури краю в подальшому його розвитку, на особливостях його динаміки та закономірностях розвитку.

Відомості істориків підтверджують, національний склад Донеччини виформувався під впливом таких регіонів: з українських губерній сюди переселилося 37,9% населення, водночас з інших маємо таку картину: російські губернії – 46,7%, білоруські – 0,8%, території Кавказу – 1,8%, представників інших територій становили близько 8,4% [201, с. 68–69].

Якщо конкретизувати щодо регіонів, то переважно це території Харківської губернії, Курської губернії, Орловської губернії, Таврійської губернії, Полтавської губернії, Чернігівської губернії та території Війська Донського. Мігранти зазвичай оселялися в промислових регіонах, у містах, що й позначилося на їхній етноструктурі.

Згідно з переписом 1897 року на Донбасі налічують 30 етнічних груп, що становить на 22 національності більше, порівняно із 1858 роком. Переважну більшість у регіоні становили саме українці (62,5%), проте порівняно з попередніми роками чисельність українського населення знизилася на 12,5%; передусім це характерно для індустріальних районів цього краю. Фіксуємо помітне зростання росіян (на 24,2%), що становить на 10,7% більше, порівняно із серединою XIX століття [196, с. 69].

Значні етнічні групи, зокрема в Маріупольському повіті, становили греки, німці, татари, євреї. На сьогодні можемо констатувати, в Донецькій області мешкають представники понад 130 національностей. У 2001 році загальна кількість населення Донецької області становила 4825563 осіб (тоді як за переписом 1989 року в області проживало 5311781) [116].

Варто наголосити, саме українці являють собою в етнічному плані найчисельнішу етнічну групу. За період між двома переписами (1989–2001) [116], [117] відбулося зростання кількості етнічного складу українського населення і в обсягах усієї держави. Цей показник становив 5,1% – від 72,73% до 77,8%. Таку закономірність, тобто тенденцію до зберігання значної кількості українців на тлі загальної депопуляції соціологи пояснюють

змінами саме в етнічній самоідентифікації населення, яке вважало себе тривалий час російським, тобто фіксуємо переорієнтацію значної частини населення, що притаманно не тільки для Донецької області, але й загалом для всієї України.

Перепис населення, що відбувся в 1989 році підтвердив наявність у Донецькій області 2693432 українців, що становило 50,7% населення області [117].

У 2001 році спостерігаємо підвищення кількості населення, які ідентифікують себе як українці до 2744149 (56,9% від загальної кількості опитаних). Поза всякими сумнівами, можемо констатувати, у Донецькій області на відміну від усієї України зростання частки саме українського населення було вагомим, порівняно з даними усієї держави. Питома вага саме українського населення з-поміж жителів Донецької області збільшилася на 6,2%. Це при тому, що у межах всієї України відбулося значне зниження за цей період на 486000 осіб, тобто на 9,2% [116].

Беручи до уваги те, що в цей період не зафіксовано суттєвих міграційних процесів, які могли б вплинути на національний склад населення Донецької області, таке суттєве зростання українців пояснюємо кількома чинниками, які тісно між собою пов'язані. Таке зростання, по-перше, умотивоване утвердженням етносвідомості громадян України, що вплинуло на вибір самоідентифікації осіб інших національностей, які почали вважати себе громадянами України, і відповідно українцями за національністю.

Другою причиною є те, що у проміжку між двома переписами виросло молодше покоління, сформоване в умовах незалежної України, а це сприяло створенню нових реалій. Саме самостійне обрання ними етнічної належності на користь української вплинуло на зростання частки української самоідентифікації в Донецькій області.

Специфіка освоєння, закономірності розселення людей у Донецькій області мають свою тривалу та неоднозначну історію. Складні зміни, пов'язані з процесами денационалізації мігрантів, які прибули із різних

регіонів України, а також із Росії, Білорусі, Кавказу через складні соціальні обставини, а також процеси, зумовлені політикою русифікації позначилися на тому, що для серед населення Донецької області поняття мови та нації були знівельовані [122, с. 158–165].

На сьогоднішній день накладлося минуле Донеччини, її неодноразовимірна історія заселення, бо попри переважну більшість етнічних українців, які за всіма показниками перевищують найбільшу меншину Донецької області – росіян, функціонування української мови як державної ускладнене. І це пов'язано з тим, що російськомовна меншина є досить активною, окрім того, у найбільших містах області частка російського населення є значною. Очевидно, все це позначилось на мовній поведінці населення області загалом.

В аналізі українсько-російської двомовності на Донеччині варто брати до уваги й історичні закономірності розселення цього регіону. Не можна не враховувати той факт, що Донецька область є специфічною областю України, відповідно і статус української мови в Донецькій області теж вирізняється [196, с. 66].

З-поміж основних чинників становлення та розвитку двомовності в українськомовному просторі можна виокремити такі два: соціально-політичний й демографічний.

Впродовж тривалого часу радянська влада створювала сприятливі умови для функціонування та розвитку російської мови: вона набувала поширення на всіх теренах України, але особливо це помітно спостерігаємо в найбільших промислових районах, це Схід та Південь України. Тому звертаючись до історичних пам'яток, де зафіксовано події 1922–1923 років, мусимо наголосити, найскладніше процеси українізації відбувалися в Одеській та Донецькій губерніях. Фактично українізація в Донецькій губернії школи не зачепила. У межах України середній відсоток шкіл, які українізували на теренах України, є нижчим, порівняно з українськомовним населенням, на 11,2 % [155, с. 124–167].

Подібні явища спостерігаємо під час голодомору 1932–1933 років. Саме тоді українське селянство зазнало надзвичайно значних демографічних втрат. Саме в 1933 році разом із голодомором, наголошує Л. Масенко, радянська пропаганда починає вкорінювати в масову свідомість населення не тільки України, а й всього Радянського Союзу думку про особливе домінантне становище російської мови, що саме російська мова є мовою міжнаціонального спілкування [101, с. 136–141].

Суттєво зростає мережа шкіл з російською мовою навчання: наприклад, на Донеччині кількість дітей, що навчалася російською мовою, зросла з 20 800 у 1932 році до 48 000 у 1933 році, тобто спостерігаємо зростання більш як удвічі [186, с. 112–118].

Влада починає культивувати міф про другу рідну мову, якою звичайно є російська. І цей міф активно впроваджують у життя. Активне зближення української та російської мов відбулося через заборону суто українських граматичних форм, через судові процеси в галузі освіти і науки з так званого виявлення та викорінення «націоналістичного шкідництва» в освіті та науці.

Однією з важливих причин появи та поширення двомовності на Донеччині є специфічна демографічна ситуація. Оскільки ще в ХІХ столітті на теренах нинішньої Донецької області через освоєння значного простору, колонізаторську політику тодішньої Росії і сприяння капіталізації цього краю іноземними інвесторами сформувався багатонаціональний склад населення. Тут проживають українці, росіяни, татари, німці, поляки, болгари, греки, євреї, а також представники інших національностей [196, с. 66–67],

Наявні результати перепису населення є надійним джерелом і точними даними статистики для переконливого та всебічного дослідження етномовних процесів. Порівняльний аналіз наявних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 років дає можливість розкрити провідні тенденції в динаміці мовної структури міського населення перед здобуттям незалежності та в перше десятиліття самостійної України. Наукові розвідки міського населення здійснювали як загалом в Україні, так і за окремими регіонами та

областями, що дає можливість увиразнити територіальні ознаки мовного середовища населення міст Донецької області [116], [117] (Додаток А).

З-поміж міського населення найнижчий рівень українськомовної частки фіксуємо саме в Східному регіоні України. Зокрема в 1989 році він становив 32,06%, а у 2001 році зменшився до 28,05%, тобто на 4,01%. Тоді як міське населення Харківської області, яке ідентифікувало себе як українськомовне, збільшилася з 43,39% до 46,49%, то з-поміж міст Донбасу за 1989–2001 роки, як і за радянських часів, продовжуємо фіксувати зменшення рівня частки українськомовного населення. Зокрема, в Луганській – з 30,20% до 24,50%, тоді як в Донецькій області – з 27,13% до 20,21% .

Російськомовне населення серед міст України найбільший відсоток займає саме на Сході України. Окрім того, за 1989–2001 років цей відсоток помітно збільшився з 66,45% до 70,62%, тобто фіксуємо збільшення на 4,17%. Збільшення частки населення, яке ідентифікує себе як російськомовне, фіксуємо і в Донецькій області, і в Луганській області. Донецька область – збільшення на 7,68%, Луганська область – 5,75%, тоді як у Харківській області спостерігає зменшення російського мовного населення на 3,95%.

Перепис населення за 2001 рік констатує збільшення міського російськомовного населення серед трьох областей України: Донецька область – 78,85%, Луганська область – 74,26% та 51,36% – Харківська область [116], [117].

Згідно з даними Донецької обласної державної адміністрації у 2014 році з 195967 студентів області в 113 ВНЗ Донеччини 47072 студентів навчаються українською мовою. Це становить 24% від загальної кількості студентів області, тобто мовне освітнє середовище продовжує залишатися приховано двомовним, що негативно впливає на поширення та утвердження функційних виявів української мови [196. с. 75].

На окрему увагу заслуговує стан у бібліотечній сфері області. Бібліотечний фонд Донецької обласної універсальної бібліотеки

імені Н. Крупської тільки на 9,1% укомплектований українськомовними книгами, правда в 1991 році їх було тільки 6,1%, тобто ще менше. Три російськомовні видання припадають на два українськомовні. У бібліотеках Донецької області, фонд яких загалом укомплектований ще в радянські часи, загальний обсяг літератури становить понад 17 мільйонів примірників, з-поміж них українською мовою тільки література укомплектована на 30,3% [196, с. 74].

136 телерадіоорганізацій працювала в інформаційному просторі Донецької області станом на 2014 рік, з-поміж яких 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 38 телерадіокомпаній, 13 радіоорганізації дротового мовлення, 67 телерадіокомпаній кабельного мовлення.

У середньому 45% телерадіоорганізації у своєму ефірі послуговувалися державною мовою і 55% – російською, тільки обласна державна телерадіокомпанія вела програми в такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35%. Безперечно, такий підхід доводить, що надання переваги мові однієї з нацменшин, хоч і найбільшій на території Донецької області, не могло стимулювати до розвитку української мови [196, с. 76].

У 2006 році фахівцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України виокремлено чотири основні чинники, що впливали на активне послуговування російською мовою замість української [113, с. 34–49]:

- 1) не бажання здаватися «білою вороною», сприйняття української мови як непрестижної;
- 2) «психоідеологічний чинник», зумовлений ідейними прерогативами;
- 3) так звана «непривабливість» державної мови;
- 4) у спілкуванні виявлялося ставлення до української мови як до другорядної, не було потреби спілкуватися українською, оскільки всі і так розуміють російську мову.

Поява освіченого суспільства, діяльність європейських організацій, розширення функцій мов міжнародного спілкування, мовні конфлікти та інші аспекти – усе це визначає нові виклики часу та увиразнює роль національної мовної політики.

Наявний матеріал дає підстави для констатації, що сучасній мовній державній політиці варто реагувати на ріст мовного розмаїття, з одного боку, а з іншого – підтримувати структуру суспільної сфери в державі і демократично відповідати на соціальну інтеграцію в умовах мультикультуралізму.

2.2 Мовне законодавство і проблеми мовної політики в Східному регіоні України

Мова є об'єктом правових відносин, що постають між членами суспільства, компаніями та органами влади, бо вона є знаряддям формування офіційних, інформаційних повідомлень, заяв, звернень, договорів тощо. Характерно, що вона переконливо відбиває соціальну реальність та потребує спеціального нормативно-правового регулювання.

Втілюючи правове забезпечення мовної політики, варто використовувати комплексний аналіз, адже мовні відносини включають широке коло суб'єктів: індивід, національні єдності, держава, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо. Як показує досвід багатьох європейських країн, модель правового регулювання мовних відносин визначена мовною ситуацією, що історично склалася у визначеній державі, а також залежить від мовної політики, яку впроваджував державний уряд.

Проблему законодавчого закріплення специфіки функціонування мов у тій чи іншій країні, не варто досліджувати окремо від усієї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, оскільки досить часто саме вона визначає логіку та можливості законодавчого регулювання мовної політики [104, с. 102].

Гострий соціальний інтерес до проблеми двомовності наразі характерний для українського суспільства, проте актуальність і заангажованість цього питання, виражене емоційне забарвлення дискусій довкола визначеної проблематики та маніпуляції поняттям заважають виробленню загальнодержавної концепції мовної політики. Мовну політику розглядають як засіб формування культурної та релігійної толерантності особистості [113, с. 157–189].

Державна мовна політика в Україні повинна регулювати суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української мови як державної, регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособистісному та міжнародному спілкуванні; охороняти конституційні права громадян; виховувати шанобливе ставлення до національної гідності людини, її мови і культури; заохочувати зміцнення єдності українського суспільства. У законодавчих актах Української РСР кінця 80-х років і перших років незалежної України доволі повно розкрито мовні права українців і національних меншин.

У цьому контексті варто згадати Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 рік), «Декларацію прав національностей України» (1991 рік), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 рік).

Базовим законом, який скеровував мовну політику в Україні, є Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 рік). Одне з першочергових завдань мовної політики, на думку авторів документа, полягає в регулюванні статусу української та інших мов, якими володіють жителі країни в урядовому, економічному, політичному і публічному житті.

У Законі Української РСР «Про мови в Українській РСР» зазначено, держава повинна підтримувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, ключове завдання державних, партійних, громадських, органів, установ – організація умов для

вивчення та удосконалення української мови на всій території Української РСР, зокрема і на Донеччині [113, с. 157–189].

Варто підкреслити, хоч в Українській РСР освітній процес і виховна робота в закладах середньої освіти мали здійснюватися українською мовою, вивчення російської мови було обов'язковим. Попри провідну роль державної мови, уряд заохочував використання російської в закладах освіти, державних установах. Безумовно, тенденцію підтримали жителі Донецької області.

Засади етнонаціональної політики майбутньої незалежної України описані в Декларації про Державний суверенітет України (1990 рік). Цей документ проголошував обов'язки держави щодо захисту національно-культурного відродження українського народу, його історичної пам'яті та традицій, національно-етнографічних прикмет. Згідно із положеннями документа, Українська РСР повинна піклуватися про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки [113, 157–189].

Декларація прав національностей України (1991 рік) встановила заборону дискримінації за національною ознакою, гарантувала всім національностям право на захист їхнього узвичаєного розселення, право вільно вживати інші мови в усіх галузях громадського життя, включаючи заклади освіти, виробництво, одержання і поширення інформації, а також вимагала розробляти відповідні умови для піднесення всіх національних мов і культур.

Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 рік) [126] деякою мірою обмежив мовні права національних меншин порівняно з положеннями Декларації прав національностей.

Вирішальним кроком у здійсненні мовної політики України стало прийняття Конституції України у 1996 році. Згідно зі Статтею 10, державною мовою в Україні є українська, при цьому держава має забезпечувати цілковитий розвиток і функціонування української мови в усіх сферах

громадського життя. Однак Конституцією гарантується вільний розвиток, уживання і захист російської, інших мов національних меншин України. До того ж держава повинна сприяти вивченню мов міжнародного спілкування.

Стаття 11 утверджує думку про те, що керівництво має спрямовувати сили на об'єднання і розвиток української нації, збереження традицій і культури. У Статті 12 вказано, Україна повинна дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які мешкають за кордоном.

Після проголошення фундаментальних засад, продекларованих у Конституції України, законодавчих та нормативних актах, Донецька обласна виконавча влада послідовно, диференційовано з урахуванням певних аспектів мовної та демографічної ситуації в регіоні організувала роботу, спрямовану на зміцнення державницьких позицій української мови, розвиток її престижу й авторитету серед представників усіх національностей, які проживають на території області. Для розширення сфер вживання української мови як державної та підтримки відродження мов національних меншин прийнято низку документів обласного рівня, спрямованих на реалізацію державних документів мовної політики.

Характерним етапом, який підтвердив недосконалість механізмів державного регулювання мовної ситуації в Україні, треба уважати конфлікт навкруги законодавчого закріплення принципових домінант Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Хартію було прийнято в місті Страсбурзі (Франція) державами-членами Ради Європи 5 листопада 1992 року. Україна ж приєдналася до Хартії лиш 2 травня 1996 року, а ратифікувала документ 15 травня 2003 року [113, с. 335–343].

Однак постійні суперечки політичних сил довкола мовного питання призвели до неправильного тлумачення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Саме з цим пов'язують неконституційні, незаконні

рішення 2006 року Харківської, Луганської, Севастопольської та інших обласних рад щодо надання російській мові регіонального статусу.

Наприклад, у березні 2007 року Севастопольська міська рада ухвалила «Програму розвитку регіональної російської мови і російської культури на 2007–2011 роки». Головні завдання програми полягли в заохоченні використання російської мови, створенні взаємодії між Севастополем і Російською Федерацією в освітній та культурній галузях, удосконаленні якості викладання російської мови та підтримці на території Севастополя радіостанцій і телевізійних каналів із російськомовним мовленням.

Кабінет Міністрів 2 жовтня 2003 року ухвалив рішення №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки». Рада Міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міська державна адміністрація отримала завдання дослідити і схвалити регіональні програми розвитку та функціонування української мови [113, с. 157–189].

Утвердження державного статусу української мови часто пов'язують з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 року №10357 [126]. У ній висвітлено процедуру атестації державних службовців і осіб місцевого самоврядування.

У травні 2004 року С. Хмара подав на розгляд законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу». Політик наголосив, державні службовці повинні володіти і спілкуватися державною мовою під час здійснення своїх службових обов'язків.

27 травня 2010 року колишній президент В. Янукович пообіцяв своїм виборцям, що російська мова отримає статус другої державної, а вже у 2010 році голова фракції Партії регіонів О.Єфремов, голова фракції Комуністичної партії П. Симоненко й член фракції Блоку Литвина С. Гриневецький запропонували утвердити позиції російської мови в Україні. Основні положення закладено в законопроекті № 1015-3 «Про мови в Україні» [113, с. 157–189]. Депутати пропонують:

- дозволити здобувати освіту українською і російською мовами;
- сприяти вільному розвитку російської мови, оскільки саме їй надає перевагу більша частина населення України;
- утвердити позиції російської мови в галузі науки та засобах масової інформації.

3 липня 2012 року Верховна Рада прийняла Закон «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI, який ще більше закріпив позиції російської мови. Розробниками законопроекту були народні депутати В. Колесніченко та С. Ківалов, сам Закон почав діяти з 10 серпня 2012 року [126]. Згідно зі Статтею 3 кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним, змінювати свої мовні уподобання. Престиж української мови помітно знизився в Харківській, Донецькій та Луганській областях.

Варто підкреслити, рішенням Донецької обласної ради від 16 вересня 2012 року № 6/14-346 «Про реалізацію вимог Закону України "Про засади державної мовної політики в Донецькій області" на території області поряд з українською мовою як державною засвідчено російську мову як регіональну. Зауважимо, у багатьох закладах середньої і вищої освіти Донеччини провідною мовою викладання стала російська [113, с. 157–189].

23 лютого 2014 року Верховна Рада України анулювала вищезазначений закон, ухваливши натомість проєкт Закону В. Кириленка «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України „Про засади державної мовної політики“» [126].

Не менш значущим за своїми функційними можливостями є Закон від 16 вересня 2014 року № 1680-VII «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [126]. Вважаємо доцільним у цьому ракурсі звернути увагу на Статтю 4. На переконання авторів документа, держава повинна гарантувати право мовного самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає рідною. Уряд підтримує

функціонування російської та будь-якої іншої мови в суспільному та приватному житті, їх вільний розвиток і рівноправність на території Донеччини та Луганщини.

На початку ХХІ століття мовне питання перебуває в центрі уваги уряду. Основним завданням Кабінету Міністрів України є розробка законопроектів, які підвищують комунікативну потужність української мови в усіх областях України, зокрема і на Донеччині.

19 грудня 2017 року розглянуто законопроект «Про мови в Україні» (№ 5556), а 19 січня у Верховній Раді зареєстровано два законопроекти: «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» (№ 5669) та «Про державну мову» (№ 5670) [126]. Зазначимо, всі три документи спрямовано на утвердження державницьких позицій української мови в засобах масової інформації, книговидаванні, кінематографії й рекламі.

На наше переконання, українська мова зміцнила свої позиції завдяки Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [126], який набув чинності 16 липня 2019 року.

Статті 55, 56 і 57 регламентують механізм захисту державної мови Уповноваженим із захисту державної мови, механізми контролю за виконанням Закону, процедуру розгляду скарг громадян на порушення Закону і дотримання заходів до порушників. Відповідно до Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» особливу роль у реалізації державної мовної політики мають відігравати Міністерство культури та інформаційної політики України, Національна комісія зі стандартів державної мови та Уповноважений із захисту державної мови [113, с. 157–189].

Національна комісія зі стандартів державної мови як центральний орган виконавчої влади була створена 6 листопада 2019 року. Ключовим завданням комісії є збереження та розвиток державної мови через встановлення стандартів державної мови і методів моніторингу рівня

володіння державною мовою, необхідного для набуття громадянства чи отримання визначених законами посад. Зауважимо, комісією вже було ініційовано та проведено низку публічних заходів з актуальних проблем, пов'язаних із використанням фемінітивів, вивчення української мови як іноземної тощо.

Окрім того, до її повноважень належить організація іспитів для визначення рівня володіння державною мовою та призначення спеціально уповноважених державою установ (організацій), які проводять іспити [126]. Варто наголосити, що із запровадженням такого типу іспиту Національна комісія зі стандартів державної мови має на меті змінити наратив про мову, щоб удосконалення комунікативних здібностей із рідної мови сприймалося як інструмент професійного зростання.

Сьогодні Секретаріат Уповноваженого із захисту державної мови є найважливішою інституцією в системі контролю за дотриманням Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», захисту державної мови як елементу конституційного ладу й прав громадян на отримання інформації та послуг українською мовою.

16 січня 2020 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про повну загальну середню освіту» [126]. Для школярів, які здобувають знання українською мовою (майже 96% усіх школярів в Україні), освітній процес, як і раніше, має бути українськомовним. Натомість у документі окреслено пропорції між українською мовою і рідною мовою представників національних меншин, що навчаються мовами відповідних меншин поряд із державною мовою.

Статті 22 і 38 вищезгаданого закону передбачають, що на посадах педагогічних працівників та керівників закладів середньої освіти можуть працювати лиш особи, які вільно володіють державною мовою. Водночас керівник закладу загальної середньої освіти зобов'язаний забезпечувати та контролювати виконання законодавства працівниками закладу, зокрема в частині організації освітнього процесу державною мовою.

Уважаємо, для того, щоб підняти престиж і зміцнити статус української мови як державної, її носіями обов'язково повинно стати щонайбільше відомих та ерудованих людей. Насамперед українська мова має асоціюватися з владою та успіхом: за таких обставин вона швидко зуміє стати потужним чинником формування суспільної мовної свідомості. Рішучої і широкої державної підтримки потребує і українська культура, і українська освіта [38, с. 270–277].

В Україні варто створити спеціальний орган, який має відстежувати особливості мовної ситуації загалом та в окремих регіонах України. Також він має стимулювати вивчення української мови, утверджувати думку про те, що тільки знання державної мови відкриває широкі можливості для самовдосконалення, самореалізації й повномасштабного здійснення конституційних прав [40, с. 205].

Кожна держава впроваджує мовну політику як складник національної стратегії. Загалом труднощі регулювання мовного питання в багатонаціональній країні полягають у потребі враховувати багатомовність, національний склад та міжнаціональні стосунки, роль окремих мов та їхніх носіїв у суспільному житті.

2.3 Різновиди мовної поведінки здобувачів освіти на Донеччині

Функція мови в житті суспільства і поодиноких угруповань, активний вплив суспільних і стратифікаційних чинників на зміни у мові, політичний стан в країні – це той діапазон мовної політики держави і соціуму, який визначає мовну поведінку громадських одиниць, окремої особи, сім'ї, громади, етнічної спільноти. Термін *мовна поведінка* вже давно увійшов в науковий обіг і його активно використовують у мовознавстві, прикладній лінгвістиці, психології. Втім, досі не має уніфікованого, усталеного визначення цього поняття [112, с. 28–39].

Термін *мовна поведінка* розглядають і як форму суспільного буття особи, у якій відбито розмаїтість її мовленнєвих дій та мовленнєвої діяльності, і як комунікативні вчинки осіб, що виражають специфіку мовного буття визначеної групи учасників комунікації, і як комплекс відношень, що виникають під час спілкування, і як сукупність приписів, засад комунікації.

Ф. Бацевич у своїх розвідках наголошує на понятті *стиль спілкування*. Він трактує цей термін як індивідуальну стабільну форму мовленнєвої поведінки індивідів, реалізовану в різних умовах спілкування [8, с. 27–31]. «Не менш важливою ознакою мовної поведінки індивіда, – акцентує Т. Бурдак, – є мовленнєві стратегії, які відтворює мовець» [17, с. 32].

Зазвичай, соціолінгвістичне тлумачення терміна *мовна поведінка* ґрунтується на розрізненні понять *мова* і *мовлення*, де *мова* – це лінгвістичний код етносу, а *мовлення* – це процес усної комунікації. Спираючись на наведені вище дефініції, можемо стверджувати, відсутність чітких кордонів у розмежуванні вищезгаданих понять зумовило вживання термінологічних дублікатів *мовна* / *мовленнєва поведінка*.

З погляду соціолінгвістики поняття *мовна поведінка* зовсім не пов'язано з культурологічним і психологічними аспектами, оскільки вивчення мовних ситуацій охоплює оцінку терміна *мова* як такого, що обов'язково розглядає комунікацію як практичну складову. Передусім в українських мовознавчих студіях *мовну поведінку* пов'язують із навичкою відбору мовного коду, а також вказують на взаємодію з такими поняттями, як *мовна стійкість*, *мовна свідомість*, *мовна лояльність*, *перемикання кодів*, *змішування кодів*, *інтерференція*, *білінгвізм*, *полілінгвізм*, *мовна ситуація*, «*мовна компетенція*», «*міжмовні контакти*» тощо.

У розвідці Н. Бікової «Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації» [102] детально схарактеризовано стереотипи мовної поведінки носіїв різноманітних етнічних громад у стані мультилінгвізму. Лінгвіст простежила роль соціокультурних чинників на формування мовної

поведінки, дослідила механізми утворення кодових перемикачів залежно від соціального статусу.

Н. Бікова у своїй праці звернула увагу на особливості тлумачення понять *мова* і *мовлення*, *мовна* та *мовленнєва поведінка*, а також окреслила динаміку розвитку стереотипів мовної і мовленнєвої поведінки в різноманітних суспільних і вікових громадах. Н. Бікова, досліджуючи мовну поведінку, встановила роль кодових перемикачів мовного та мовленнєвого характеру [10, с. 34–51].

Згідно з концепцією Н. Бікової, у мультилінгвальних громадах мовна / мовленнєва поведінка особи спричинена соціокультурними приписами. З-поміж основних суспільних чинників, що природно впливають на обрання мови для вдалої комунікації, варто відзначити сферу спілкування, комунікативну компетенцію мовця, а також традиції та звичаї, прийняті в суспільстві. У мовленні переконливо відбито ситуативно-стратифікаційні аспекти, зокрема, суспільний контекст, статус мовця, стосунки між співрозмовниками [10, с. 50–69].

Т. Бурда у своїй розвідці «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму» [17] зосереджує увагу на аспектах формування двомовності та диглосії. Досліджуючи мовну поведінку одномовців та білінгвів, Т. Бурда визначає ознаки відбору мовного коду. Дослідниця впевнена, *мовна поведінка монолінгва* – це вибір виразного мовного різновиду в рамках однієї і тієї ж мови, натомість *мовна поведінка білінгва* – це добір визначеної мови для комунікації з тих, якими вже володіє мовець. Особливої уваги потребують висновки Т. Бурди щодо впливу позалінгвістичних чинників на суб'єктивну мовну поведінку [17, с. 78–111].

Монографія Б. Ажнюка «Мовна єдність нації» характеризує мовну поведінку у двомовному суспільстві на прикладі мовного середовища української діаспори в США [2].

Результати проведеного лінгвістичного аналізу мовної поведінки міських мешканців різних областей України Н. Шумарова демонструє в

роботі «Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму» [199]. Аспекти мовної поведінки урбанізованого українського суспільства авторка розглядає за територіальним принципом. Безсумнівної уваги заслуговують роздуми про перспективи розгортання мовної ситуації в Україні [199, с. 100–106].

На переконання дослідників, термін *мовна поведінка* тісно пов'язаний із такими науками, як соціологія, психологія, культурологія. Очевидно, ключовими чинниками, які впливають на формування мовної поведінки, є суспільний, психологічний, правовий та соціокультурний [199, с. 100–106].

До суспільних чинників належать сфера спілкування, оточення, статус громади та ситуативно-стратифікаційні аспекти: суспільний контекст, у якому виникає комунікація, статус окремої особи, взаємовідносини між мовцями. Відбір мови передбачає присутність співбесідника (співбесідників), теми для дискусії та комунікативної ситуації.

В Україні вирішальним чинником, що скеровує мовну поведінку, є ступінь урбанізованості оточення. Дехто з лінгвістів вважає, урбанізація впливає на етномовну ідентифікацію (самоідентифікацію) особистості. Розвідки щодо перемикавання мовного коду не втрачають своєї актуальності й в наш час, оскільки соціологічні опитування доводять, наявні величезні відмінності у вживанні мов залежно від типу населеного пункту.

У своєму дослідженні послуговуємося дефініцією О. Михальчук, яка характеризує термін *мовна поведінка* як добір мовного коду, реалізованого через мовну практику або суспільно вмотивовані зміни в мовній свідомості окремого індивіда чи мовного угруповання і викликаний системою взаємопов'язаних суспільних, правових, психологічних і соціокультурних чинників, які є вирішальними у відношеннях мова і людина, мова і група, мова і суспільство [112, с. 28–39].

Питання класифікації мовної поведінки привертає увагу багатьох сучасних соціолінгвістів. Розглядаючи мовну поведінку студентів у взаємозв'язку з проблемами формування особистості мовця, науковці

зазначають, її становлення сформувалося у своєрідних умовах, а саме в ситуації офіційної комунікації, де мовці не є рівноправними.

У соціолінгвістиці вік людини-мовця є одним із ключових параметрів дослідження соціальних відмінностей у функціонуванні мови. У зв'язку з цим мовознавці наголошують на процесах засвоєння дітьми соціальних норм спілкування, правил мовленнєвого етикету [40, с. 74–86].

Значну роль у розвитку й розповсюдженні російсько-українського білінгвізму відіграє сфера освіти. Це зумовлено тим, що в районах поширення двомовності визначальним чинником є загальноосвітня школа, яка до останнього часу сприяла розвитку тої чи тої мови.

Задля того, щоб охарактеризувати стан мови в освітній системі, є два аспекти: 1) рівень освіти (дошкільна, загальноосвітня, вища); 2) навчально-педагогічні функції мови, тобто диференціювання того, чи є мова навчальним предметом, чи ж мовою навчання.

Характерно, що у більшості соціологічних та соціолінгвістичних розвідках, присвячених вивченню мовної ситуації у сфері освіти, зазначено, освітній простір на переважній частині території України є двомовним. С. Соколова [160], [161], Л. Масенко [97], [98], О. Данилевська [39], [40] підкреслюють деформований характер мовної ситуації в закладах освіти, вбачаючи суть деформації, – у незбігові заяв про переважання української мови як державної в галузі освіти, урядової статистики про кількість закладів освіти за мовою навчання та істинними показниками вживання мов у закладах освіти України.

Простежимо динаміку функціонування української мови в закладах освіти Донецької області (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Динаміка функціонування української мови
в закладах освіти Донецької області (2003–2020 рр.)**

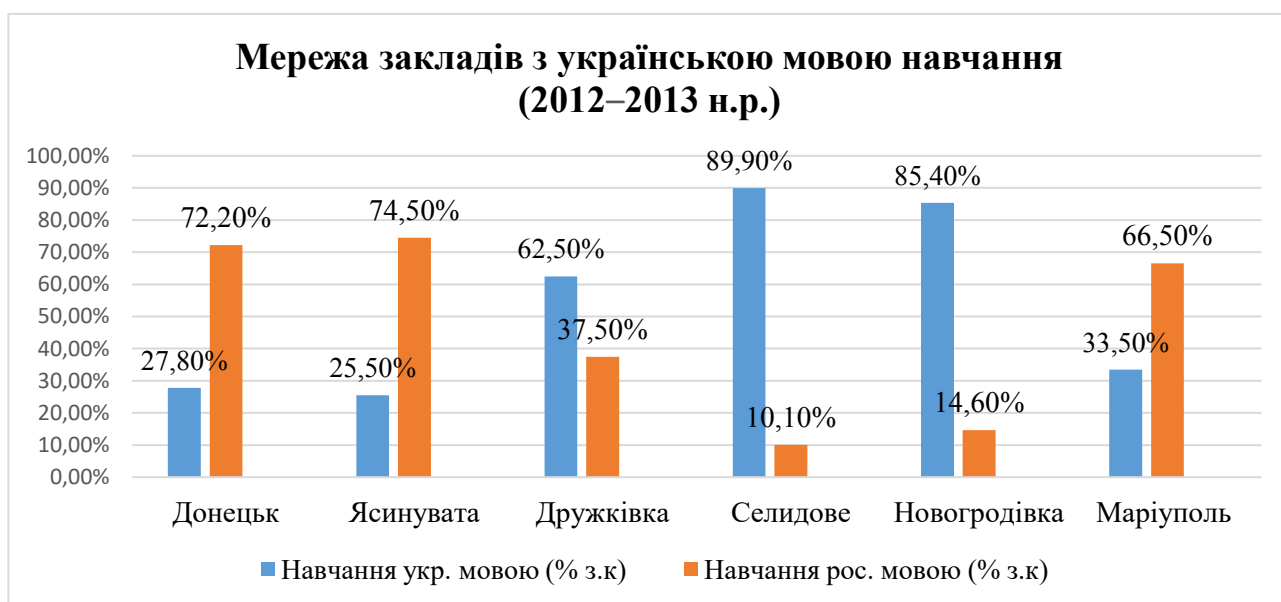
Навчальний рік	Всього учнів (без урахування спеціальних, вечірніх та приватних закладів)	Кількість учнів, які навчаються українською мовою	Відсоток від загальної кількості учнів
2003 рік	513,7 тис.	113,01 тис.	22%
2006 рік	421,2 тис.	109,5 тис.	26%
2011 рік	330,0 тис.	159,9 тис.	48%
2013–2014 н. р.	327179	165131	50,1%
2015–2016 н. р.	146857	85557	58%
2016–2017 н. р.	149575	89152	59%
2017–2018 н. р.	153723	96890	63%
2018–2019 н. р.	159393	115426	72%
2019–2020 н. р.	164034	133343	81%

Як засвідчують показники відділу нормативності та якості дошкільної, загальної середньої освіти департаменту освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації, найменша кількість учнів, які навчалися українською мовою, була у 2003 році (22%). Тоді як відсоток учнів, які послуговувалися в закладах освіти російською, становив 78%. Отримані дані фіксують, що, починаючи з 2011 року, спостерігаємо збільшення частки учнів, які здобувають знання державною мовою. Станом на 2019–2020 н. р. кількість учнів, які навчаються українською мовою, становить, 81% (йдеться тільки про підконтрольні Україні райони Донецької області).

Зауважимо, що освітній простір Донецької області є неоднорідним, збільшення кількості українськомовних шкіл відбувалося в кожному місті, районі індивідуально. Порівняймо кількість закладів освіти з українською мовою навчання у 2013–2014 н. р. та у 2015–2016 н. р.

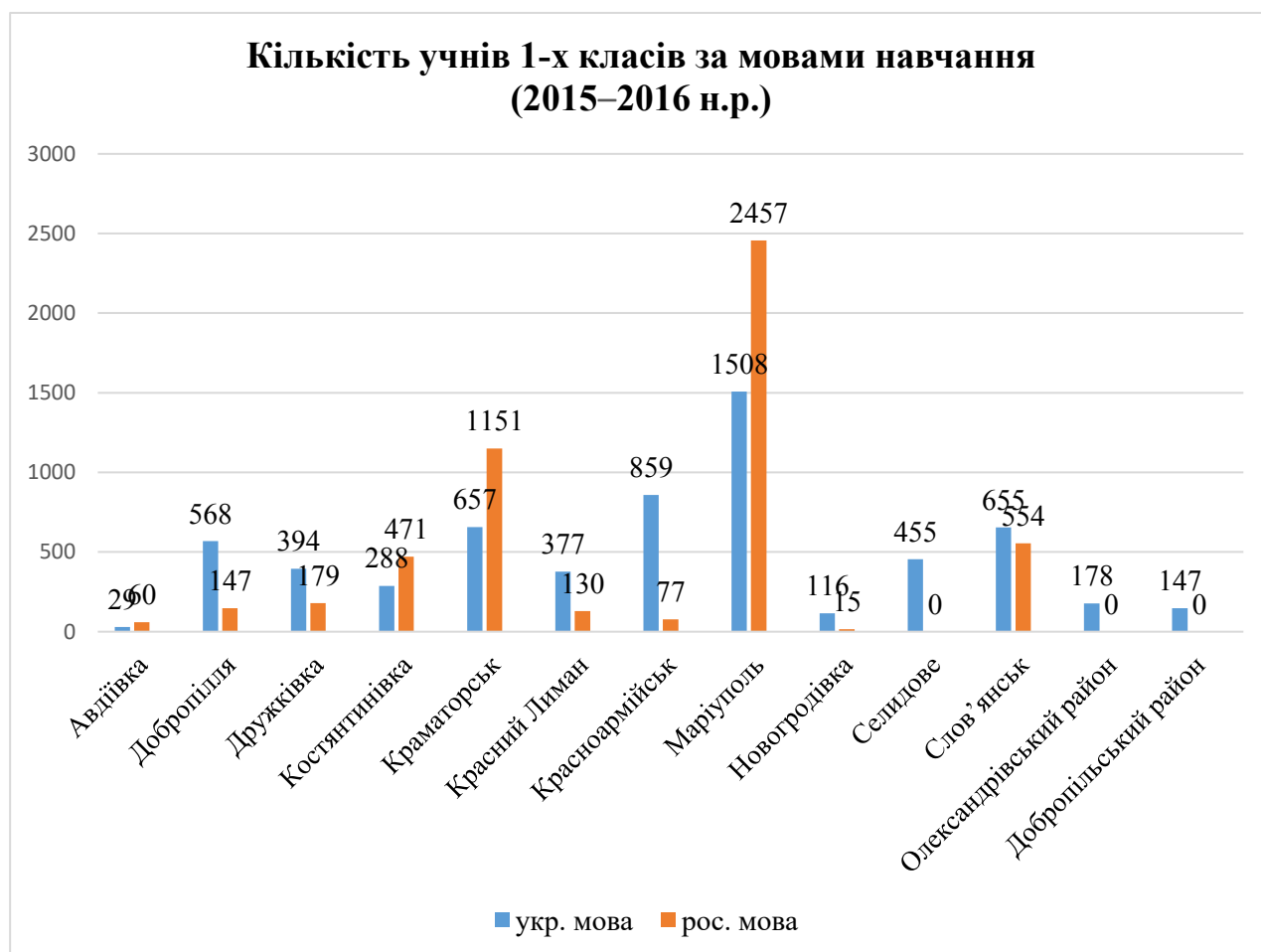
Очевидно, упродовж 2013–2014 н.р. у багатьох містах Донеччини навчання відбувалося російською мовою. Наприклад, у Маріуполі тільки 33,5% від загальної кількості учнів послуговувалися українською мовою під час освітнього процесу, у Донецьку – 27,8%, у Ясинуватій – 25,5%. Однак заклади освіти Дружківки (92,9%), Селидова (89,9%), Новогродівки (85,4%) були здебільше українськомовними (Діаграма 1) (Додаток Б).

Діаграма 1



Зменшення кількості російськомовних закладів освіти простежуємо в 2015–2016 н. р. Зокрема, російська мова переважала в школах Авдіївки (67%), Костянтинівки (62%), Краматорська (63%), Маріуполя (61%). Натомість у всіх закладах освіти Селидового, Олександрівському та Добропільському районах учні першого класу розпочали навчання державною мовою (Діаграма 2) (Додаток В).

Діаграма 2



Як засвідчують показники Міністерства освіти й науки України, навчання українською мовою в 2020/2021 навчальному році організовано в 13611 школах (94 % від загальної кількості закладів загальної середньої освіти України). Частка шкіл із навчанням українською мовою помітно зростає. Кількість школярів, які здобувають знання державною мовою, становить 94% (рік тому – 92%).

Російською навчається майже 3,2 % школярів (рік тому – 6,9%), іншими мовами (переважно румунською та угорською), як і минулого року – близько 0,9% (Діаграма 3).

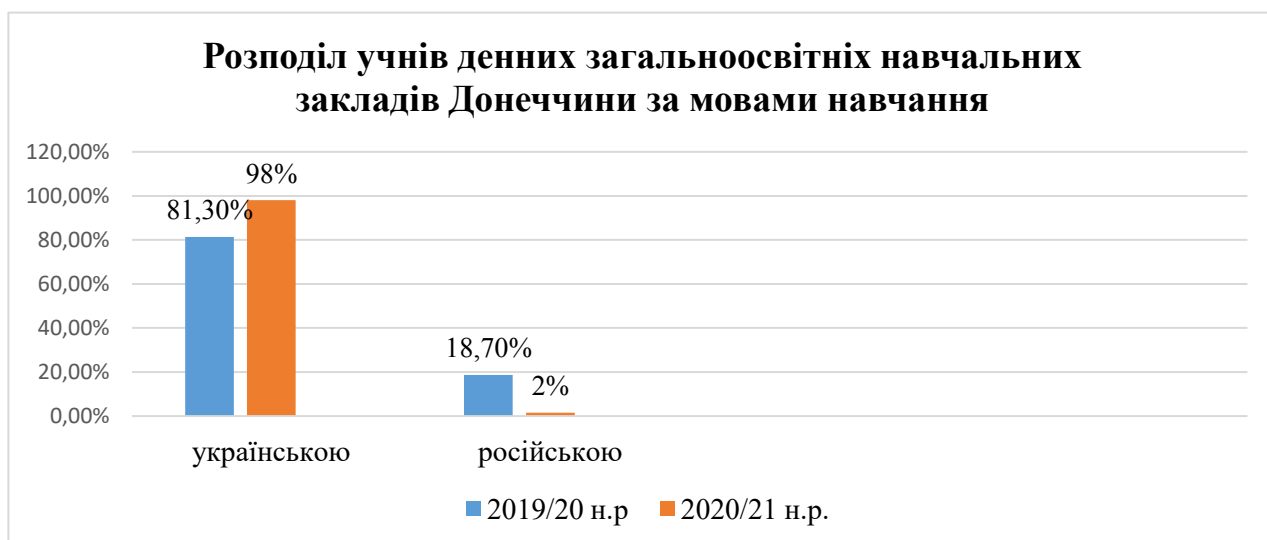
Діаграма 3



Зауважимо, кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання Донецчини у 2020/2021 навчальному році становить 90,9% (рік тому – 69,1%) (Додаток Г).

Підкреслимо, у Донецькій області кількість учнів, які навчаються російською мовою, не перевищує 2% (рік тому – 18,7%) (Діаграма 4).

Діаграма 4



Для об'єктивного огляду мовної ситуації у сфері освіти ми розглянули бази даних із результатами тестів з усіх предметів, розміщених на сайті Українського центру оцінювання якості освіти. Ми взяли до уваги відсоток

випускників Донецької області, які подолали / не подолали поріг «склав / не склав» ЗНО з української мови та літератури упродовж 2016–2020 рр. (табл. 2.2) [165], [166], [167], [168], [169].

Таблиця 2.2

**Результати ЗНО з української мови і літератури
в Донецькій області упродовж 2016–2020 рр.**

	Кількість зареєстрованих	Не з'явився	Анульовано	Не подолав поріг	Подолав поріг
2016	11281	628	0	772	9881
2017	10179	565	6	505	9103
2018	14259	504	19	2170	11566
2019	14929	556	14	2599	11760
2020	15807	4287	0	1089	10431

Як бачимо з наведеної таблиці, кількість осіб, які не склали ЗНО з української мови та літератури, зменшилась. Зокрема, 6,8% випускників Донецької області отримали менше ніж 124 балів за шкалою 100–200 балів у 2016 році, 4,9% у 2017, 15,2% у 2018, 17,4% у 2019, 6,8% у 2020 [165], [166], [167], [168], [169].

Висвітливо розподіл результатів, отриманих учасниками, які проходили державну підсумкову атестацію з української мови за рівнями навчальних досягнень.

Згідно із результатами основних сесій ЗНО 2018 року, що розміщені на порталі відкритих даних Українського центру оцінювання якості освіти, менше половини випускників Донецької області упродовж 2010–2020 рр. демонструють середній та достатній рівень володіння програмовим матеріалом з української мови та літератури (табл. 2.3) [[165], [166], [167], [168], [169].

Таблиця 2.3

**Розподіл результатів, отриманих учасниками, які проходили
державну підсумкову атестацію з української мови, за рівнями
навчальних досягнень упродовж 2010–2020 рр.**

	Початковий	Середній	Достатній	Високий
2010	10,42%	42,30%	41,08%	6,21%
2011	11,46%	46,35%	36,19%	6,00%
2012	8,67%	39,32%	44,07%	7,94%
2013	9,35%	41,20%	42,65%	6,81%
2014	6,57%	36,18%	49,21%	8,05%
2016	9,1%	34,7%	39,0%	17,2%
2017	4,9%	35,2%	40,1%	19,8%
2018	16,4%	40,5%	28,8%	14,3%
2019	17,9%	46,4%	24,9%	10,9%
2020	6,3%	36,8%	41,2%	15,7%

Кількість учнів, які отримали 180 і більше балів за шкалою 100–200 балів, зростає. Зокрема, у 2020 році 15,7% від загальної кількості учнів продемонстрували високий рівень володіння матеріалом, 41,2% – достатній, 36,8% – середній, а 6,3% – початковий. Помітно, що частка випускників, які отримали менше ніж 124 балів, у 2020 році зменшилась на 11,6%, порівняно з попереднім роком (Діаграма 5) [165], [166], [167], [168], [169].

Діаграма 5



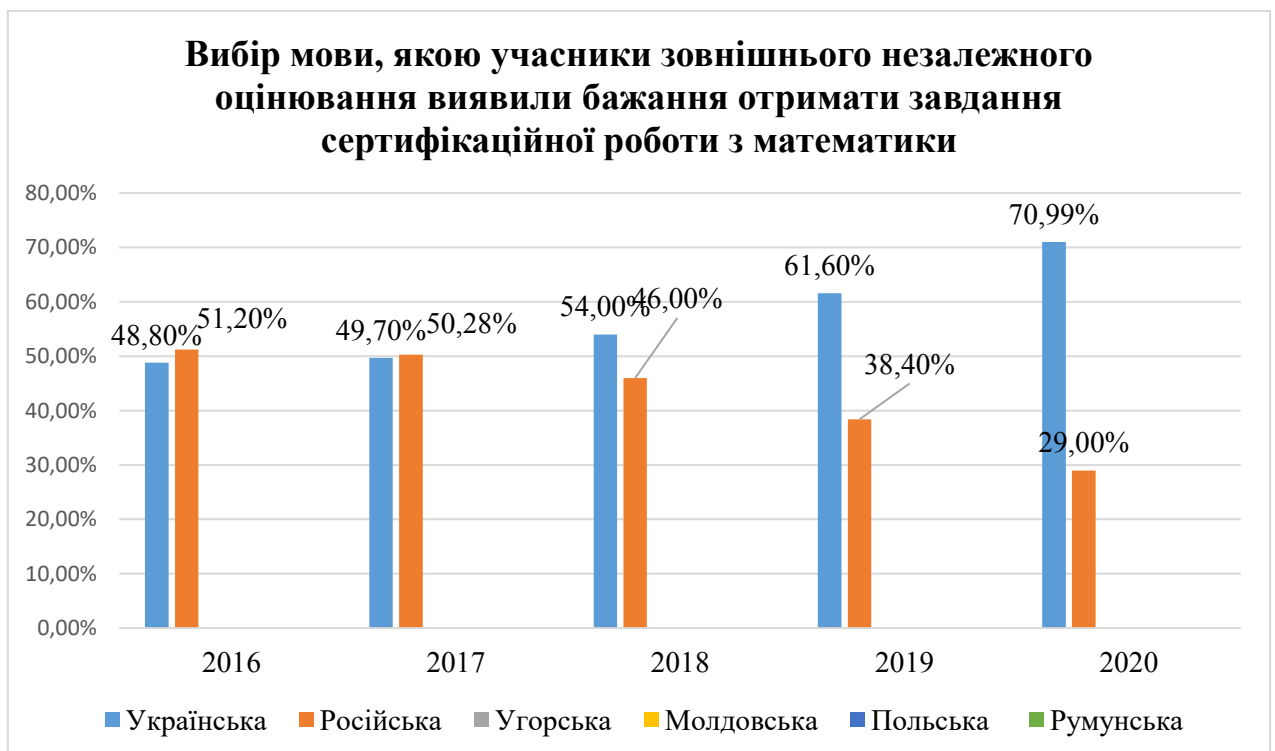
Проаналізуємо вибір мови, якою учасники зовнішнього незалежного оцінювання виявили бажання отримати завдання сертифікаційної роботи з історії України, математики та географії. Більше половини випускників Донецької області упродовж 2016–2020 рр. обирали українську мову для проходження тестування з вищезгаданих предметів.

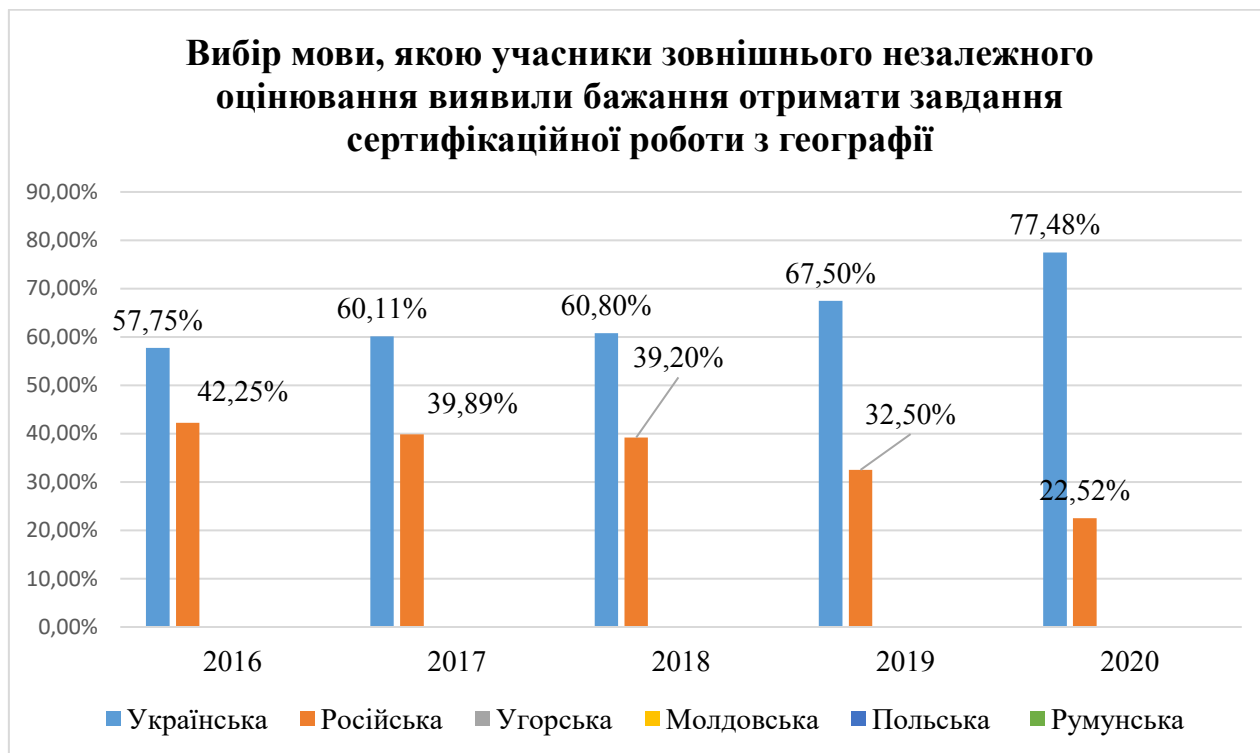
Однак значна кількість випускників тривалий час виявляла бажання отримати завдання сертифікаційної роботи з математики російською мовою (51,2% у 2016 році, 50,28% у 2017, 46% у 2018, 38,40% у 2019, 29% у 2020). У 2020 році спостерігаємо помітне зростання кількості осіб, які склали тест з історії України (82,18%), математики (70,99%) та географії державною мовою (77,48%) (Діаграма 6,7,8) [165], [166], [167], [168], [169].

Діаграма 6



Діаграма 7





Розвідка ґрунтується на спостереженнях за мовною поведінкою донецьких школярів і студентів, які здобувають знання в українськомовних закладах освіти. Варто акцентувати, що анкети надсилали не всім учням та студентам, які навчаються в обраних для дослідження закладах освіти, а тільки тим школярам та студентам, мовну поведінку яких на основі спостережень відібрали за модель конкретного типу.

На базі дослідження О. Данилевської [40, с. 180–184] зробили висновок, у сучасному українському освітньому просторі Донеччини наявні такі типи мовної поведінки (іменували їх за ступенем мовної адаптації):

1) вроджений комфортний (українськомовні школярі, студенти в українськомовному оточенні або російськомовні школярі, студенти в російськомовному оточенні). На наше переконання, такий різновид не є домінантним через всілякі суспільно-мовні деформації);

2) вроджений некомфортний (українськомовні школярі, студенти в українськомовних закладах освіти, які обирають для комунікації з

ровесниками російську мову, через те, що вона переважає в неформальному спілкуванні і у зв'язку з цим приймається ними, як вища);

3) добре пристосований комфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовному оточенні, які легко перемикають коди відповідно до ситуації спілкування, не відчуючи при цьому труднощів);

4) не цілком пристосований комфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовних закладах освіти, які вельми вільно перемикають коди відповідно до ситуації спілкування, але при цьому допускають мовні помилки різного типу. Іноді такі студенти не одразу перемикають коди, але виконують це згодом);

5) слабо пристосований некомфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовних закладах освіти, яким важкувато перемикає коди – такі школярі, студенти і протягом занять можуть послуговуватися російською мовою, показують стійку російськомовність під час комунікації навіть з українськомовними вчителями, викладачами, почувши коментар про недодержання мовного режиму, вдаються до мовної мішанини).

Огляд типів мовної поведінки школярів та студентів має на меті виявити проблеми в системі мовно-літературної освіти, яка і дотепер не зважає на панування двомовності в освітньому просторі. Розглядати свідомий вибір конкретних поведінкових моделей українських здобувачів освіти не має потреби, оскільки це найчастіше безконтрольна адаптація до мовного оточення закладів освіти.

2.4. Динаміка мовної ситуації Донеччини наприкінці XX – на початку XXI століття

Центральним питанням аналізу мовної ситуації в країні є визначення рівня знання найбільш поширених в Україні мов – української і російської, а також володіння ними населенням. Виявлені за допомогою моніторингових досліджень особливості мовних практик громадян різних регіональних,

етнічних груп нотують сьогоденний стан мовної ситуації в країні з урахуванням його в окремих групах громадян. З метою пояснення змін ситуації потрібні відомості про зміни у функціонуванні української та російської мов в останні кілька десятиліть [113, с. 205–235].

Сучасні американські дослідники, зокрема і К. Кінг, наголошують, що сімейна мовна політика формує траєкторію розвитку дитини, окреслює майбутній статус мов меншин. Згідно із концепцією дослідниці, мовні ідеології відіграють ключову роль у процесі формування сімейних мовних практик, а також є взаємозв'язком між різними мовними політиками в сім'ї [222, с. 907–922].

Аналіз динаміки мовної ситуації в сім'ях громадян України впродовж 1994–2006 років показує, починаючи з 90-х роках ХХ століття (коли під час моніторингу використовували шкалу «тільки російська», «тільки українська», «по-різному зважаючи на обставини», «інша») мовна ситуація не змінювалася в аналізованих сім'ях, проте після того, як змінили шкалу у 2000 році, частка білінгвів значно зменшилася з 27–34% у 90-х роках ХХ століття до 22–23% у 2005–2007 роках, але таке співвідношення між громадянами, які себе вважають російсько- чи українськомовними за останні роки вже незалежної України практично не змінилося, хоч за досліджуваний період на 2–5% зросла частка українськомовних та відповідно російськомовних громадян на 4–7% (табл. 2.4) [113, с. 157–174].

Таблиця 2.4

**Динаміка мови спілкування в сім'ях громадян в 1994–2007 роках, у %
(за даними моніторингових щорічних досліджень Інституту
соціології НАНУ)**

Роки досліджень	Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся в сім'ї (вдома)?				
	Переважно українською	Переважно російською	І українською, і російською	Іншою	Не відповіли
1995	31,9	32,8	34,5	0,9	0,0
1996	36,9	33,1	29,6	0,4	0,0
1997	38,2	34,5	26,8	0,6	0,0
1998	37,6	33,4	28,4	0,5	0,1
1999	36,3	33,6	29,0	1,1	0,0
2000	39,1	36,0	24,8	0,2	0,1
2001	36,9	36,7	25,8	0,6	0,1
2002	38,2	33,2	28,0	0,5	0,1
2003	38,1	36,0	25,2	0,7	0,1
2004	38,4	34,3	26,3	0,9	0,1
2005	41,8	36,4	21,6	0,2	0,0
2006	38,0	39,2	22,6	0,3	0,0

У Північній Україні впродовж останніх десятих років частка громадян, які вживають українську мову в сім'ях, зросла на 7,5% (зокрема Сумська обл., Полтавська обл., Чернігівська обл., Житомирська обл.) – відповідно на 10,2%, у Центральній Україні (Київська обл., Вінницька обл., Хмельницька обл., Кіровоградська обл. та Черкаська обл. та м. Київ) – на 4,6%, водночас на Південному Сході України (Харківська обл., Дніпропетровська обл., Запорізька обл.) частка переважно українськомовних зменшилася на 3,6%, у Донецькій обл. зменшення українськомовного населення спостерігаємо на 1,3% [113, с. 157–174].

Окрім того, у 1994–1997 роках у Західній Україні на 76,1% більше тих, хто в сім'ях використовує українську мову, ніж на Донбасі. У 2002–2005 роках спостерігаємо помітнішу динаміку, оскільки вже 84,9% мешканців Західної України вказали, у сім'ях надають перевагу саме державній мові.

У 1994–1997 роках на Південному Сході було на 35,4% менше українськомовних, аніж на Північному Сході, тоді як у 2002–2005 роках – на 49,2% менше. На Північному Сході та на Західній Україні частка громадян, для яких російська мова є рідна, скоротилася на 1–2%, тоді як на Південному Сході частка російськомовних громадян зросла на 4,5%, а на Донбасі відповідно 5,2%. У роки незалежності України на Донбасі та на Південному Сході України активно використовували російську мову як засіб сімейного спілкування (табл. 2.5) [113, с. 157–174]..

Таблиця 2.5

**Динаміка мови спілкування в сім'ях окремих регіонів України
в 1994–2005 роках, у %**

Мова спілкування у Вашій сім'ї (вдома)?	Регіони України						
	Захід-на Україна	Центральна Україна	Пів-нічний Схід	Пів-денний Схід	Донбас	Південь	Макси-мальна різниця між ре-гіонами
1. Тільки українською							
1994–1997	79,8	40,5	52,1	16,7	3,7	18,7	76,1
1998–2001	82,6	40,7	59,1	15,6	3,6	20,6	79,0
2002–2005	87,3	45,1	62,3	13,1	2,4	20,5	84,9
2. Тільки російською							
1994–1997	4,6	27,6	1,6	40,0	74,4	43,3	69,8
1998–2001	3,8	33,1	9,8	43,3	77,8	39,9	74,0

Продовження таблиці 2.5

2002–2005	3,4	31,3	9,8	44,5	79,6	40,7	76,2
3. І українською, і російською (залежно від обставин)							
1994–1997	14,7	31,1	36,3	43,0	21,4	36,8	28,3
1998–2001	12,1	25,8	30,9	41,0	17,5	39,4	28,9
2002–2005	7,4	23,2	27,8	42,8	17,3	38,3	35,0
4. Іншою							
1994–1997	0,9	0,7	0,0	0,4	0,5	1,2	1,2
1998–2001	1,5	0,4	0,1	0,2	1,0	0,1	1,4
2000–2005	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,1	1,8

Якщо розглядати міжпоколінні зміни мови спілкування в сім'ї в регіональному вимірі, то не можна не помітити, частка виключно українськомовних сімей найбільше скоротилася в областях Центральної України та Північному Сході (на 6,2%), і відповідно в Південній та Південно-Східній Україні (на 7,0%). Частка виключно російськомовних зросла на 3,4% тільки на Донбасі та Криму, порівняно з батьківським поколінням (табл. 2.6) [113, с. 157–174].

Таблиця 2.6

**Мова спілкування в сім'ях громадян України
в різних вікових групах (станом на 2006 рік)**

Мова спілкування в сім'ях	Вікові групи							
	18–29		30–54		55 і старші		Батьки	Нинішні грома- дяни
	Батьки	Нинішні грома- дяни	Батьки	Нинішні грома- дяни	Батьки	Нинішні грома- дяни		
Виключно українською	26,3	24,1	32,7	28,4	41,2	32,6	34,0	28,8

Продовження таблиці 2.6

Переважаю українською, але зрідка і російською	9,6	7,0	8,1	9,0	8,1	9,5	8,4	8,7
Змішаною мовою	17,7	19,3	17,3	18,5	17,0	21,6	17,3	19,7
Переважаю російською, але зрідка й українською	14,6	17,8	9,0	16,1	7,3	9,3	9,7	14,3
Виключно російською	30,8	31,1	31,5	27,4	25,3	26,6	29,5	28,0
Іншою мовою	1,0	0,8	1,0	0,6	1,2	0,3	1,1	0,6

Серед середнього покоління темпи зростання частки переважно російськомовних сімей були найвищими (на 7,1%), порівняно зі старшим (на 2,0%) чи молодшим (на 3,2%). Скорочення частки саме українськомовних сімей відбувалося як у молодшому, середньому, так і в старшому поколінні. Темпи цього скорочення найвищими були в старшому поколінні (на 8,6%), ніж у молодшому (на 2,2%) та в середньому (на 4,3%) [113, с. 157–174].

Попри активне використання української мови в галузі освіти та в засобах масової інформації з-поміж українськомовної молоді, порівняно із середнім поколінням (30–54 роки), на 8,4% скоротилася частка тих громадян, які вказали, що думають українською мовою, і відповідно збільшилася частка тих на 4,9%, хто думає переважно чи виключно російською мовою. На 5,8% скоротилася частка громадян серед української молоді, які в громадських місцях надають перевагу українській мові, на 7,5% зросла частка тих, хто розмовляє переважно чи виключно російською мовою [113, с. 157–174].

Якщо проаналізувати стан використання української мови в професійній сфері, то картина буде така: з-поміж молоді на 7,5% скоротилася частки тих, які вживають українську мову, це якщо порівнювати із середнім

поколінням, де відповідно на 7,5% зменшилася частка тих громадян, що розмовляють виключно українською, та на 3,0% зросла частка тих, які надають перевагу українській мові, а на 2,3% виключно чи переважно російській мові і на 1,2%, які послуговуються двома мовами (табл. 2.7) [113, с. 157–174].

Таблиця 2.7

**Функціонування мови в громадських місцях та на роботі
(станом на 2006 рік)**

Мова спілкування в сім'ях	Вікові групи		
	18–29	30–54	55 і старші
<i>Якою мовою Ви думаєте в повсякденному житті?</i>			
Виключно українською	21,6	30,0	33,7
Змішаною мовою	14,8	14,3	18,5
Переважно українською, але зрідка і російською	9,8	7,6	9,3
Переважно російською, але зрідка й українською	13,0	11,2	8,3
Виключно російською	39,6	36,5	29,6
Іншою мовою	1,3	0,5	0,5
<i>Якою мовою Ви спілкуєтеся на вулицях, у магазинах та громадських місцях?</i>			
Виключно українською	18,0	23,8	28,7
Переважно українською, але зрідка і російською	11,5	11,2	12,4

Продовження таблиці 2.7

Переважаю українською, але зрідка і російською	9,8	7,6	9,3
Переважаю російською, але зрідка й українською	13,0	11,2	8,3
Виключно російською	39,6	36,5	29,6
Іншою мовою	1,3	0,5	0,5
<i>Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях, у магазинах та громадських місцях?</i>			
Виключно українською	18,0	23,8	28,7
Переважаю українською, але зрідка і російською	11,5	11,2	12,4
Змішаною мовою	15,3	17,4	20,2
Переважаю російською, але зрідка й українською	19,3	15,9	12,6
Виключно російською	30,7	31,5	26,1
<i>Якою мовою Ви розмовляєте з колегами на роботі та навчанні?</i>			
Виключно українською	17,2	24,7	23,1
Переважаю українською, але зрідка і російською	13,7	10,7	14,7
Змішаною мовою	18,0	16,8	16,7
Переважаю російською, але зрідка й українською	20,1	17,1	16,0
Виключно російською	30,8	30,1	28,8

Донецька область протягом багатьох років характеризувалася своєю поліетнічністю. Уже на початку 2010 року на території Донеччини мешкає приблизно 130 етнічних груп. Присутність на теренах області представників різноманітних національностей пов'язана з історією цієї території [201, с. 69].

Перший загальний перепис Російської імперії 1897 року включав запитання про рідну мову і дозволив визначити кількість українців. Простір сучасної Донеччини належав Катеринославській губернії, а саме: Бахмутському та Маріупольському повітам. Підсумовуючи здобуту в результаті ґрунтового вивчення інформацію, варто зазначити, на той час у Катеринославській губернії мешкало 2113674 осіб, 68,90% українців. Однак національний склад у переписі відзначався тільки на базі показників про рідну мову. Катеринославська губернія за цим критерієм виокремлювалася з-поміж інших губерній Європейської Росії. Згідно з переписом діалектів науковці зареєстрували, що на території представлено 45 різних народностей (табл. 2.8) [196, с. 69–70]..

Таблиця 2.8

**Склад населення Донеччини за народністю в переписі
Російської імперії 1897 року (за даними про рідну мову)**

Народність	Кількість	%
Малороси	1.456.369	68,90
Великороси	354.974	12,27
Євреї	99.152	4,69
Німці	80.979	3,83
Греки	78.740	2,31
Татари	17.253	0,82
Білоруси	14.052	0,66

Продовження таблиці 2.8

Поляки	12.365	0,59
Молдавани	9.175	0,43
Турки	5.555	0,26
Інші	5.060	0,24

Розглядаючи показники, наголошуємо, основну частину в Катеринославській губернії становили малороси (68,90%). Втім, національності проживали компактно: у тих повітах, де скупчилися великороси (у Катеринославському, Бахмутському, Маріупольському повітах), кількість малоросів невелика, а місцевістю розташування значної кількості малоросів є Олександрівський, Новомосковський, Павлоградський повіти. Зауважимо, великороси і малороси нагромадилися в різних повітах, бо більша частина великоросів – приїждже робоче населення [196, с. 69–70].

Отримані дані фіксують, більша частина населення рідною вважає українську мову (52,97%), російську визнали рідною 40,81% населення Бахмутського та Маріупольського повітів. Результати перепису 1939 року дозволили проаналізувати кількісне й відсоткове співвідношення населення Сталінської області за національністю і рідною мовою, провести компаративний аналіз національного складу жителів міст і сіл Донеччини [122, с. 158–165].

Загальна кількість міського й сільського населення Донецької області – 3099810 осіб (у містах проживає 2421432 особи, тобто 78,11% від загальної кількості мешканців області, населення сіл становить 678378 осіб, що дорівнює 21,88% від загальної кількості). Розподіл населення за національним складом узагальнено у Таблиці 2.9. У містах Донеччини кількість українців становить 55,37% від усієї кількості міського населення і 72,87% від усієї кількості українців, які проживають на території області,

росіян – 36,68% від усієї кількості жителів міст області і 91,63% від загальної кількості росіян, які перебувають на зазначеній території [122, с. 158–165].

Таблиця 2.9

**Склад населення Донеччини за національністю
за переписом СРСР 1939 року**

Національність	Кількість	%
Українці	1.839.809	59,35
Росіяни	969.465	31,24
Греки	95.232	3,07
Євреї	65.556	2,11
Німці	47.154	1,52
Білоруси	30.146	0,97
Татари	12.181	0,45
Поляки	8.966	0,29
Молдавани	7.107	0,23
Болгари	4.280	0,14
Вірмени	3.897	0,13
Інші	14.017	0,45

У селах Донеччини кількість українців становила 73,55% від усієї кількості сільського населення Донецької області, частка росіян – 11,95%. Серед жителів сіл найчисленнішу групу становлять українці [122, с. 158–165].

Поділ жителів Донецької області за переписом 1939 року щодо використання рідної мови викладено у Таблиці 2.10. Із отриманих результатів можна зробити висновки, попит мали дві мови: українська, яку використовувало 49,85% населення, і російська, яка вдовольняла комунікативні потреби 45,57% жителів Донеччини. Щодо рівня національної

свідомості, то 100% росіян, 84% українців, 80,6% татар, 76,51% німців, 55,31% греків, 55,35% вірмен, 53,53% молдаван впевнені, рідна мова – це мова своєї нації [122, с. 158–165].

Розглядаючи мовленнєвий фон міст Сталінської області, зауважимо, 53,12% від усієї кількості мешканців міст рідною вважають російську мову, 44,07% рідною назвали українську мову. Щодо мовців сільської місцевості, то вони віддають прерогативу українській мові, яку вважають рідною 70,51% від усієї кількості сільського населення, російську мову рідною назвали лиш 18,61%. Очевидно, села Сталінської області практично всі були українськомовні [122, с. 158–165].

Таблиця 2.10

Розподіл населення Донеччини за переписом СРСР 1939 року за показником уживання рідної мови (% до кількості населення цієї національності, % населення до загальної кількості населення)

Рідна мова	Кількість	% нац. (% з.к.)
Українська	1.545.487	84,0 (49,85)
Російська	1.412.577	145, 7 порівняно з росіянами (45,57)
Грецька	52.681	55,31 (1,7)
Німецька	36.081	76,51 (1,16)
Єврейська	15.995	24,4 (0,52)
Татарська	11.431	80,6 (0,37)
Білоруська	8.973	29,76 (0,29)
Молдавська	3.805	53,53 (0,12)
Вірменська	2.157	55,35 (0,06)
Болгарська	1.579	36,9 (0,05)
Польська	1.241	13,84 (0,4)

Перепис СРСР 1970 року допомагає схарактеризувати кількісне і відсоткове співвідношення населення за національним складом і рідною мовою. Якщо порівняти дані з попередніми переписами, то зі списку ключових національностей вибули німці, всі інші національності залишилися без змін [122, с. 158–165].

Брак німців пов'язаний з депортацією, яка сталася у вересні 1941 року, коли понад 35 тисяч мешканців Німеччини вимушено виїхали у Сибір та Казахстан (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Склад населення Донеччини за національністю
за переписом СРСР 1970 року**

Національність	Кількість	%
Українці	2.596.894	53,0
Росіяни	1.987.218	40,6
Греки	93.937	1,9
Білоруси	77.836	1,59
Євреї	39.988	0,8
Татари	26.716	0,54
Молдавани	11.760	0,24
Поляки	7.708	0,17
Болгари	7.708	0,15
Вірмени	6.029	0,12
Інші	35.319	0,72

Розподіл за показником використання визначення рідної мови подано в Таблиці 2.12 [122, с. 158–165].

Таблиця 2.12

**Склад населення Донеччини за переписом СРСР 1970 року
за показником уживання рідної мови**

Національність	Рідна національна мова	Рідна українська мова	Рідна російська мова	Рідна інша мова
Українці	70,54%	◇	29,45%	0,007%
Росіяни	99,2%	0,7%	◇	0,007%
Греки	5,74%	1,99%	91,94%	0,01%
Білоруси	32,11%	1,92%	65,91%	0,01%
Євреї	4,99%	0,61%	94,29%	0,09%
Татари	60,18%	0,54%	39,18%	0,05%
Молдавани	36,75%	7,4%	55,68%	0,01%
Поляки	9,94%	19,27%	69,32%	1,44%
Болгари	20,71%	4%	75,20%	0,06%
Вірмени	35,44%	0,72%	63,47%	0,34%

Розглядаючи ці показники, вважаємо, що найбільша кількість осіб різних етнічних груп віддає перевагу російській мові як рідній, а саме: греки, білоруси, євреї, молдавани, поляки, болгари, вірмени. 60,21% від усієї кількості жителів Донеччини рідною визнали російську мову, українську мову – 37,87% мешканців.

У 2008 році організовано спеціальне соціолінгвістичне дослідження. Мовознавці прагнули оцінити тогочасну мовну ситуацію в освітньому просторі Донеччини. Базовим методом стала анкета, яка вміщувала питання, орієнтовані на вивчення соціальних характеристик респондентів і сфер

уживання української та російської мов. Мета розвідки – виявити, якій мові надає прерогативу молоде покоління Донеччини [64, с. 180–188].

Анкетування проводилося серед здобувачів вищої освіти. Загальна кількість респондентів – 286 осіб. Дослідження репрезентує відповіді представників різних національностей. Зокрема, до опитування долучилося 198 українців (69,23%), 44 росіяни (15,38%), 18 білорусів (6,29%), 8 греків (2,79%), 7 євреїв (2,45%), 3 вірмен (1,04%), 3 татар (1,04%), 1 молдаван (0,34%), 1 азербайджанець (0,34%), 1 поляк (0,34%), 1 лезгин (0,34%), 1 кореець (0,34%).

Результати опитування показали, українську мову вважають рідною 80 осіб (українці), що становить 40,4% від усієї кількості українців і 27,97% від усієї кількості респондентів. Російську мову рідною назвали 203 особи (70,97% від усієї кількості респондентів) і лиш 3 вірмен визнали рідною мовою вірменську, що демонструє високий рівень національної свідомості представників нації [64, с. 180–188].

Показники розглянутого опитування майже ідентичні з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Перепис зафіксував, українську мову вважають рідною 24,1% жителів Донеччини, а російську – 74,9% (табл. 2.13) [116].

Таблиця 2.13

**Мовний склад населення Донецької області
за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року
(% з.к. населення Донеччини)**

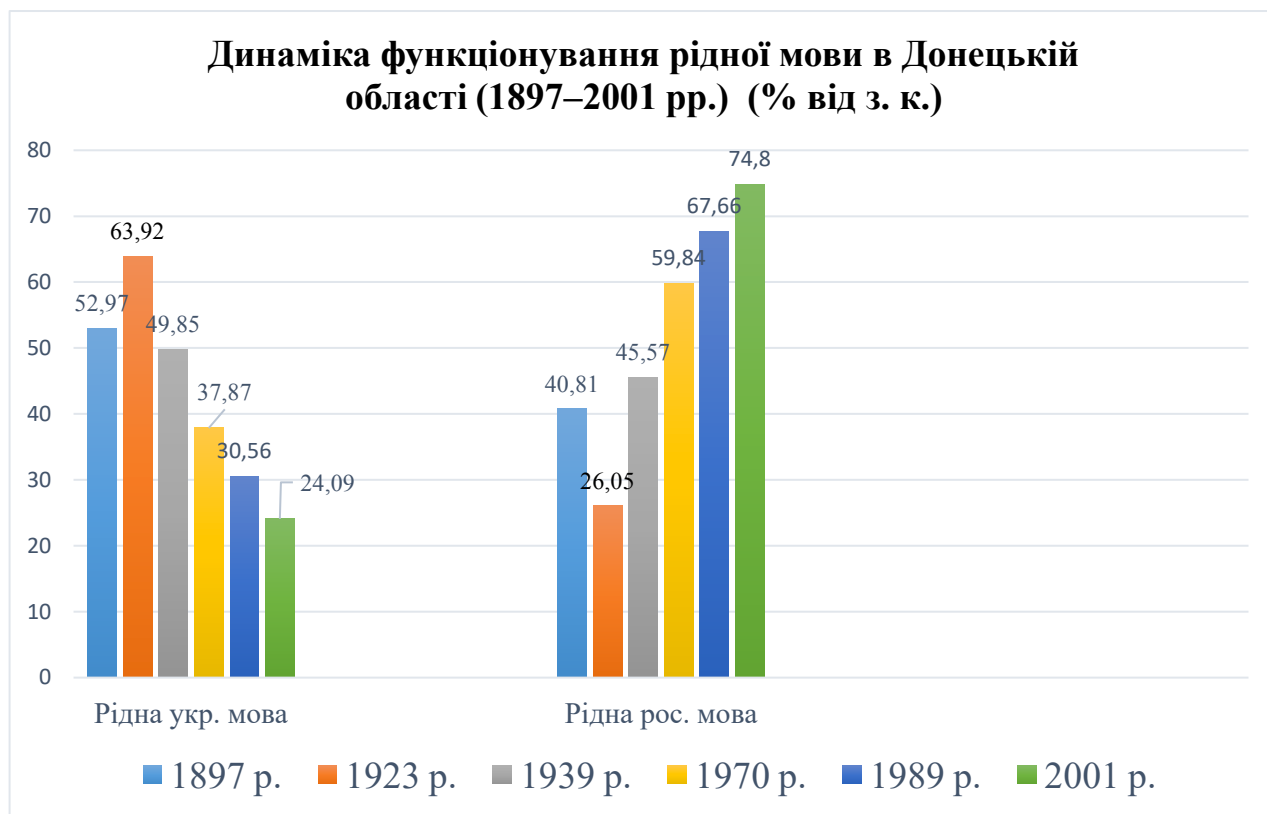
Національність	Рідна національна мова	Рідна українська мова	Рідна російська мова	Рідна інша мова
Українці	41,2	◇	58,7	0,1
Росіяни	98,6	1,3	◇	0,1

Продовження таблиці 2. 13

Греки	5,4	3,2	91,3	0,1
Білоруси	10,4	3,9	85,5	0,2
Татари	24,3	1,6	73,9	0,2
Вірмени	38,6	1,4	59,5	0,5
Євреї	1,5	2,4	95,9	0,2
Азербайджанці	42,2	1,8	53,7	2,3
Грузини	26,0	2,5	71,1	0,4
Молдавани	15,2	7,1	77,1	0,6
Болгари	7,1	5,8	86,8	0,3
Німці	4,8	6,5	88,6	0,1
Поляки	4,1	19,3	75,7	0,9
Цигани	44,9	13,0	40,3	1,8
Інші	23,9	3,9	69,9	2,3

Ретельне вивчення переписів 1897, 1939, 1970, 2001 Донеччини дозволило зафіксувати зміни, які відбулися на досліджуваній території протягом останніх років. Мовна ситуація Донецької області змінювалась, оскільки наприкінці XIX століття українська мова займала провідне місце, а вже на початку XX століття паралельно з українською стала домінувати російська мова [116], [117].

Проте, як показали результати масового соціолінгвістичного опитування, присвяченого вивченню мовної ситуації України, наш соціум недостатньо усвідомлює загрози для мови, пов'язані зі специфікою білінгвального стану країни. Згідно з архівними матеріалами (переписи населення 1897 року, 1923 року, 1926 року, 1939 року, 1970 року, 1979 року, 1989 року, 2001 року) на території Донецької області фіксуємо таку динаміку за національністю та рідною в освітній системі [116], [117] (Діаграма 9).



На момент проведення перепису в 1923 році більшість населення сучасної Донецької області визнали рідною українську мову (63,92% від загальної кількості населення). Проте в 2001 році фіксуємо протилежний результат, де рідною українську мову називають лиш 24,09 % [116], [117].

Варто зауважити, комплексний аналіз мовних ситуацій, попри його обґрунтованість, на практиці є рідко застосовуваним. Дається взнаки політична заангажованість досліджень мовних ситуацій, висока вартість масових соціологічних обстежень, дистантні умови досліджень тощо. Унаслідок різних причин соціологічні та соціолінгвістичні описи мовних ситуацій здебільшого є фрагментарними і політично мотивованими.

2.5 Світовий досвід розв'язання мовних проблем у слов'янському вимірі

Місце, яке посідає мова в житті як окремого індивіда, так і суспільства загалом, визначає й вагу мови в політиці. У громадах, де одночасно

функціонують дві й більше мов, мовна політика є неминучим складником політичного життя. Зазначимо, співжиття мов тісно пов'язане з проблемами визначення ідентичності (загальної та персональної), приписами та переконаннями щодо мов. Безумовно, ситуація багатомовності потребує унормування мовних процесів, статусу мов та галузей використання, створення умов, що підтвердять дотримання мовного законодавства.

Усупереч курсу на євроінтеграцію, Україна досі є відокремленою від Європейського союзу мовним бар'єром. На наше переконання, нині одним із пріоритетів державної мовної політики є створення системи державних заходів, спрямованих на подолання мовного бар'єра. Запозичення досвіду інших країн із метою подолання суспільних проблем активно висвітлено в сучасному науковому, політичному та медійному дискурсах, оскільки тільки на початку 1980-х років відбулося проникнення зарубіжних ідей на територію України. На думку більшості вчених, запозичений досвід варто обов'язково адаптувати до сучасних українських реалій [113, с. 299–335].

Українські науковці здебільшого надають перевагу країнам Заходу, але окрім західних інновацій, уваги заслуговують Південна Корея, Тайвань, Китай. Посткомуністичні країни є логічним об'єктом для порівняння і запозичення досвіду. Коло мовних питань не є винятком. На західну практику українські дослідники звертають увагу не досить часто. До того ж, вони уникають застосування досвіду східних та центральноєвропейських країн, а стратегії та тактики пострадянських країн схарактеризовано в негативному сенсі.

Прибічники розширення вжитку української мови вказують на приклад Білорусі, як застереження щодо згубних для титульної мови наслідків офіційної двомовності, тоді як борці за збереження позицій російської мови засуджують обмеження її обігу в Естонії та Латвії. Позитивних прикладів і ті, й інші шукають на Заході [113, с. 299–335].

Політики, журналісти та науковці, які наполягають на утвердженні ролі української мови як єдиної державної, чи принаймні головної публічної мови

нашого суспільства, звертають увагу на європейські нації, держави, в переважній більшості яких титульна мова безперечно панує, а мови традиційних меншин і мігрантів посідають обмежені сфери вжитку, що не створюють проблем для збереження національної культури та забезпечення єдності. Найчастіше при цьому називають Францію, де держава не лише «прилучає» іммігрантів до своєї мови та культури, а й бореться проти загрозового для її панування впливу англійської мови [113, с. 299–335].

Особи, які мають на меті зберегти в Україні практично необмежену присутність російської мови, звертають увагу на дво- й багатомовні країни, передусім Швейцарію, бо вона ілюструє підтримку багатомовності, оскільки офіційного статусу надано аж чотирьом мовам, і Фінляндію. Офіційний статус нинішньої шведської мови, носії якої становлять усього 6% населення, демонструє безпідставність заперечень проти надання такого статусу російській, носіїв якої в Україні вочевидь набагато більше.

Аналізуючи позитивні зрушення певної країни, дослідники уникають розгляду аспектів, які мають негативні наслідки. Наприклад, прихильники української мови не звертають увагу на недемократичну суть асиміляційної політики Франції та більшості інших європейських держав щодо мігрантів, її конфліктний потенціал.

Водночас прихильники двомовності не акцентують на послідовній маргіналізації шведської мови у Фінляндії, не розмірковують про одномовність переважної частини швейцарських кантонів, що вимагають від іммігрантів з інших частин країни пристосування до мови локального населення. А головне, практично всі такі розвідки ігнорують своєрідні характеристики й специфічний контекст мовної політики в згадуваних країнах, тобто визначальні відмінності між різними країнами одного типу [113, с. 299–335].

На наше переконання, саме ці особливості та контексти треба детально вивчати, перш ніж рекомендувати українським урядовцям і політикам запозичувати досвід тієї чи іншої країни.

Уряди деяких європейських держав вже протягом багатьох років вважають, найкраще, якщо всі громадяни будуть послуговуватись однією мовою. Таку мовну політику активно впроваджувала Франція в ХІХ століття, а Сполучені Штати Америки здійснюють її від початку своєї історії і дотепер. В обох випадках політика була доволі продуктивною, хоч і неоднозначною з нормативного погляду, адже багато людей відстоюють право всіх людей говорити своєю мовою і/або збереження самих мов, як явищ національної та загальнолюдської культури.

Протягом останніх десятиліть деякі держави активно впроваджують мовну політику в тих регіонах, де наявний ризик зменшення державницьких позицій титульної мови, рідше уряд вживає заходи для заохочення вжитку поширеніших мов, мов іммігрантських меншин.

Підтримка мовно-культурної різноманітності зумовлює ослаблення суспільної єдності. Згідно із концепцією прихильників цієї позиції, особа найчастіше ототожнює себе із певною групою, ніж усією громадянською спільнотою, збільшуючи таким чином кількість конфліктів між різними групами, які в найгіршому разі ведуть до війни й/або розколу країни. Саме суспільну єдність і пов'язану з нею стабільність визначено центральною метою мовної політики.

Досить радикальну політику, що мала на меті стимулювати мовну різноманітність, здійснював в 1920-ті року радянський режим. Якщо розглядати її з погляду культурного плюралізму, то вона заслуговує на схвалення, а от із перспективи індивідуальних прав є чи не настільки ж ненадійною, як і підтримка асиміляції: в обох випадках диктатура не дозволяла громадянам права обирати, як говорити й куди належати [113, с. 299–335].

На рівні масової свідомості визначальною ознакою національної згуртованості є ідентифікація населення з нацією чи з її територіально окресленою частиною або окремою мовно-етнічною групою. Наприклад, лиш 12% франкофонів Квебеку в опитуванні 1995 року виявили винятково чи

переважно канадську ідентичність, тоді як 58% – винятково чи переважно квебекську. Більш того, квебекці прирівнюють та емоційно пов'язують себе з Канадою набагато менше, ніж мешканці решти провінцій, і ця різниця у виразному сенсі відокремлює перших від других. Натомість у Швейцарії франкомовна меншість хоч і виявляє меншу національну ідентифікацію, ніж німецькомовна більшість, проте декларує більшу національну гордість [113, с.299–335].

Мовну політику можна оцінювати з точки зору досягнення мети, її результативності та з погляду актуальності досягнутих наслідків. Важливо сформулювати критерії та чинники, що визначають успіх та невдачі мовного планування, тобто нормативні базиси для емпіричного аналізу.

Усі чинники, які відбивають ефективність мовної політики, можна поділити на чотири взаємопов'язані категорії. Найочевиднішою з демографічних ознак суспільства, що визначає придатний для нього тип мовної політики, є співвідношення чисельності мовних груп, тобто присутність видимої більшості однієї чи кількох меншостей або ж двох чи більше приблизно рівних за чисельністю груп [238, с. 69–78].

Перший варіант передбачає ведення мовної політики, яка вимагає пристосування меншості до мови більшості. Переважно таку мовну політику проводили й проводять країни Європи, мігрантські держави Нового світу, й ті незначні постколоніальні держави Азії та Африки, де кількість носіїв однієї мови переважає.

Країни, у яких чисельність ключових мовних угруповань є майже однаковою (Бельгія, Латвія, Україна), можливе використання двох чи навіть кількох мов, утвердження позицій однієї з них. Водночас і в країнах із більшістю і меншістю можна простежити різні способи розгортання мовного планування: рівноправність (носіїв) трьох мов у Швейцарії та практично повна пригнобленість іспанськомовних жителів в США, частка яких набагато перевищує відсоток швейцарських італомовних громадян [113, с.299–335].

Окрім кількості носіїв найуживаніших мов, на досягнення позитивних результатів тієї чи іншої мовної політики впливає також спосіб розселення жителів на території країни. Розпорошення мовних меншин створює умови, які сприяють переважанню мови більшості в усіх регіонах держави й таким чином продукує зручні умови для застосовування, функціонування єдиної офіційної мови держави [238, с. 69–78].

Однак концентрація членів певної меншини в якійсь одній частині країни допомагає їм стати там більшістю, а, отже, дає шанс відстоювати свої мовні права. Наприклад, розпорошене іспанськомовне населення Сполучених Штатів Америки перебуває в гіршій ситуації, ніж канадські та швейцарські франкофони, переважна більшість яких проживає у Квебеку й західних кантонах Швейцарії відповідно.

Інший вагомий чинник – це рівень урбанізації мовних груп, найдужче меншинних. У сільській місцевості менша потужність комунікацій між представниками різних мов допомагає зберегти кожен з них (тому фермери німецького походження в Сполучених Штатах Америки та французького Квебеку захищали свої мови протягом багатьох років). Втім, у містах меншинні мови можуть пережити зміну поколінь лиш в окремих регіонах [113, с.299–335].

Колосальне значення має також соціально-професійний статус носіїв відмінних мов у структурі суспільства. З одного боку, певні спеціальності потребують більшої мобільності й активніших мовних контактів, а з другого – вище соціальне становище відкриває для людини більше перспектив. Зазвичай, у сфері послуг робітники прагнуть підлаштуватися під мову роботодавця. Тому асиміляція зурбанізованих меншин із низьким соціальним статусом (характерна перш за все для мігрантів із бідних країн до багатих) переважно наявна навіть без репресивних заходів держави, а лиш завдяки бажанню їхніх членів убезпечити шанс вертикальної мобільності собі чи своїм дітям.

Водночас отримання вищого професійного й освітнього рівня нерідко змушує членів меншини зачіпати питання про права своєї мови, щоб зняти дискримінацію носіїв і витворити можливості для подальшого утвердження їхнього статусу. Одним із найбільш переконливих прикладів такого відстоювання мовних прав була «тиха революція» 1960-х років у Квебеку, коли новопостала франкофонна міська світська верства зробила докорінну модернізацію суспільства.

Мова, якій надає перевагу більша кількість носіїв має вищі шанси на вжиток, аніж та, якою володіє меншість. Члени мовних меншостей найчастіше є двомовними, тоді як члени більшості досить часто не володіють жодною з меншинних мов. У Фінляндії в усіх школах із фінською мовою навчання вчать, як один із предметів, мову нечисельної шведськомовної меншини, а от в Канаді (навіть після уведення федеральної двомовності) розучування французької не стало в англomовних школах обов'язковим, чи хоч би дуже розповсюдженим.

Безперечно, на ставлення до мови впливають взаємини між групами мовців. Історія загарбання чи експлуатація однієї групи іншою змушує відкидати її мову, навіть якщо вона вже посіла чільне місце.

Негативне ставлення до іншої мови (групи) зростає і тоді, коли її активний вжиток сприймають, як небезпеку для державної мови, яку вона начебто витискає або навіть віднімає частини носіїв.

Бельгійська влада протягом багатьох років не намагалася зупинити розповсюдження французької мови на територіях, де раніше переважала фламандська. Найбільш переконливим прикладом такої мовної політики є ґрунтовна зміна мовного профілю Брюсселя. На переконання багатьох науковців, у Швейцарії простори вжитку мов захищені непорушним мовним статусом кантонів і громад.

Оцінка інших мов залежить від ставлення її носіїв до рідної мови, тобто від самоідентичності мовців: що дужче людина ототожнює себе з мовою, якою спілкується в повсякденному житті, то менше вважає її тільки засобом

спілкування, який, в разі потреби, можна підмінити на інший, ефективніший. Цій ідентифікації допомагає відповідність мовної практики індивіда її етнічному самоусвідомленню. Нині у світі поширена думка, народ має оберігати свою мову, активно нею послуговуватись та передавати наступним поколінням [113, с.299–335].

У Швейцарії мовна ідентичність підтримувана завдяки територіалізації мов в кантонах, тож мовні групи доволі чітко окреслені. Проблема визначення мовної ідентичності характерна для мігрантських суспільств на зразок Сполучених Штатів Америки й Канади, у яких значна частка людей ототожнює себе одночасно із мовами країни народження та країни проживання, а також для тих постімперських країн або частин багатоетнічних держав (як-от Ірландії чи Країни Басків), жителі яких зазнали мовної асиміляції, але зберегли етнічну ідентифікацію. Хоч переважна більшість населення таких країн використовує іншу мову, наявні індивіди, які виявляють позитивне ставлення до повернення в обіг тієї, котру вважають рідною.

Досить оперативні націєтворчі проєкти в Малайзії та Індонезії реалізовано завдяки недемократичному характерові цих країн, де керівництво держави не зважало на позиції простих громадян, а орієнтувалося лиш на потреби еліти. Однак демократичні держави здатні здійснювати мовну політику, яку підтримує більша частина населення.

Зауважимо, у централізованих державах рішення, які були прийняті владою, більш-менш легко донести до населення. Хоч інколи уряд може визначати обсяг вивчення тієї чи іншої мови в усіх закладах освіти, не враховуючи характерні умови й побажання окремих регіонів. Якщо говорити про федеральні держави, то компетенція мешканців провінцій визначає мову освіти, тому федеральний уряд може керувати мовним режимом освіти лиш опосередковано, уводячи відповідні субсидії на вивчення окремих мов. Наприклад, у 1970 році канадські політики стимулювали вивчення французької мови в англomовних провінціях [113, с. 299–335].

Мовну політику держав поділяють на ту, що забезпечує задоволення прав і/або потреб усіх громадян (чи навіть усіх осіб, які мешкають на її території), і ту, що оберігає титульну мову. Важливо, опіка над однією мовою може не тільки звузити вживання інших мов та дискримінувати їхніх носіїв, а й убезпечити на базі рідної мови згуртованість усіх груп суспільства. Доволі вдало цього можна досягти шляхом переконування. Переконливим прикладом є перехід на іврит різномовних євреїв, які мешкали в Ізраїлі досить тривалий проміжок часу [113, 299–335].

Вжиток будь-яких інших мов є або вираженням людського ставлення держави, або особистим вибором певної особи. Реалізацію гуманної мовної політики репрезентовано урядом Швейцарії та Бельгії, де в кожній частині країни використовують тільки одну з офіційних мов. Однак успіх їхньої мовної політики пов'язаний із демографічними, історичними, соціальними та ідеологічними чинниками [59, с. 46–48].

Серед європейських країн асиметричну територіалізацію ілюструє Іспанія, де, починаючи з 1970-х років, офіційно використовують мови різноманітних титульних груп – каталонська, баскська й галісійська. Лінгвісти вважають, така політика іспанської влади є доволі ефективною і показовою, оскільки рівень сепаратистських настроїв значно знизився.

Відмінним від територіального принципу є персональний. Цей принцип, захищає права членів розпорошених груп і таким чином стимулює їхню географічну мобільність. Він особливо підходить у тих ситуаціях, коли кордони між групами й між мовами майже непомітні та перебувають у постійному русі. Наприкінці 1960-х канадський уряд почав активно дотримуватися цього принципу, щоб покласти край дискримінації франкофонів. Нові політичні лідери підтримували ідею загальнонаціональної двомовності, кожен громадянин отримав право використовувати мову, яка йому ближча [113, 299–335].

Державну політику офіційної багатомовності підтримують у багатьох країнах Африки, Азії та Сходу, наприклад, у Південно-Африканській

Республіці одинадцять офіційних мов. Однак, з-поміж них дев'ять – це мови, які було принесено на територію держави під час колонізації [75, с. 8–12].

В Індії дослідники нараховують більше як 1600 різних мов та діалектів. Водночас лиш двадцять чотири мови використовує майже 98% населення держави. Уряд Швейцарії також оберігає багатомовність, оскільки країна є федеративною державою і складається з 26 кантонів. Жоден мешканець не повинен зазнавати дискримінації.

Сьогодні європейська мовна політика враховує мультикультурність, бо співіснування різноманіття культур на одній території щонайкраще підтверджують зміни, які виникають у світі. Водночас із такими термінами, як пошана до індивіда, толерантність, відкритість до інакших культурних надбань, лінгвістична багатоманітність є визначальною ознакою переконань Європейського Союзу. Особи, які досконало володіють іноземними мовами, мають шанс вільно пересуватися Європейським Союзом і здатні швидше освоїтись до життя в іншій країні. Мовна компетентність є запорукою вдалого працевлаштування та побудови кар'єри закордоном.

Активність Європейського Союзу в мовній сфері набула концентрованого вираження в концепції мультилінгвізму, яка є політичним гаслом та програмою дій. Мовною політикою в інституціях Європейського Союзу опікуються дві організації: Департамент мовної політики (Language Policy Division) та Європейський центр сучасних мов (European Centre for Modern Languages). Департамент мовної політики розробляє стандартні критерії, які дозволяють європейським державам здійснювати спільну мовну політику та проводить низку заходів, що підтримують розвиток багатомовності. Європейський Союз виокремлює такі ключові цілі мовної політики [113, 299–335]:

1. Обов'язкове володіння двома іноземними мовами;
2. Вивчення іноземної мови з дитинства;
3. Зниження віку початку навчання другої іноземної мови;
4. Захист прав етнічних та регіональних мов;

5. Підвищення якості освіти вчителів.

Згідно із концепцією А. Брацкі, значна популярність мов міжнародного спілкування може деформувати внутрішню будову рідної мови аж до змін граматичних та правописних. Він впевнений, нині можемо спостерігати ситуацію, коли українець вже не шукає на товарі інструкцію рідною мовою, натомість використовує опис мовою виробника, «вищою мовою» – англійською [16, с. 436–439].

Естонська мовна політика вже протягом багатьох років спрямована на те, щоб закріпити позиції рідної мови та зберегти її престиж серед населення. У статті «Мовна ситуація в Естонії» А. Верщик порівняла функціонування естонської мови на початку XIX століття та сьогодні, зосередила увагу на ролі мовних контактів, які виникають на державному рівні (мовне законодавство та інтеграція) [240, с. 283–316]. Жителі Естонії поважають свою мову, вона функціонує в усіх сферах держави. Навіть для отримання громадянства визначальним є знання державної мови. Окрім того, закон про мову пропонує користуватися естонською в описі товарів, послуг та, безумовно, в освіті.

Мовне законодавство Естонії суворе до осіб, які не володіють державною мовою. У 1989 році етнічні естонці становили 61,5% від загальної кількості населення Естонської РСР, сьогодні – 68%, приблизно 25% населення країни – росіяни, 2% – українці. У суспільстві є проблеми з урегулюванням державної мови та російської. У листопаді 1990 року естонським урядом створено Національну мовну колегію. Ключовими завданнями колегії є вироблення мовної політики та стратегій мовного планування, розробка термінології. Перший Закон про мову прийнято 198 році. Він передбачав чотирирічний перехідний період для вивчення естонської мови і витіснення російської. Варто акцентувати, що у 1995 році ухвалено новий Закон про мову. У Статті 1 зазначено, що естонська мова – єдина державна, а будь-які інші мови, навіть мови історичних етнічних меншин, вважаються іноземними. Уважаємо, що мовна політики не лише

підвищила статус естонської мови. У 2001 році було створено Раду Естонської Мови, яка розробила «Стратегію розвитку мови на 2004–2010 роки». Мета стратегії – утвердження естонської мови на всій території країни в усіх сферах суспільного життя забезпечує єднання суспільства та зміцнення його ідентичності. Згідно з документом, державні службовці та ті, хто працює у сфері послуг, повинні знати естонську мову настільки, щоб могли виконувати свої обов'язки. Водночас стратегія окреслює обов'язкове дослідження структури естонської мови та постійне підвищення стандартів її викладання як рідної, етнічної та іноземної [240, с. 283–316].

Не менш показовим є приклад Польщі, де мовній політиці присвячено виняткову увагу. Вивчення нормативно-правової бази, літературних джерел, електронних польських засобів масової інформації переконує, що в цій державі дбають про збереження національно-культурної самобутності, ретельно захищають мовно-літературні вартості. У Польщі ухвалено низку законів, спрямованих на захист польської мови, «суржик» заборонено законом. Наголосимо, що важливим аспектом польської освітньої реформи є зміна практично всіх програм навчання у школах, гімназіях, збільшення кількості годин на вивчення польської мови і культури, історії. У структурі університету вагоме місце посідає факультет полоністики, Інститути польської мови і польської літератури [113, с. 110–111].

Статус польської мови регулює Закон Польської Республіки «Про польську мову» прийнятий 7 жовтня 1999 року. Зокрема в четвертій статті першого розділу зазначено, що польська мова є офіційною мовою: 1) конституційних органів держави; 2) органів територіального самоуправління, у яких виконуються громадські завдання; 3) місцевих органів громадської адміністрації. Також польській мові надають перевагу державні заклади освіти. Усі урядові документи оприлюднюються тільки державною мовою, за порушення закону про державну мову Торгова інспекція або Департамент захисту конкуренції та консументів може накласти штраф у розмірі до 100 000 злотих. Систематичними стали щорічні

Національні диктанти, піднесення культури мовлення населення в умовах впливів глобальної медіакультури. Дієвим знаряддям державної мовної політики для підвищення статусу мови є сертифікація польської як іноземної згідно з європейськими стандартами.

Очевидно, будь-яка держава успішно організовує будь-яку реформу (економічну, правову, політичну, освітню тощо), коли державна мова функціонує в усіх сферах життя. Для того, щоб скопіювати закордонний досвід ведення мовної політики, варто обов'язково врахувати демографічні, соціолінгвістичні, ідеологічні та політичні аспекти, які впливають на мовну ситуацію в країні загалом.

За демографічними ознаками Україна є двомовною державою із майже однаковими групами носіїв української та російської мов, але з чітким переважанням однієї з груп у певному регіоні та проміжною територією, де дві групи наявні в однаковій кількості.

З погляду чисельності мовних груп українська громада подібна до бельгійської чи малайзійської, а з погляду розселення груп – до канадського чи, знову ж таки, малайзійського. Окрім цього, російськомовне населення характерне для мешканців адміністративних центрів, а кількість українськомовного переважає в селах.

Попри те, що за роки незалежності рівень володіння українською мовою значно зріс, рівень персональної двомовності посеред українськомовного населення досі залишається високим. Російську мову активно використовують під час спілкування – як англійську в Канаді чи кастильську в Іспанії. Протягом багатьох років жителі російськомовних регіонів прагнули не тільки створення умов для вільного використання російської мови, а й хотіли, щоб вона стала другою державною [113, с. 299–335].

На наше переконання, держава повинна слідкувати за тим, щоб двомовність в окремих регіонах не переросла в російську (чи якусь іншу) одномовність. Варто також активно впроваджувати мовну політику, що

полягає в знаходженні компромісу між різними групами в ім'я національної єдності.

Висновки до розділу 2

У результаті ґрунтовного вивчення питання мовної ситуації і мовної політики на Донеччині можна зробити кілька висновків. Сьогодні проблема вибору мови в Україні є надзвичайно актуальною темою дослідження, оскільки на її території активно функціонують як мінімум дві мови.

Питання українсько-російського білінгвізму вкорінене на Донеччині доволі глибоко, зважаючи на історичні особливості заселення цього краю. Для розуміння всіх особливостей мовної ситуації досліджуваної території, варто схарактеризувати регіональну специфіку Донеччини, це допоможе в подальшому описі лінгвальних викривлень, оскільки використання статистичних даних із урахуванням соціокультурних передумов формування Донецької області чіткіше виявить деформованість мовної ситуації.

Під час аналізу українсько-російської двомовності на Донеччині варто брати до уваги й історичні закономірності розселення цього регіону. Не можна не враховувати той факт, що Донецька область є специфічною областю України, відповідно і статус української мови в Донецькій області теж вирізняється. Серед основних чинників становлення та розвитку двомовності в українськомовному просторі можна виокремити такі два: соціально-політичний й демографічний.

На базі ґрунтовного дослідження зробили висновок, що в сучасному українському освітньому просторі наявні такі типи мовної поведінки (іменували їх за ступенем мовної адаптації):

- 1) вроджений комфортний;
- 2) вроджений некомфортний;
- 3) добре пристосований комфортний;
- 4) не цілком пристосований комфортний;

5) слабо пристосований некомфортний.

Ретельне вивчення переписів 1897, 1939, 1970, 2001 Донеччини дозволило зафіксувати зміни, які відбулися на досліджуваній території протягом останніх років [116], [117]. Мовна ситуація Донецької області трансформувалась, оскільки наприкінці XIX століття українська мова займала провідне місце, а вже на початку XX століття паралельно з українською стала домінувати російська мова. Проведений аналіз продемонстрував показники демографічної та комунікативної потужності української та російської мов, окреслив актуальні питання мовної політики.

Зауважимо, не існує єдиної мовно-культурної політики для усіх областей, бо для кожного з регіонів варто добирати оптимальні стратегії та тактики мовного планування, зважаючи при цьому на демографічний та національний склад, територію розташування. Детальний аналіз чинників, які пояснюють обрання мови під час комунікації, регулярне вивчення сукупності психологічних проблем, пов'язаних із мовною компетенцією і мовною позицією особистості, відкривають широке коло проблем, які постають перед українськими соціолінгвістами.

Державна мовна політика в Україні повинна регулювати суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української мови як державної, регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособистому та міжнародному спілкуванні; охороняти конституційні права громадян; виховувати шанобливе ставлення до національної гідності людини, її мови і культури; заохочувати зміцнення єдності українського суспільства.

В Україні варто створити спеціальний орган, який відстежуватиме особливості мовної ситуації загалом та окремих регіонах України. Також він має стимулювати вивчення української мови, утверджувати думку про те, що тільки знання державної мови відкриває широкі можливості для

самовдосконалення, самореалізації й повномасштабного здійснення конституційних прав.

Запозичення досвіду інших країн із метою подолання суспільних проблем активно висвітлено в сучасному науковому, політичному та медійному дискурсах. На думку більшості вчених, зарубіжний досвід варто обов'язково адаптувати до сучасних українських реалій. Для того, щоб адаптувати закордонний досвід ведення мовної політики, варто обов'язково звернути увагу на демографічні, соціолінгвістичні, ідеологічні та політичні чинники, які впливають на мовну ситуацію в країні загалом.

РОЗДІЛ 3. МОВНА СИТУАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ

Мовну ситуацію у сфері загальної середньої та вищої освіти на початку ХХІ століття відбиває стан мови, якою послуговуються учасники освітнього дискурсу. Формалізм заходів українізації освітнього простору в перші роки незалежності України спричинив зростання невідповідності між статистичними даними та реальними фактами функціонування мов у закладах освіти.

Українсько-російський білінгвізм мовного середовища закладів освіти, характерний для багатьох регіонів України, впливає на мовну поведінку усіх учасників освітнього процесу та виявляється в неоднорідності мовного простору.

3.1 Мовна ситуація у сфері загальної і вищої освіти Донецьчини

Активне зростання авторитету і функціональне розширення української мови зафіксовано після присвоєння їй статусу державної мови. Наприклад, представники молодшого покоління, навіть ті, чиї батьки виховувалися в російськомовному середовищі та послуговувалися російською в повсякденному житті, після уведення обов'язкового використання української мови в закладах освіти опанували її. Кардинальні позитивні зрушення фіксують і соціологи.

Для більшості українських закладів середньої та вищої освіти є типовою ситуація, коли викладачі на заняттях надають перевагу українській мові, а на перервах та в повсякденному житті вживають російську. Учні, студенти вчиняють так само. Всупереч офіційній статистиці, що засвідчує

абсолютне переважання закладів освіти з українською мовою навчання, сучасне мовне середовище в сприйнятті мовців здебільшого є двомовним.

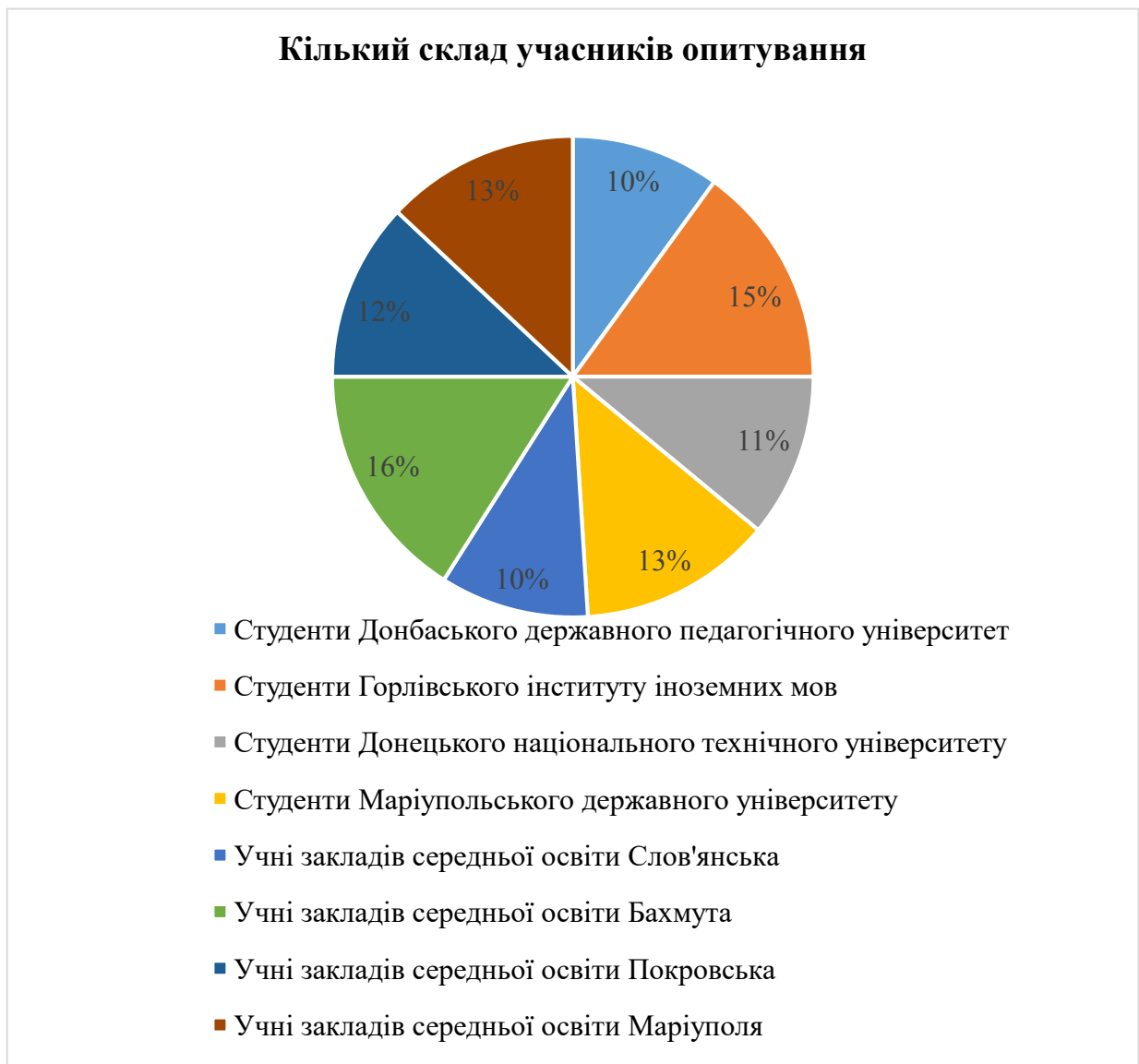
Виняткової уваги потребує дослідження мовної поведінки молоді, специфіки існування обох мов у молодіжному середовищі, оскільки молодь визначатиме мовну ситуацію в майбутньому [158, с. 3–17].

Нами розроблено анкету, у якій, окрім паспортної частини та питань, за якими можна отримати інформацію про мовну ситуацію в закладах загальної середньої та вищої освіти, запропоновано подати власні коментарі щодо обов'язкового використання української мови школярами та студентами (Додаток Д).

Для вивчення особливостей функціонування української мови в шкільній освіті Донеччини на початку ХХІ століття проаналізовано 603 анкети (51% від загальної кількості). В опитуванні взяло участь 120 учнів зі Слов'янська, 185 – з Бахмута, 143 – з Покровська та 155 – з Маріуполя.

Респондентами для оцінки мовної ситуації у вищій школі стали студенти І–ІV курсів, викладачі Донбаського державного педагогічного університету – 116 осіб, Маріупольського державного університету – 155 осіб, Горлівського інституту іноземних мов – 178 осіб та Донецького національного технічного університету – 127 осіб. Загальна кількість анкет здобувачів вищої освіти – 576 (49% від загальної кількості) (Діаграма 10).

Діаграма 10



Особливістю національного складу населення Донецької області є його багатонаціональність. Відомо, приблизно понад 130 різних національностей у 2001 році перебували на території Донеччини (табл.3.1) [196, с. 69].

Таблиця 3.1

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року
мовний склад населення Донецької області

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	укр.	рос.	іншу
українці	41,2	х	58,7	0,1
росіяни	98,6	1,3	х	0,1
греки	5,4	3,2	91,3	0,1
білоруси	10,4	3,9	85,5	0,2
татари	24,3	1,6	73,9	0,2
вірмени	38,6	1,4	59,5	0,5
євреї	1,5	2,4	95,9	0,2
азербайджанці	42,2	1,8	53,7	2,3
грузини	26,0	2,5	71,1	0,4
молдавани	15,2	7,1	77,1	0,6
болгари	7,1	5,8	86,8	0,3
німці	4,8	6,5	88,6	0,1
поляки	4,1	19,3	75,7	0,9
цигани	44,9	13,0	40,3	1,8
інші національності	23,9	3,9	69,9	2,3

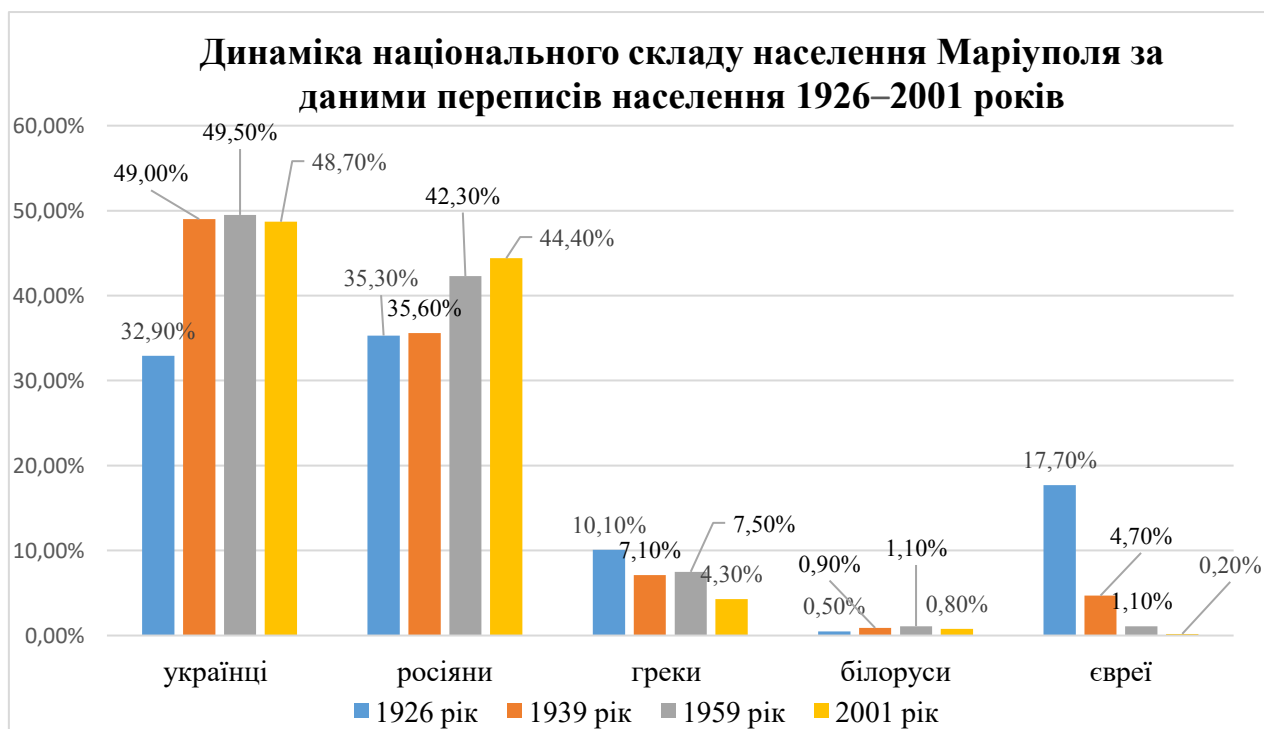
У національному складі населення Донецької області, за даними 2001 року, чисельність українців була 2744,1 тис. осіб, або 56,9% від загальної кількості жителів. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, кількість українців зросла на 1,9%. Друге місце за чисельністю посіли росіяни. Їх кількість порівняно з переписом 1989 року зменшилася на 20,4% і становила на дату перепису 1844,4 тис. осіб.

Для 24,1% населення Донецької області українська залишалась рідною. На жаль, цей показник на 6,5% менше, ніж у 1989 році. Щодо російської мови, то її схарактеризували як рідну 74,9%. Якщо порівняти дані з переписом 1989 року, то цей показник збільшився на 7,2% [116], [117].

Одне з найбільших міст Донецької області – Маріуполь розташоване на півдні Донецької області. У місті працює 67 загальноосвітніх шкіл, 2 гімназії, 3 ліцеї, 3 інтернати, 2 приватні школи, 11 професійно-технічних навчальних закладів, 6 технікумів, Донецький державний університет управління, Маріупольський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом, Маріупольський навчально-консультаційний центр Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Маріупольська філія Донецького національного університету імені Василя Стуса, Маріупольський державний університет [127].

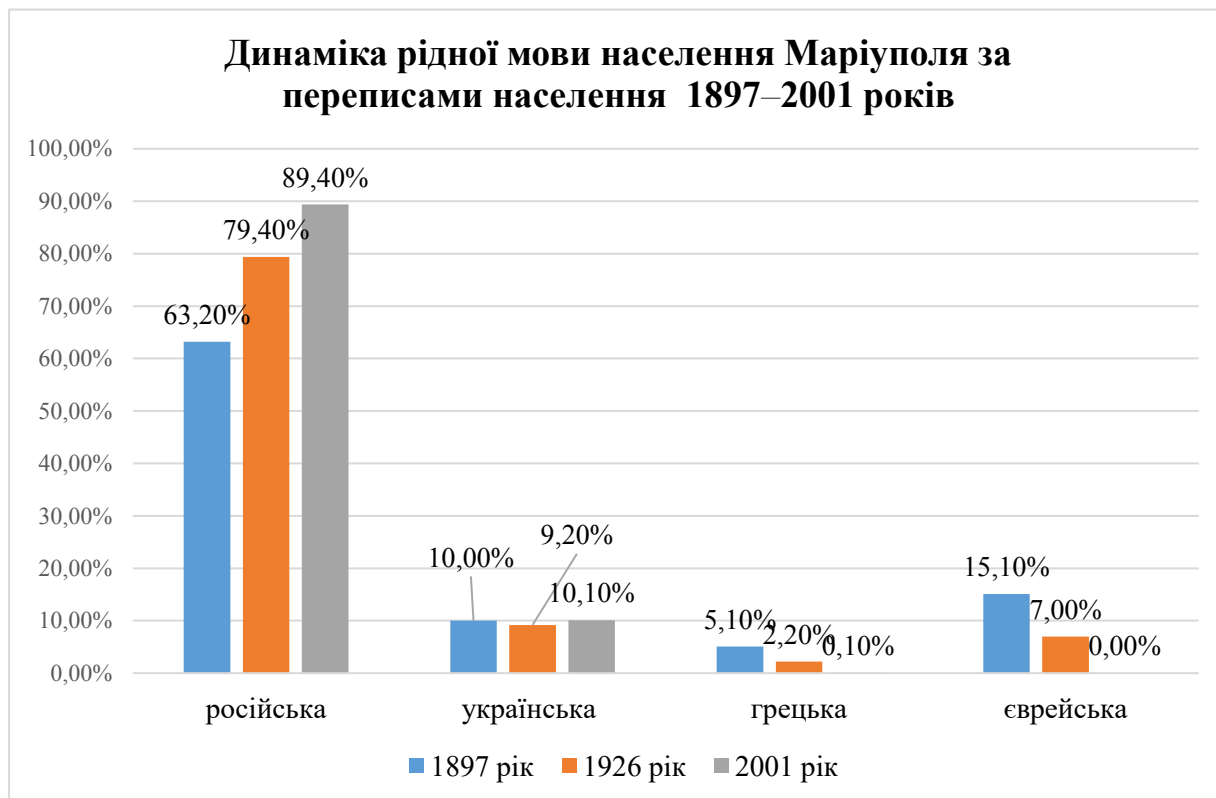
За результатами перепису 2001 року населення Маріуполя складало 510835 осіб, з них 48,7% – українці, 44,4% – росіяни, 4,3% – греки, 2,6% – інші національності. Російську мову вважали рідною 89,4% населення Маріуполя, що на 10% більше, ніж за даними перепису 1989 року [116], [117] (Діаграма 11).

Діаграма 11



Українську визначили як рідну 10,1%. Компаративний аналіз доводить, показник зменшився на 0,9% [116], [117]. (Діаграма 12).

Діаграма 12

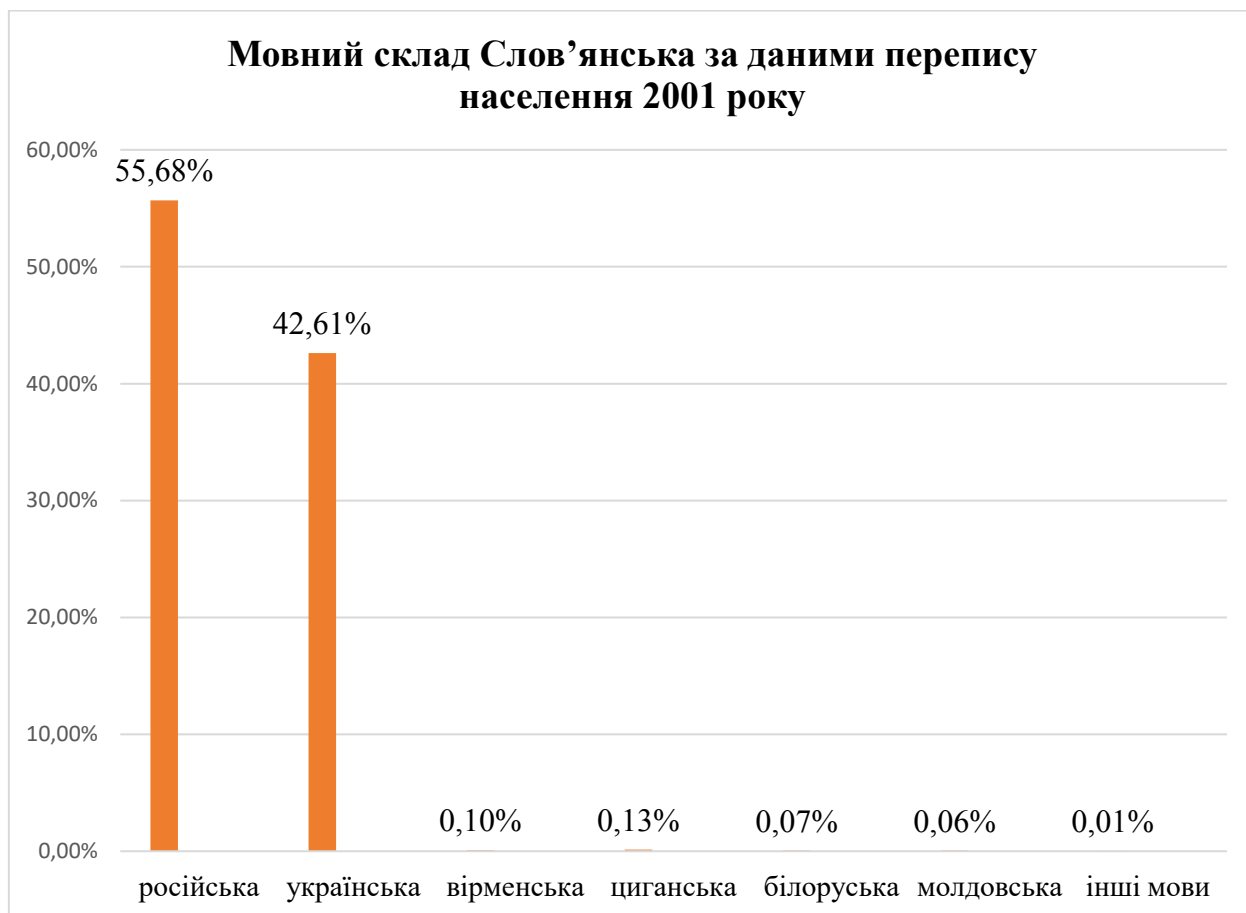


Місто Слов'янськ розташоване на півночі Донецької області, є адміністративним центром Слов'янського району. У місті діє 1 заклад вищої освіти – Донбаський державний педагогічний університет, 8 закладів, де можна отримати професійно-технічну освіту, 21 заклад середньої освіти [128].

У 2001 році кількість жителів міста Слов'янськ перевищувало 122 575. За даними перепису 2001 року 42,61 % зазначили рідною мову українську, 55,68 % – російську, 0,19 % – вірменську, 0,13 % – ромську, 0,07 % – білоруську, 0,06 % – молдовську, 0,01 % – німецьку, угорську та грецьку, а

також польську, болгарську, гагаузьку, румунську та єврейську мови [116], [117] (Діаграма 13).

Діаграма 13



Місто Бахмут є адміністративним центром Бахмутського району та розташоване в північно-східній частині Донецької області. За 7 кілометрів від міста проходить канал Сіверський Донець – Донбас, який має істотне значення для водопостачання міста.

За результатами перепису 2001 року населення складало 113 785 осіб (69,4% – українці, 27,5% – росіяни, 0,6% – білоруси). Чисельність населення Бахмута на 1 червня 2017 року склала 75,9 тис. осіб. Українську мову вважали рідною 27,61%, 71,07 % – російську, 0,19 % – вірменську, 0,15 % – ромську, 0,10 % – білоруську, 0,03 % – молдовську, 0,01 % –

болгарську та грецьку, а також німецьку, гагаузьку, польську, румунську, угорську та єврейську мови [116], [117] (Діаграма 14).

Діаграма 14



У місті діє 3 заклади вищої освіти: Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії, Приватний заклад вищої освіти «Донецький університет економіки та права», Горлівський інститут іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», 7 закладів, де можна отримати професійно-технічну освіту та 14 закладів загальної середньої освіти.

Населений пункт Покровськ (у 1962–2016 роках – Красноармійськ) розміщений у західній частині Донецької області, тому його називають «західними воротами Донбасу». Покровськ – промислове місто, на його території працює 20 підприємств шести основних галузей промисловості.

За даними перепису 2001 року населення міста становило 68740 осіб. 39,39% від загальної кількості опитаних вважають рідною мову українську, 59,84 % – російську, 0,18 % – вірменську, 0,10 % – білоруську, 0,03 % – молдовську, 0,02 % – ромську, 0,01 % – грецьку та німецьку, а також польську, болгарську, гагаузьку, угорську, словацьку та єврейську мови [116], [117] (Діаграма 15).

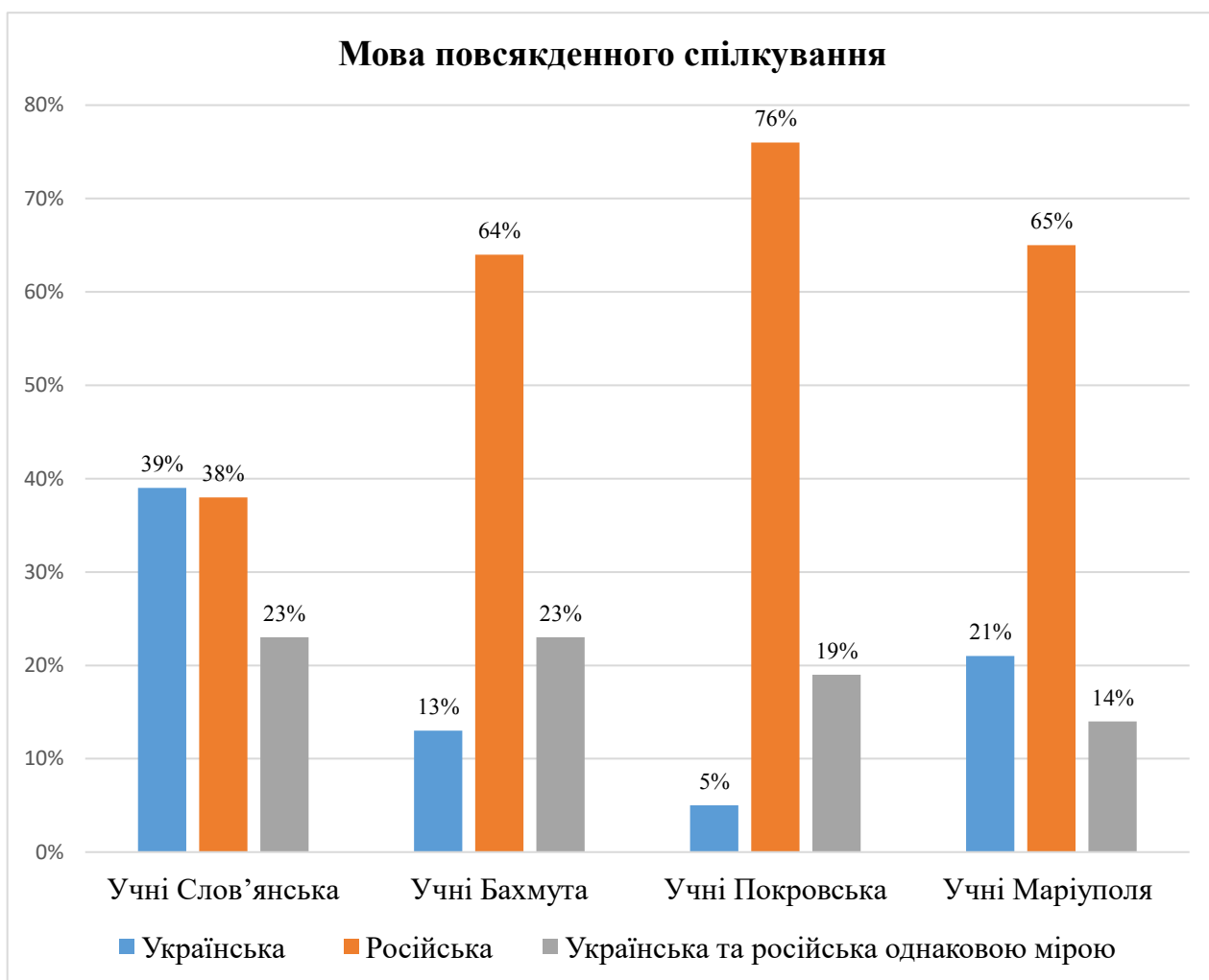
Діаграма 15



У місті діє 1 заклад вищої освіти – Донецький національний технічний університет, 3 заклади, де можна отримати професійно-технічну освіту та 16 закладів середньої освіти.

Мовою повсякденного спілкування учнів Слов'янська є українська (39%), російська (38%), українська та російська однаковою мірою (23%), у Маріуполі (65%), Бахмуті (64%) та Покровську (76%) використання російської мови переважає. Лиш 14% школярів, які навчаються у Маріуполі, відзначили, що вживають українську та російську однаковою мірою (Діаграма 16).

Діаграма 16



Проаналізуємо результати представників вищої освіти. Мовою повсякденного спілкування студентів Донбаського державного педагогічного університету є українська (30,4%), російська (34,8%), українська та російська однаковою мірою (34,8%), для респондентів із Маріупольського державного

університету (76%) та Горлівського інституту іноземних мов (85%) використання російської мови переважає. Студенти Донецького національного технічного університету зазначили, українською мовою послуговується 21% опитаних, російською – 34%, обома мовами однаковою мірою – 45% (Діаграма 17).

Діаграма 17



Найбільше виявилось опитаних, які самі оцінюють себе як таких, що добре володіють українською мовою. У Горлівському інституті іноземних мов – 78%, у Донбаському державному педагогічному університеті – 62%. Тільки у Маріупольському державному університеті частка тих, хто

досконало володіє українською мовою, становить 34% від загальної кількості.

Подібні результати спостерігаємо і в Донецькому національному технічному університеті (38%) (Діаграма 18).

Діаграма 18



Більше половини опитаних учнів Донеччини впевнені, володіють українською мовою добре. Хоч школярі, які здобувають знання в закладах середньої освіти Слов'янська, зазначили, що їх рівень володіння українською мовою є відмінним (76%). Відповідь «незадовільно» майже відсутня в оцінці сучасної молоді (Діаграма 19).

Діаграма 19



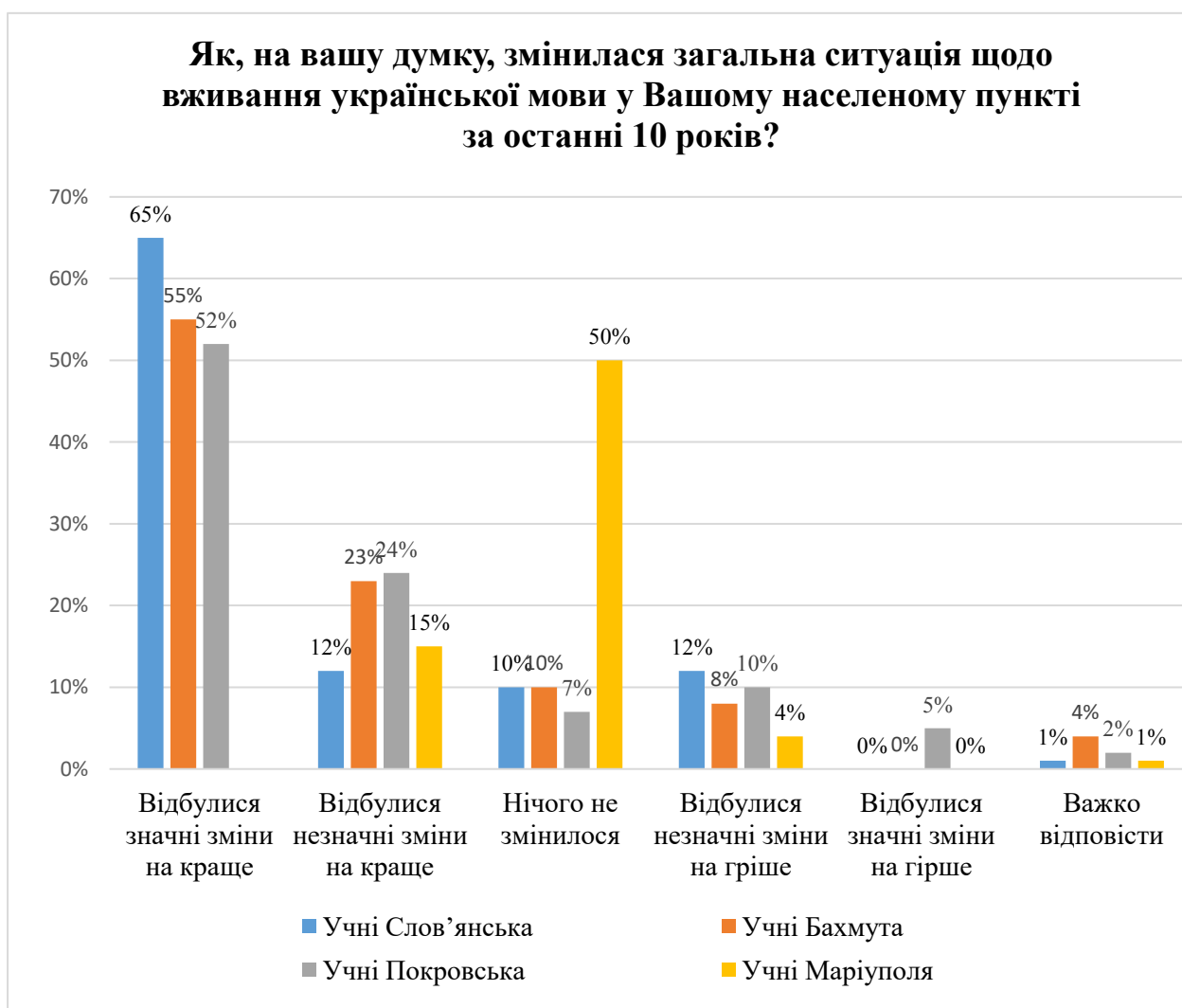
На запитання «Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови у Вашому населеному пункті за останні 10 років?» більшість респондентів Донецького національного технічного університету (80%) зазначили, ситуація змінилася на краще. Натомість студенти Донбаського державного педагогічного університету (69%) і Маріупольського державного університету (78%), Горлівського інституту іноземних мов (67%) вважають, відбулися незначні зміни на краще (Діаграма 20).

Діаграма 20



Подібні настрої підкреслено у відповідях сучасних школярів Донецької області. Майже усі респонденти впевнені, відбулися зміни на краще. Відповідь «Відбулися зміни на краще» на запитання обрали 65% опитаних із Слов'янська, 55% опитаних із Бахмута, 52% опитаних із Покровська. Тільки 50% мариупольських старшокласників наголосили, що нічого не змінилося (Діаграма 21).

Діаграма 21



Школярі, які здобувають загальну освіту в Слов'янську (65%) та в Бахмуті (44%), наголосили, що сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення відповідає її статусу державної мови, на відміну від учнів, які навчаються у м. Маріуполі.

Респонденти з Маріуполя впевнені, що мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус (45%) (Діаграма 22).

Діаграма 22

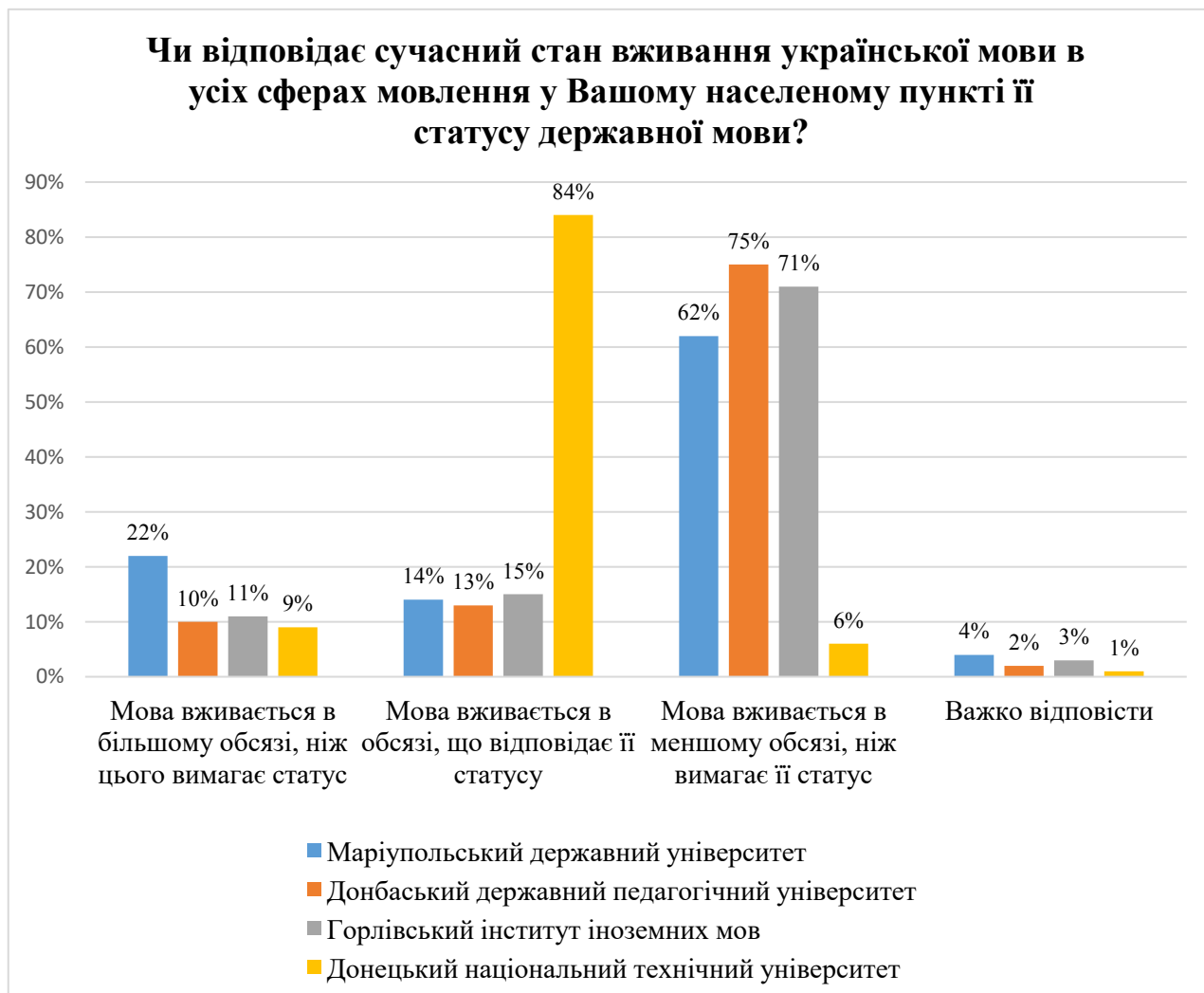


Студенти Донецького національного технічного університету (68%) припускають, що сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення відповідає її статусу державної мови, на відміну від студентів, які навчаються у м. Слов'янську, м. Бахмуті і м. Маріуполі.

Респонденти Донбаського державного педагогічного університету (75%), Горлівського інституту іноземних мов (71%) та Маріупольського

державного університету (62%) зауважили, що мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус (Діаграма 23).

Діаграма 23



Однаково відповіли учні та студенти усіх закладів освіти «Якою мовою виконано вивіски освітніх установ у Вашому населеному пункті?». 67% студентів Горлівського інституту іноземних мов, 88% студентів Донецького національного технічного університету, 85% студентів Донбаського державного педагогічного університету, 78% студентів Маріупольського державного університету зазначили, вивіски освітніх установ виконано переважно українською мовою.

Більше половини опитаних старшокласників висловили подібну думку. Відповідь «Переважно українською» обрали 80% опитаних із Слов'янська, 65% опитаних із Бахмута, 71% опитаних із Покровська, 69% опитаних із Маріуполя (Діаграма 24).

Діаграма 24



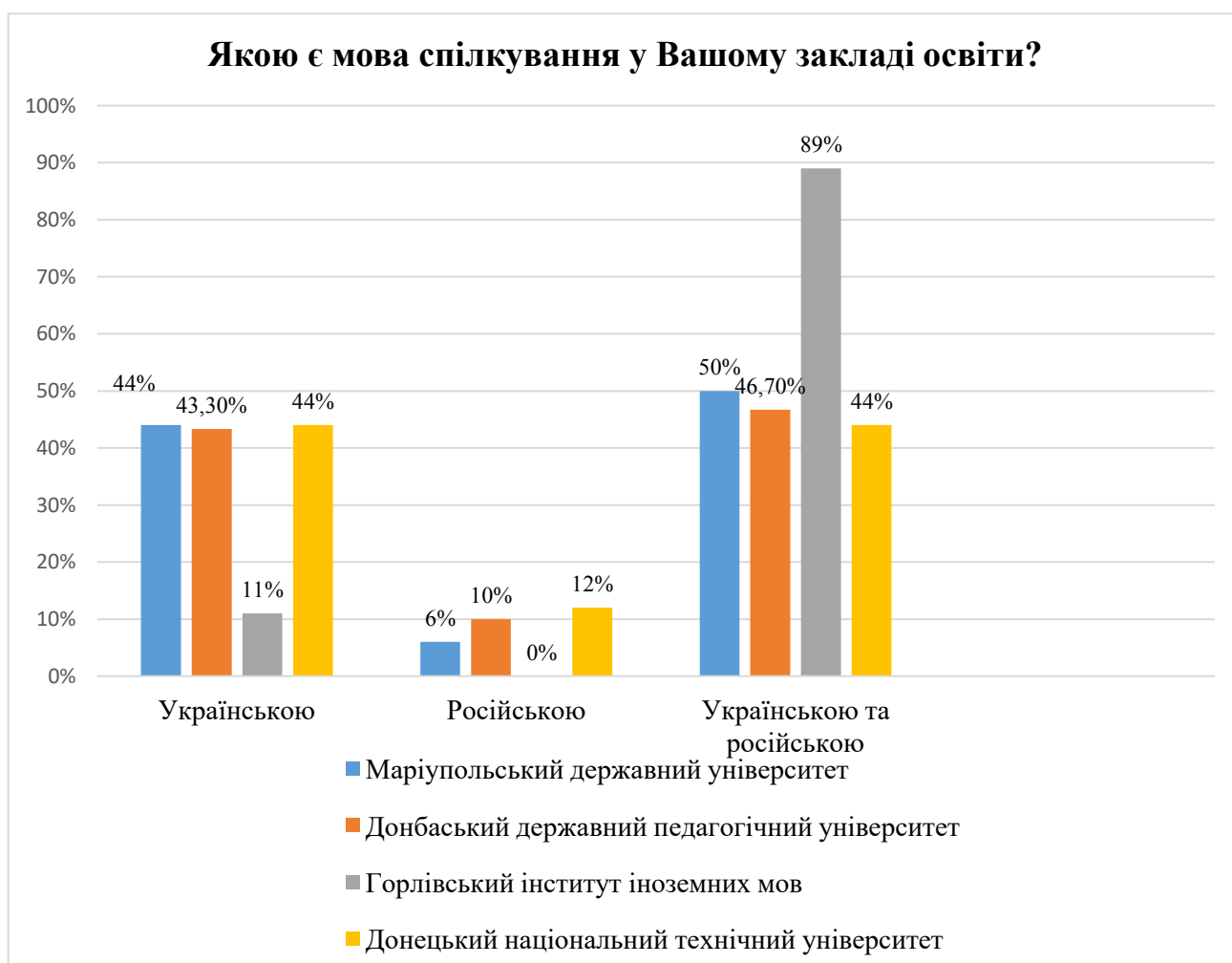
Варто звернути увагу, на запитання «Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі?», оскільки думки студентів та школярів розділилися.

У Донбаському державному педагогічному університеті українську мовою спілкування вважають 43,3%, російську – 10%, українську та російську – 46,7% опитаних. Подібні результати спостерігаємо в Донецькому

національному технічному університеті. Українську мовою спілкування вважають 44%%, російську – 12%, українську та російську – 44% опитаних.

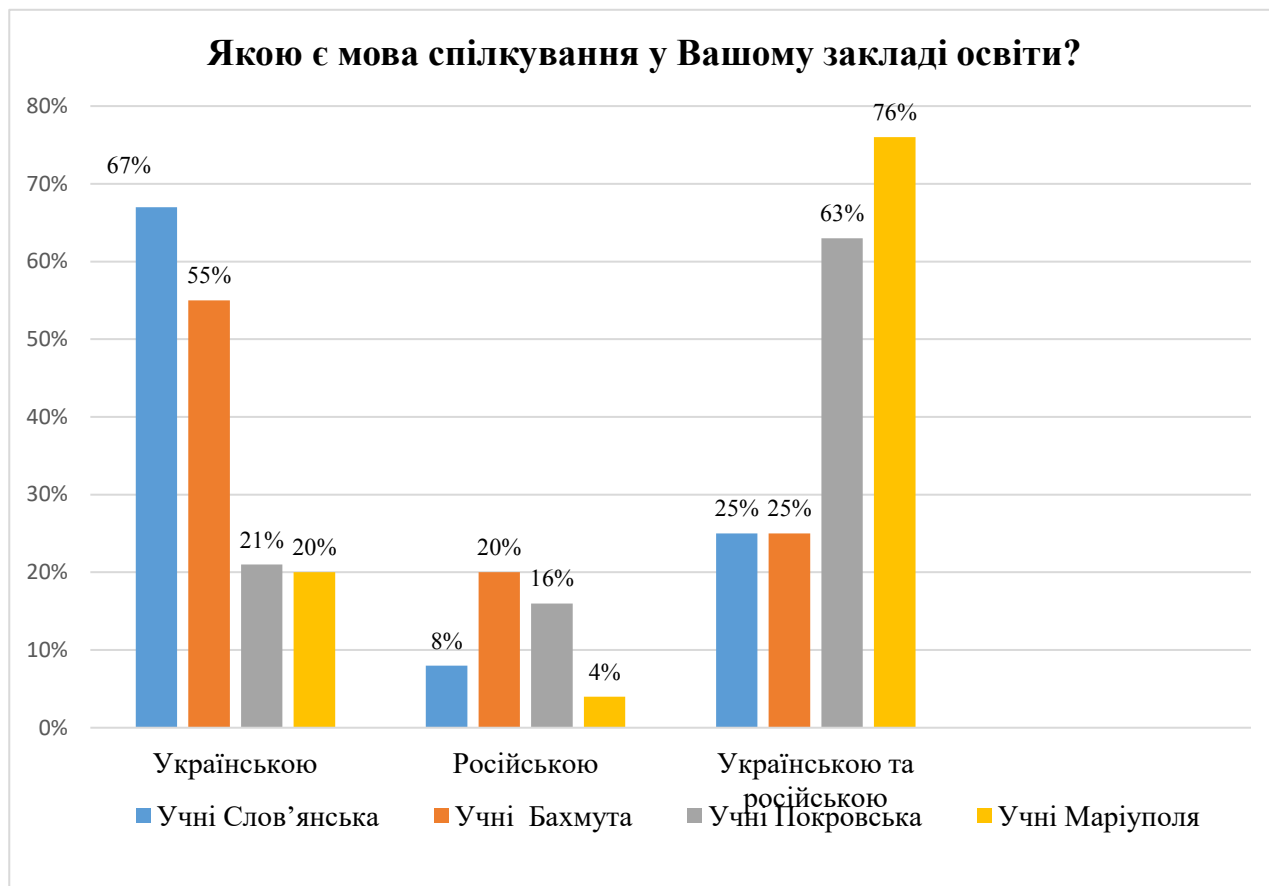
У Горлівському інституті іноземних мов (89%) більше половини респондентів зазначили, мовою спілкування є українська і російська однаковою мірою. Натомість у Маріупольському державному університеті 50% студентів зазначили, українська і російська використовується однаковою мірою, а 44% наголосили, у навчальному закладі активно послуговуються українською (Діаграма 25).

Діаграма 25



Учні, які навчаються у м. Слов'янську та м. Бахмуті, зауважили, що у їх закладі освіти домінує українська мова. Натомість учні з Маріуполя (76%) та Покровська (63%) впевнені, що мовою спілкування є українська і російська однаковою мірою (Діаграма 26).

Діаграма 26

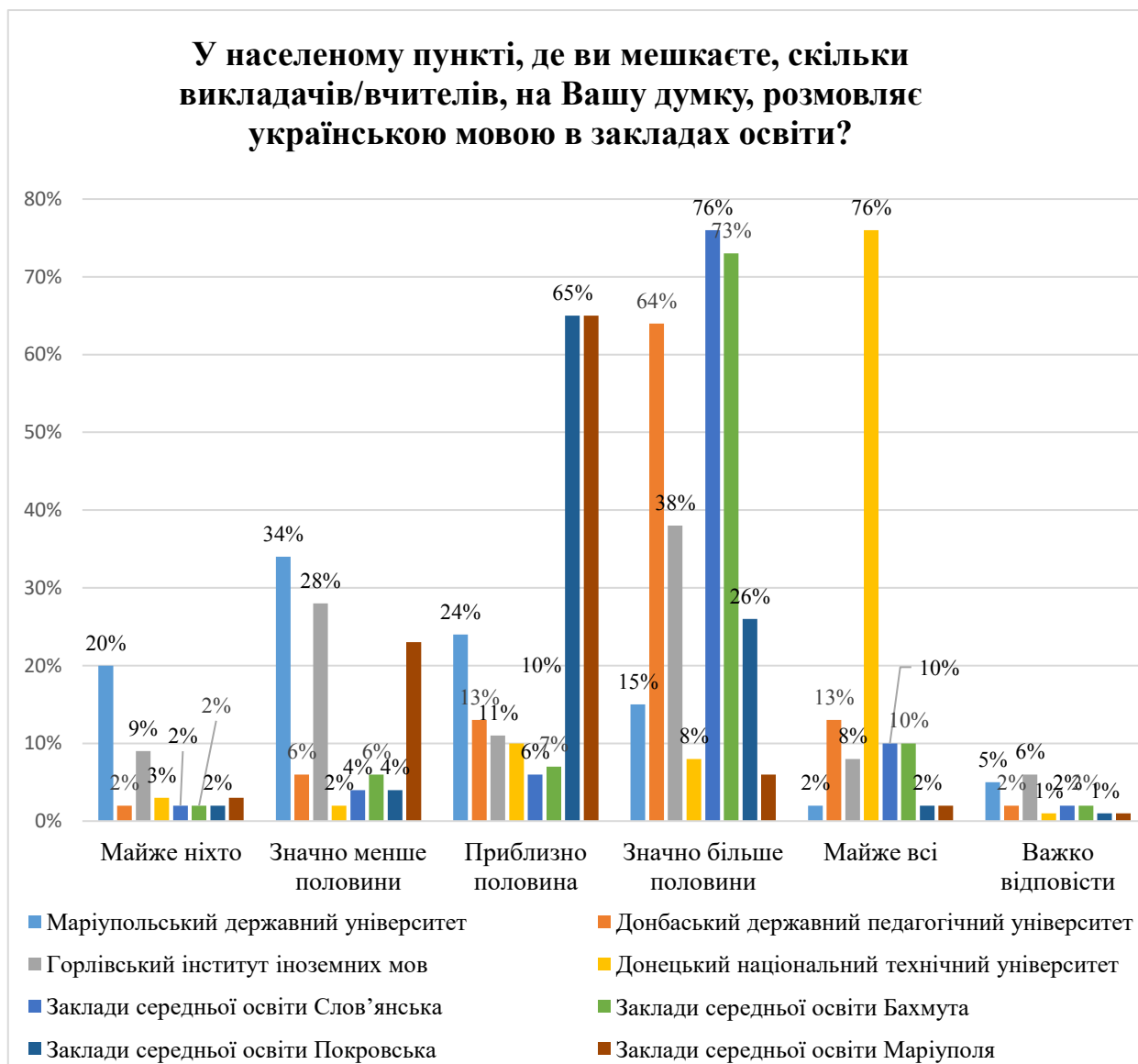


Відповіді студентів Маріупольського державного педагогічного університету (34%) та Горлівського інституту іноземних мов (28%) засвідчили, що значно менше половини викладачів розмовляє українською мовою у закладах вищої освіти.

Натомість у Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних викладачів складає 76%, а у Донбаському державному педагогічному університеті – 64%.

Школярі, які навчаються у школах Слов'янська та Бахмута, наголошують, що більше половини вчителів використовують українську мову під час уроків (Діаграма 27).

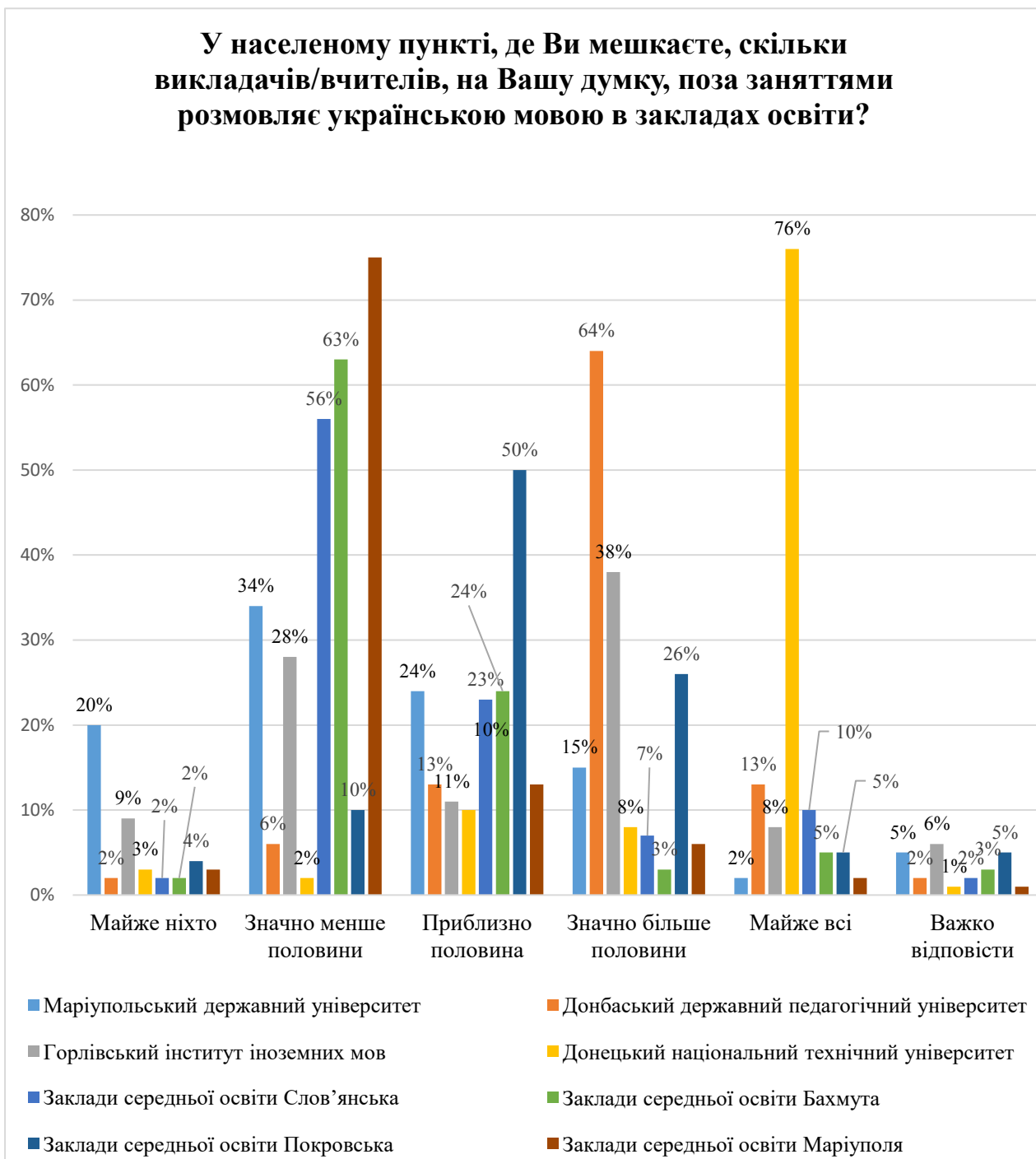
Діаграма 27



Респонденти зі Слов'янська (учні – 56%, студенти – 60%), Бахмута (учні – 63%, студенти – 31%) і Маріуполя (учні – 75%, студенти – 78%) засвідчили, що значно менше половини викладачів послуговуються українською мовою поза заняттями.

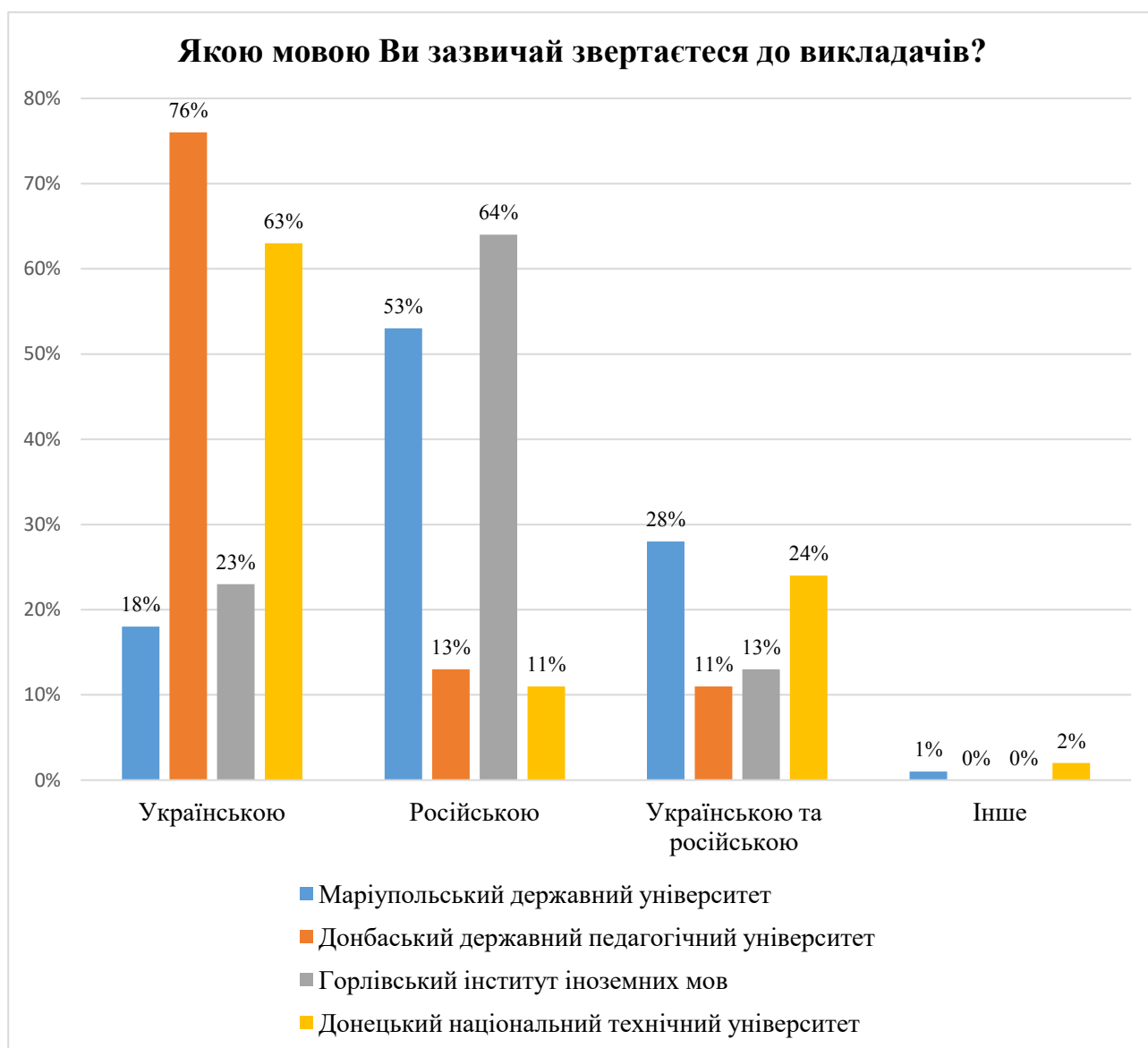
Натомість, на думку покровських школярів та студентів, приблизно половина викладачів їхнього закладу освіти використовують українську мову у вільний час (Діаграма 28).

Діаграма 28



Дослідження показало, найчастіше на заняттях студенти Горлівського інституту іноземних мов (64%) та Маріупольського державного університету (53%) звертаються до викладачів російською. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63%, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76% (Діаграма 29).

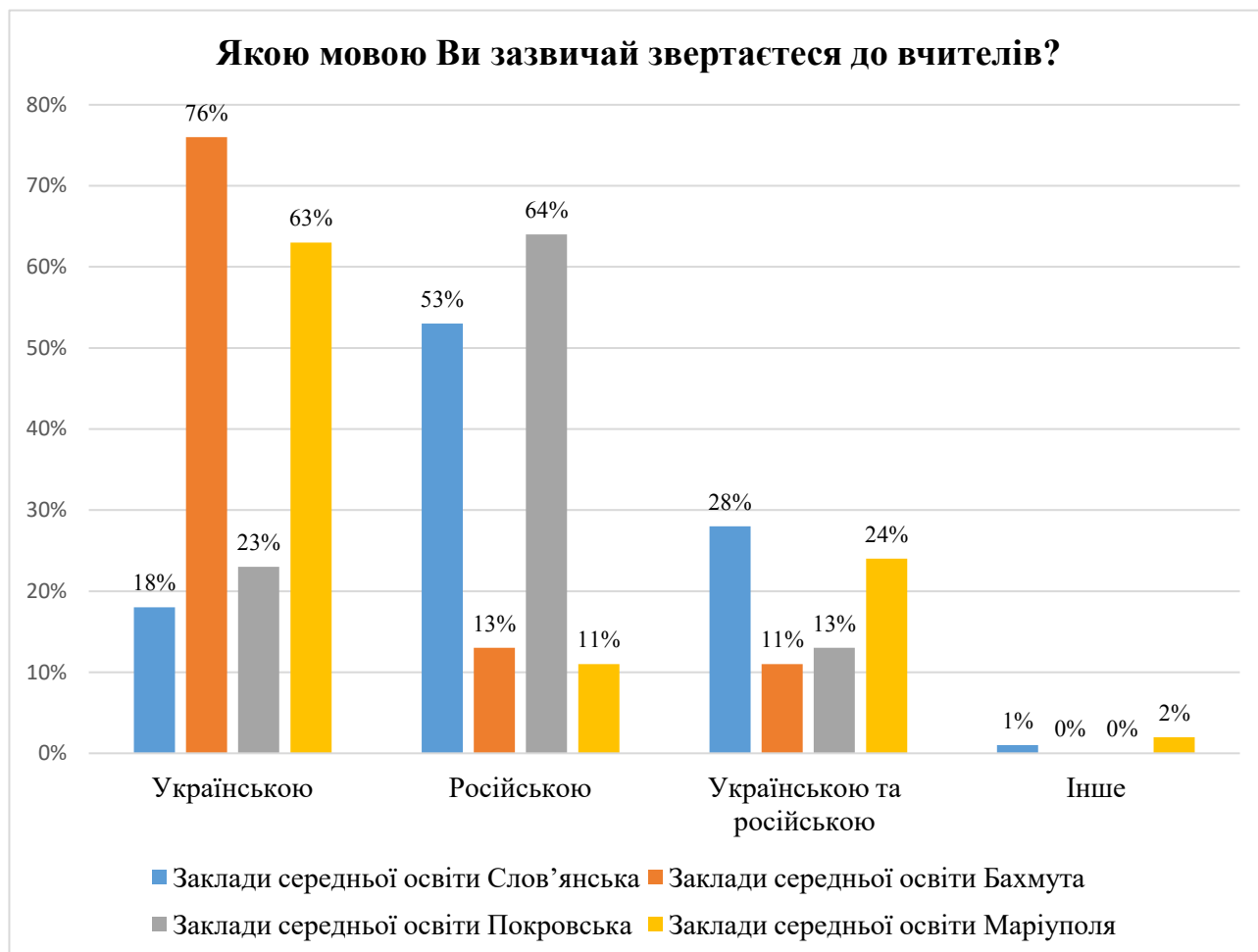
Діаграма 29



Більше половини респондентів зі Слов'янська (56%) та Бахмута (54%) звертаюся до вчителів українською та російською мовами.

У Покровську частка російськомовних учнів становить 45%, а у Маріуполі – 62% (Діаграма 30).

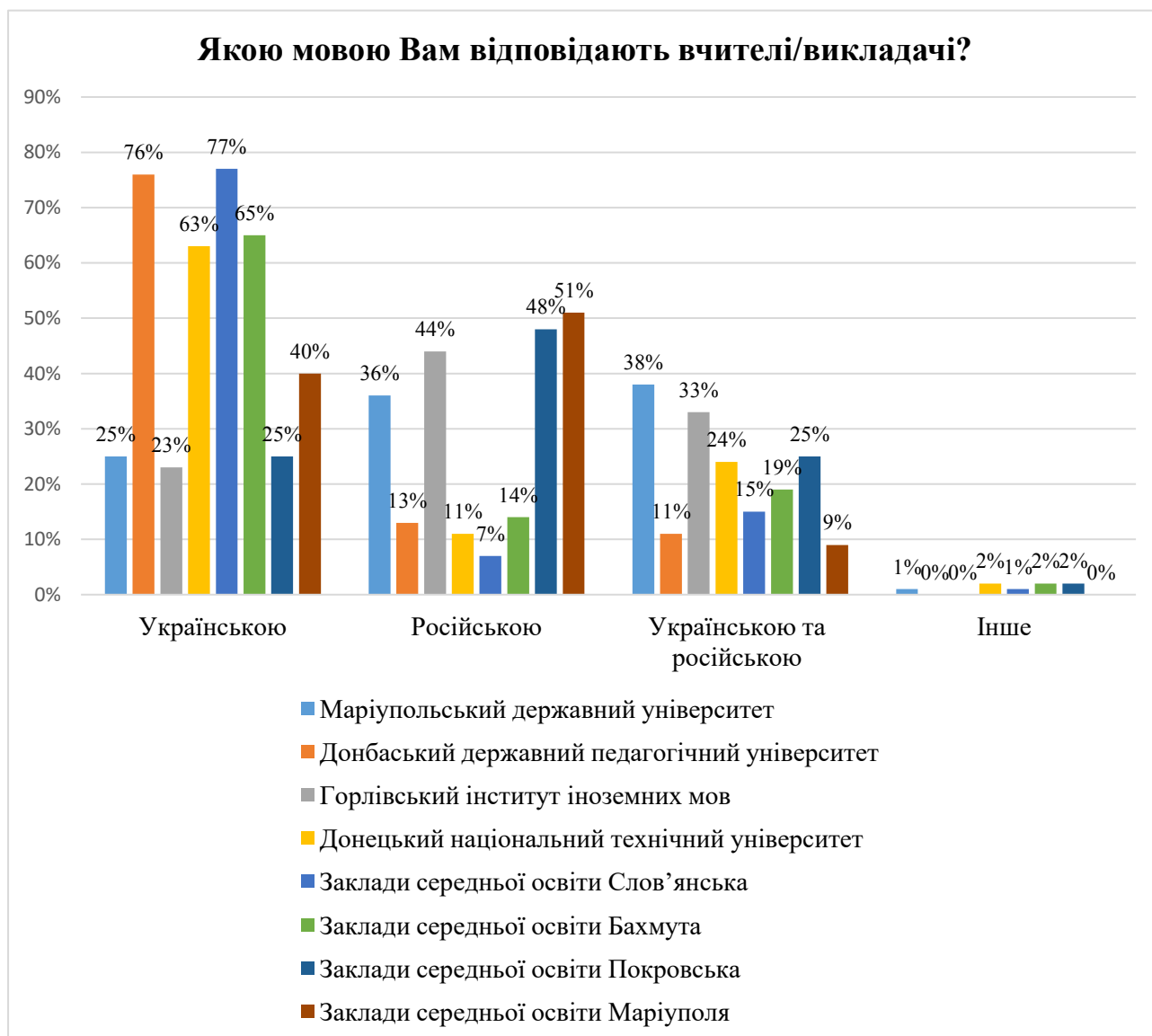
Діаграма 30



На запитання школярів та студентів більша частина вчителів/викладачів відповідають державною мовою. Хоч 36% викладачів Маріупольського державного університету та 44% Горлівського інституту іноземних мов відповідають російською. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63%, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76%.

Частка російськомовних вчителів найбільша в закладах освіти Покровська (48%) та Маріуполя (51%). Натомість педагогічні працівники Слов'янська (77%) та Бахмута (65%) надають перевагу державній мові (Діаграма 31).

Діаграма 31



Аналіз відповідей на питання анкети показав, власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас відповіді школярів

з Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою.

Попри те, що у Донбаському державному педагогічному університеті та Маріупольському державному університеті українська і російська мова вживається однаковою мірою, простежується тенденція до підвищення престижності спілкування саме державною мовою в закладах вищої освіти.

У Донецькому національному технічному університеті чисельність українськомовних значно перевищує тих, хто спілкується російською або є білінгвами. Студенти Горлівського інституту іноземних мов переважно використовують російську мову у сфері освіти.

Унаслідок посилення ролі української мови в освітній сфері абсолютна більшість представників молодшого покоління, наприклад, і ті, хто виховувався в російськомовному оточенні, вивчили українську мову.

3.2 Уявлення про суржик у контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації

У сучасному українському й зарубіжному мовознавстві активно досліджують сутність та специфіку функціонування ідіом, утворених у результаті змішування двох і більше мов. Проблемі міксації мов у соціолінгвістиці присвячено чимало наукових праць, а саме: Spanglish – іспансько-англійське змішування в США, Тех-Mex – змішування іспанської та англійської в Техасі, Českoslovenčina (Czechoslovak) – змішування чеської і словацької на території колишньої Чехословаччини, трасянка – білоруської та російської в Білорусі та інші.

Загальновизнано, що в українському соціолінгвальному просторі також спостерігаємо вищезгаданий феномен – змішування української та російської мов, що отримало назву суржик [143, с. 8–10].

Явище суржику ввійшло в коло зацікавлень українських лінгвістів на початку ХХ століття (М. Гладкий, О. Горбач, О. Курило, Б. Ларін,

І. Огієнко, О. Синявський, Р. Смаль-Стоцький, М. Сулима, В. Чапленко та інші).

Науковці звертали увагу на проблему культури мовлення, а сам *суржик* не був об'єктом спеціального дослідження, бо в радянські часи існувала заборона (гласна чи негласна) на вивчення тих мовних фактів, які могли б суперечити впровадженій у той час мовній політиці держави [143, с. 111–115].

Активне вивчення суржику в Україні повноцінно розпочато після здобуття державної незалежності й на сьогодні дослідження українсько-російської мовної взаємодії вже має ґрунтовну теоретичну основу. Водночас під час аналізу суржику дослідники постають перед труднощами [102, с. 11–14].

По-перше, потрібно розмежовувати лінгвістичне і соціально-політичне наповнення цього терміна. По-друге, упереджене ставлення дослідників до суржику, відсутність практичної складової розробок і зайва емоційність щодо винятково лінгвістичного питання не допомагає об'єктивному опису явища змішування споріднених мов, що побутує на території України.

Вивчаючи історію виникнення й функціонування суржику як явища на теренах України доцільно виокремлювати кілька періодів, а саме: перший період (від кінця XVIII століття до 30-х рр. XX століття) – період появи негативних проявів українсько-російського мовного контакту; другий період (30–80-ті рр. XX століття) проходив під знаком цілковитої заборони на дослідження мішаного українсько-російського мовлення, що фактом свого існування демонструє помилковість твердження радянської влади щодо неконфліктності міжмовних взаємин в СРСР, та третій період (від 90-х рр. XX століття і до сьогодні), який став коренем різноаспектного дослідження і наукового аналізу суржикового мовлення [101, с. 68–83].

Мовознавці розглядають термін *суржик* з позиції таких напрямів лінгвістичної науки, як:

- 1) культура українського мовлення (В. Дончик [46], С. Єрмоленко [54], А. Погрібний [133], О. Пономарів [134]);
- 2) стилістика української мови (В. Русанівський, Л. Ставицька [163], О. Тараненко [173]);
- 3) теорія перекладу (А. Брацкі [16], В. Радчук [139]);
- 4) методика викладання української мови (О. Сербенська [152]);
- 5) соціолінгвістика (А. Брацкі [16], Т. Кузнєцова [88], Л. Масенко [102], О. Тараненко [173], О. Руда [143], Ю. Саплін [146], О. Селіванова [147], Л. Ставицька [163], О. Шевчук-Клюжева [196], Н. Шумарова [199].

Упродовж останніх десятиліть спостерігаємо прагнення мовознавців якомога точніше визначити термін. Активне вивчення суржику в Україні повноцінно розпочалося після здобуття державної незалежності й на сьогодні дослідження українсько-російської мовної взаємодії вже має ґрунтовну теоретичну основу.

Зазначимо, вже сам термін *суржик* переконливо відбиває національну і соціальну природи, оскільки його було запозичено з сільськогосподарської лексики. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови фіксує поняття *суржик* у двох значеннях: 1. «Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова». Це визначення перенесено і в новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови», де його лиш доповнено прикладом українсько-російський суржик [157].

Досліджуючи походження і поширення терміна, Л. Масенко зауважила, поняття, яким окреслено це лінгвістичне явище поєднує у своєму значенні два елементи – змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту. Погоджуємося з думкою Л. Масенко, *суржик* є однією з форм побутування мови в Україні. Негативне ставлення до суржику як мовного мішанця характерне і для публіцистичного дискурсу, і для масової свідомості [101, с. 68–83].

На думку І. Браги, статус суржик у досі залишається остаточно не визначеним, про що свідчать різні підходи мовознавців до трактування явища – від змішаного субкоду чи піджину до соціолекту [15, с. 82–87].

Ю. Шевельов вживає поняття *суржик* на позначення українсько-російського мовного гібрида. Перший раз науковець почув його від свого студента, коли викладав у Харківському газетному технікумі [194, с. 48–56].

Звернемо увагу на визначення терміна П. Гриценком, який вважає суржи́ком не тільки змішування української мови з російською, а й поєднання в усномовному спілкуванні української мови з елементами польської, румунської, словацької й угорської мов (йдеться, очевидно, про говірки мовного порубіжжя) [30, с. 15–23].

Грунтовною є наукова розвідка українського мовознавця О. Тараненка «Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози», у якій дослідник глибоко аналізує питання мовного статусу українсько-російського суржик у з позиції протилежних підходів його потрактування:

- 1) у межах власне української мови: а) явище тільки рівня мовлення (значна кількість ідіолектів у мовленні певних верств населення країни), б) явище мовного рівня (відповідний соціолект української мови, змішане периферійне відгалуження на зразок говірок перехідного типу), в) явище як мовлення (сукупність ідіолектів), так і мови (один із соціолектів);
- 2) за межами власне української мови: а) проміжне явище між українською і російською мовами (сукупність ідіолектів або ідіом), б) окрема (не українська і не російська) мова [173, с. 14–30].

Т. Кузнєцова наголошує, *суржик* є одним із різновидів українського мовлення, своєрідним субкодом, що містить у собі різноманітні елементи: мовні одиниці літературної (розмовно-побутової) української мови, окремі фрагменти розмовно-побутової лексики російської мови, позалітературні інтерферентні явища різних типів, а також українські діалектизми [88, с.22].

Суржик визначено мовознавцями як форма (компонент) українського просторіччя в ситуації диглосної двомовності, ідіолект / соціолект (О. Тараненко [173]), некодифікована просторічна мова (Л. Ставицька [163]), сума ідіолектів (А. Брацкі [16], субкод, змішана мова, змішана субмова (Л. Масенко [102]), форма фіксації мов (О. Селіванова [147]), немотивоване перемикування кодів (Є. Головка), український піджин (Н. Дзюбишина-Мельник, О. Чередниченко), напівмовність (Б. Ажнюк [2], О. Руда [143]), недопереклад (В. Радчук [139]).

Сучасні українські мовознавці переосмислюють і доповнюють вже наявні дефініції, щоб пристосувати їх до реалій української мовної дійсності. Однак особливої актуальності набуває використання терміна українсько-російське мовне змішування, оскільки в ньому майже відсутнє емоційне забарвлення.

Очевидно, під час трактування поняття *суржик* в українській терміносистемі, варто враховувати чималу кількість вже наявних розробок, які містять найрізноманітніші погляди на це специфічне мовне явище. Зваживши на весь попередній досвід, вважаємо, *суржик* – це наслідок взаємодії мов, що полягає у деформуванні української мовної системи на кількох структурних рівнях одночасно і призводить до появи гібридних форм українсько-російського мовлення. Розгляд українсько-російської мовної мішанини як насамперед мовознавчої проблеми та уникання негативних психологічних оцінок носіїв відповідної категорії мовлення уможливить об'єктивну характеристику зразків суржикового мовлення.

Привертає увагу той факт, заснування Української держави і надання українській мові статусу державної кардинально змінило той характер українсько-російських мовних відносин, що став поштовхом для виникнення мішаних форм мовлення. Російська мова після розпаду СРСР втратила свою інтеграційну функцію створення «нової історичної спільноти – радянського народу» і набула на території України де-факто статусу мови національної меншини. Натомість до української перейшло її законне право виконувати

державотворчу роль головного засобу консолідації населення в межах своєї держави [101, с. 68–83].

Зауважимо, соціолінгвісти виокремлюють коди, які створюють лінгвістичний континуум, крайніми точками якого є російська та українська мови. Дослідники зазначають, саме між ними розташований суржик. Кожен із запропонованих кодів аналізують, враховуючи його основні лінгвістичні ознаки та соціолінгвістичні характеристики (особливості використання, сфера вжитку, характеристики носіїв). Наприклад, суржик домінує переважно в усному мовленні, носіями російської мови є мешканці Східних регіонів України, натомість українська вживається в закладах освіти, державних установах, засобах масової інформації, художній літературі та законодавчих документах.

Головною передумовою появи мішаної форми двомовності, а, відповідно, і зразків суржикового мовлення в білінгвів, є комунікативні умови, у яких формується мовленнєвий акт, оскільки суттєвим є тиск обставин на мовця, що змушують його перебувати у стані контролю мовної поведінки [196, с. 59].

Показник контрольованості / неконтрольованості білінгвом свого мовлення може розглядатися як основний під час характеристики усного мовлення і для певної частини білінгвів він є визначальним, бо коли мовець контролює себе, докладаючи певних зусиль, цілеспрямовано відмежовує норми однієї мови від іншої, – то в цьому разі більше шансів мати справу з помилками інтерференційного характеру [196, с. 59].

У неконтрольованому мовленні, коли білінгви не відчують напруги постійного розрізнення мовних кодів, на нашу думку, і відбувається витворення мішаних форм українсько-російського мовлення. Варто також зазначити, інколи контрольованість або неконтрольованість респондентами свого мовлення вже не має значення, оскільки вони просто не відчують різниці між українським і російським мовними кодами, сприймаючи їх як єдине джерело мовних засобів [196, с. 59–60].

Основною умовою повноцінної характеристики наслідків українсько-російського білінгвізму має бути єдина лінгвістична класифікація мішаних форм мовлення, яка поки що відсутня. Наявні на сьогодні в україністиці класифікації О. Тараненка [171, с. 14–30] й Л. Біланюк [196, с. 61], зазнали досить гострої критики. Вартою уваги є класифікація, яку запропонувала О. Шевчук-Клюжева [196, с. 62–65] у своїй монографії «Українське усне мовлення Донеччини».

Дослідниця наголосила, під час аналізу суржикового мовлення варто брати до уваги як позамовні (екстралінгвістичні), так і власне лінгвістичні (інтралінгвістичні) чинники. Безумовно, внутрішньомовні аспекти утворення мішаного українсько-російського мовлення є основними, адже дають можливість визначати мовні механізми утворення суржику та дещо умовно, але згрупувати загальні для всіх суржикомовців помилки інтерференційного характеру [196, с. 62].

Аналіз інтралінгвістичних аспектів постання суржикового мовлення має передбачати опис лінгвальних деформацій української мовної системи спорідненою російською: окремо маємо говорити про лексико-семантичні деформації, куди варто зараховувати фонетично неадаптовану російську лексику (також варто визначати чи є російськомовний елемент модифікаційним, тобто чи викликає зміни в усій синтаксичній конструкції) і гібридні українсько-російські лексичні утворення; та про граматичні деформації, на рівні яких уточнення передбачають морфологічні порушення під час продукування граматичних категорій різних частин мови; синтаксичні, де варто враховувати насамперед трансфер конструкцій, тобто перенесення з російської мови до української мовної системи одного чи кількох компонентів синтаксичної структури речення, що можуть бути як модальними, так і формально-граматичними елементами речення [196, с. 63].

Екстралінгвістичні чинники утворення мішаного українсько-російського мовлення щодо інтралінгвістичних є додатковими, оскільки передбачають опис суржику за критеріями, які інформують про умови його

виникнення й функціонування, а саме – темпоральний критерій дає можливість визначити часові проміжки появи суржику, оскільки подальші дослідження вимагатимуть аналізу відповідного мовлення не лиш в синхронії (як здійснено в нашій роботі), але й у діяхронії; локальний критерій передбачає окреслення території, де побутують зразки суржикового мовлення, тобто варто враховувати, як респондент ідентифікує себе локально, відповідно, за цим критерієм суржик може бути міським або сільським; соціально-комунікативний критерій передбачає опис кількох позицій, що стосуються безпосередньо респондентів – учасників конкретних комунікативних актів [196, с. 63–64].

Під час диференціації суржикових форм мовлення за соціально-комунікативним критерієм варто визначати показник базовості мови, а саме – яка мова є першою або рідною для індивіда. Кожна мова, як відомо, – це окрема система, яка функціонує за своїми внутрішніми законами.

Доцільно в контексті цього також брати до уваги й той факт, як сам мовець кваліфікує своє мовлення – українська / російська мова, – бо тоді мозок програмуватиме мовні параметри: мовець підсвідомо буде прагнути дотримуватися законів функціонування й норм обраної ним мови.

Особливої уваги вимагає та категорія мовців, для яких базовою мовою є мішані українсько-російські форми мовлення, оскільки в такому випадку вкрай важко визначити домінування в їхній свідомості якоїсь однієї мовної системи.

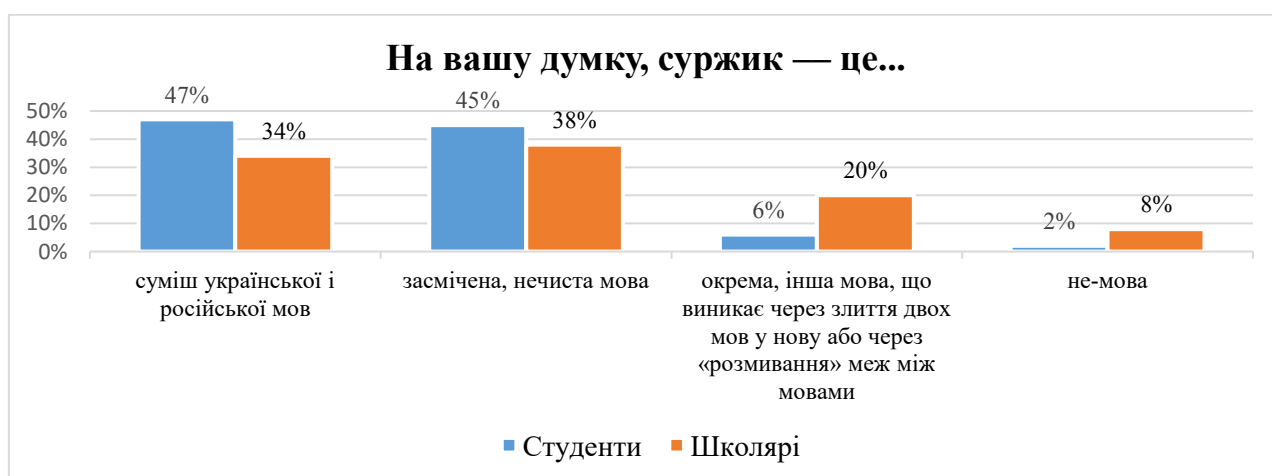
Соціально-комунікативний критерій передбачає також урахування функціональної активності контактних мов для респондента, тобто яка мова є домінантною для білінгва і в яких ситуаціях відбувається перемикання мовних кодів під час мовленнєвого акту; а також умови й аспекти, що впливають на творення реальної мовленнєвої комунікації – контрольованість / неконтрольованість мовлення [102, 11–14].

Концептуалізація поняття *суржик* у мовній свідомості сучасних школярів і студентів, на думку О. Данилевської, відбувається за кількома семантичними напрямками, а саме:

- 1) суржик – суміш української і російської мов;
- 2) суржик – засмічена, нечиста мова;
- 3) суржик – окрема, інша мова, що виникає через злиття двох мов в нову або через «розмивання» меж між мовами;
- 4) суржик – не-мова [40, с. 260–272].

Відповіді респондентів Донбаського державного педагогічного університету, Донецького національного технічного університету, Горлівського інституту іноземних мов на запитання «*На моє переконання, суржик – це...*» розділилися, оскільки 47% студентів тлумачать суржик як суміш української і російської мов, а 45% опитаних впевнені, що вищезгаданий термін – це засмічена нечиста мова. Більше половини опитаних школярів та вчителів тлумачать поняття як засмічену та нечисту мову (Слов'янськ – 69%, Бахмут – 67%, Покровськ – 64%). Лиш учні з Маріуполя наголосили: суржик – це окрема інша мова, що виникає через злиття двох мов у нову або через «розмивання» меж між мовами (Діаграма 32).

Діаграма 32

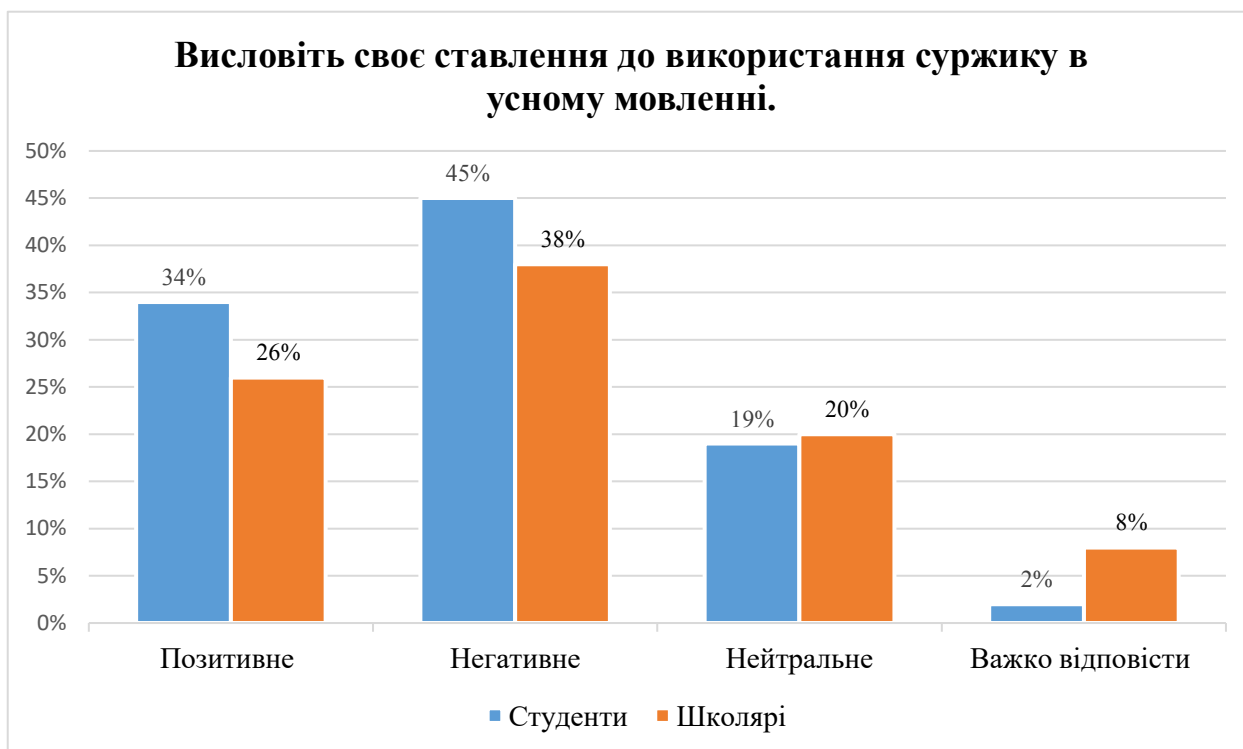


Наше дослідження доводить, що здебільшого з негативною конотацією вживають слово «суржик» і студенти, і школярі. Підтвердженням тези є результати анкетування. Щодо означеної проблеми молодь зазначає: «Так званий суржик є негативним явищем», «На моє переконання, мова має бути чистою, без помилок», «Лякає і дратує “мікс” української і російської мов», «Я вважаю, людина має слідкувати за своїм мовлення, уникати змішування мов», «Мені не подобається, коли людина розмовляє суржиком», «Мені гідко чути спотворену українську мову», «Мова тільки тоді гарна, коли чиста».

Однак деякі учні та студенти вважають, змішування мов не впливає на процес комунікації («Мені байдуже», «Зараз майже всі розмовляють суржиком», «Мої друзі і батьки постійно змішують українську і російську мови», «Не має різниці, якою мовою спілкується людина», «Усі освіченими не будуть», «Кожен говорить як хоче»).

Менше половини учнів із Маріуполя (23%) та Покровська (29%) підкреслюють нейтральне ставлення до використання суржику в усному мовленні («Мені байдуже», «Немає різниці, яким чином відбувається комунікація», «Головне – це взаєморозуміння між співрозмовниками»). Натомість школярі Слов'янська (87%) та Бахмута (74%) демонструють негативну оцінку явища (Діаграма 33).

Діаграма 33



Студенти Донбаського державного педагогічного університету та Маріупольського державного університету прагнуть позбутися суржику: «Я б хотіла розмовляти чистою українською мовою, але поки не виходить», «Я псую враження про себе, коли роблю багато помилок у мовленні», «На заняттях намагаюся розмовляти українською без помилок, але не завжди вдається».

Також запропонували респондентам визначити основні причини використання суржику в усному мовленні. Майже всі учні та студенти стверджують, недостатній рівень володіння українською мовою є ключовим чинником, що спонукає використовувати суржик під час спілкування («Більшість пише і розмовляє неграмотно, бо не знає правил», «Для того, щоб звучала чиста українська мова, її спочатку треба вивчити», «Усі вважають, що знають дві мови, але насправді не знають жодної»). Водночас у більшості анкет наявна думка про те, що вплив російської мови, її активне вживання спонукає людину розмовляти суржиком («Я вважаю, що у нас майже повністю русифікована вимова», «Російською я спілкуюся у вільний

від навчання час, тому, розмовляючи українською, досить часто послуговуюсь російськими словами, бо не можу швидко пригадати відповідник».

Знаходимо тезу і про вплив оточення на формування мовної особистості. Школярі та студенти наголосили, нині багато хто говорить і пише суржилом («Рідко знайдеш дійсно грамотну людину в наш час», «Мої батьки і друзі розмовляють суржилом», «Щодо мене, то я намагаюся підлаштуватися до мовлення своїх однолітків. Вкраплення русизмів – ознака нашого часу»).

Огляд сприйняття терміна «суржик» у мовній свідомості школярів та студентів доводить, що у більшості випадків вони демонструють негативне ставлення до будь-яких форм мішаного українсько-російського мовлення. Попри те, що молодь чітко розуміє причини появи суржику, в усному мовленні все одно наявна значна кількість помилок. Зараз спостерігаємо позитивну динаміку, більшість респондентів має на меті вдосконалити свої знання з української мови, відмовитись від змішування української та російської мов.

Аналіз отриманих результатів дає підстави для висновку, учні та студенти сприймають суржик як суміш української і російської мов, що виникає або через те, що людина не дотримується норм сучасної української літературної мови, через погану освіту, не може вирішити для себе якою мовою їй краще спілкуватися. Водночас деякі коментарі підтверджують, молодь не розуміє причинові зв'язки між соціально-політичними явищами, які впливають на функціонування мов в Україні.

Анкетування підтверджує висновок, зроблений на основі спостережень. Ситуацію із поширення українсько-російського мовного гібрида, або напівмовності, а відповідно, і напівкультурності, що формує індивідів із послабленою або роздвоєною етнічною свідомістю, може покращити освіта, яка має координувати із насиченням засобів масової інформації, передусім

телебачення, літературною мовою. Висновки про негативний вплив мовного змішування, унаслідок якого виникає суржик, зроблено ще у ХХ столітті.

Політизація мовного питання в Україні, сильні позиції проросійських сил, які, перебуваючи у владі, цілеспрямовано підтримували курс на подальше утримування України в геополітичному полі Росії, призвели до розповсюдження думок про будь-яке ненормативне (знижене, діалектне) українське мовлення як про суржик, що мало на меті закріпити в суспільстві комплекс меншовартості.

Подібну думку про суржик висловив польський славіст А. Брацкі [16]. З поширенням і вдосконаленням усної форми української літературної мови, зазначає дослідник, суржик стане непотрібним. Він впевнений, саме такий шлях мовного розвитку може створити умови для паритетного співіснування української та російської мов в Україні – української як загальнонародної, домінантної і базової та російської як найлегшої для опанування сусідньої мови, знання якої сприятиме міжнаціональним контактам [16, с. 436–439].

Важливим для звуження ареалів мішаного мовлення є також рівень викладання української мови та літератури. З досвіду інших країн відомо, там, де школа, виявляє спроможність служити передавачем сильної і актуальної літературної традиції, там молодому поколінню з успіхом прищеплюється пильність до інтерференції [16, с. 272–283].

Не менше значення для оздоровлення мовно-культурної ситуації має політика сприяння розвитку й поширенню української культури – елітарної, народної та масової, орієнтованої на різні смаки й рівень сприйняття. Стимулюватиме функціонування української мови в усіх сферах життя демонстрація зарубіжної кіно-, теле- й відеопродукції в якісних українських перекладах.

Соціолінгвістичні дослідження засвідчують, у ситуаціях конкуренції двох мов на території однієї держави перемогу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність.

Державний статус української мови не лише змінив характер міжмовних стосунків, а й розширив межі функціонування української мови. Домінування російської мови в урбаністичних середовищах України легко здолати шляхом насичення медійного простору українською мовою.

3.3 Білінгвальна освіта в умовах інтеграційних процесів

У наш час питання багатомовності набуває виняткового характеру, бо спричинене передусім соціально-економічними та політичними подіями у світі, які потребують залучення усіх держав у міжнародний геополітичний, полікультурний діалог. Ключовим чинником появи такої комунікації є потреба досконалого володіння щонайменше однією іноземною мовою.

Піднесення білінгвальної освіти в Україні зумовлено тотальною тенденцією до проникнення в європейський простір, тяжінням до міжкультурного спілкування. Проте, окрім цього, є ще й внутрішні суспільні потреби в підтримці системи двомовної освіти. Україна є багатонаціональною державою, і справа освіти рідною мовою учнів національних меншин, які мешкають на її території, як демонструє дійсність, не є остаточно вирішеною [59, с. 46–48].

Білінгвальна освіта – навчання, під час якого студенти (учні) послуговуються двома мовами (рідною, іноземною). Форми застосування двох мов можуть бути різними, а добір дидактичного матеріалу має здійснювати з урахуванням рівня знань конкретної групи.

Зауважимо, теоретичні засади білінгвізму як прийому підготовки спеціалістів досліджувались К. Ігнатенко [72], М. Карцевою [79], Г. Кесслером [222], В. Маккеєм [227], [228], Н. Нікольською [120], [121].

В Україні педагогічні розвідки щодо впровадження білінгвальної освіти виникли не так давно. Бажання якомога скоріше приєднатися до європейського простору спричинило вивчення зарубіжного досвіду білінгвальної освіти, його адаптації до українських реалій та активізацію

досліджень, які висвітлюють різні підходи на проблему формування професіонала. Методичний погляд на питання білінгвального навчання висловили Т. Бондарчук [13], К. Ігнатенко [72], М. Карцева [79].

Однак, попри наявність результатів в опрацюванні питання білінгвізму науковими школами української та зарубіжної лінгвістики, єдина концепція білінгвального навчання нині ще не розроблена.

На жаль, в Україні мало фахівців, які готові якісно впроваджувати білінгвальну освіту. Однак, на наше переконання, навчання двома мовами – це можливість інтегруватися у європейський культурний простір.

Багато українських викладачів не підтримують ідею білінгвальної освіти та не вірять у дієвість вищезгаданої моделі навчання. Очевидно, без відповідного дидактичного матеріалу та чіткого цілепокладання білінгвальна освіта не матиме успіху. Тільки логічне, виважене планування та якісне теоретичне підґрунтя закладуть підвалини для підготовки експертів, які будуть готові продемонструвати свої навички не тільки в Україні, а й за її межами [223, с. 189–192].

Зауважимо, будь-яку дисципліну можна опановувати на засадах білінгвальної освіти, але починати навчання можна тільки зі студентами, які володіють іноземною мовою на достатньому рівні.

Загальновідомо, у всесвітній практиці є вкрай багато різних моделей і програм білінгвальної освіти, але усі вони підпорядковуються принципу, який полягає в обов'язковому використанні двох та більше мов. Дослідники виокремлюють такі моделі білінгвальної освіти [13, с. 37–42]:

1. Дублювальна (супровідна) модель застосовується на первинній стадії навчання і має на меті познайомити з матеріалом спочатку рідною, а потім вже іноземною мовою. Під час активного застосування цієї моделі в здобувача створюється мережа асоціацій між змістовною одиницею та набором мовних засобів.

2. Адитивна (додаткова) модель знайомить із темою за допомогою допоміжної інформації, яку подано іноземною мовою. Додатковий матеріал,

зазвичай, подається як дидактичний матеріал до теми. Школярі та студенти мають змогу розширити свої уявлення про предмет крізь призму іноземної мови.

3. Паритетна модель визначає рівноправне вживання рідної та іноземної мов під час висвітлення дисципліни. Неминучим аспектом впровадження згаданої моделі є набуття здобувачами високого рівня мовленнєвої компетенції.

4. Модель, що виштовхує. Наведена модель вживається лиш тоді, коли студенти досконало володіють іноземною мовою, оскільки, за умови її використання, іноземна мова переважає над рідною в освітньому процесі.

Білінгвальна освіта підтверджує взаємозв'язок змісту освітніх програм у вищих навчальних закладах із актуальними запитами ринку праці. Білінгвальне навчання – це неодмінний компонент нинішньої системи освіти, який вимагає подальшого дослідження та розроблення спеціальних програм із наукової та методичної точки зору [154, с. 167–172].

Наше дослідження репрезентує погляд сучасних донецьких старшокласників та студентів на впровадження білінгвальної освіти в Україні. 78% опитаних студентів вважають, елементи білінгвальної освіти варто використовувати в закладах вищої освіти України. Більшість респондентів підтримує ініціативу, оскільки впевнені, що це можливість одночасно поєднати вивчення фахових дисциплін та іноземної мови («Я з великим задоволенням навчалася б українською і французькою, бо в майбутньому бачу себе перекладачем сучасної зарубіжної прози», «Мені подобається порівнювати мови, шукати особливості кожної. Таким чином я вивчаю іноземні мови», «Чому б ні? Цікаво, як би звучали українські терміни англійською»).

Учні та студенти стверджують, білінгвальні курси допоможуть їм швидше утвердитися закордоном («Вільне володіння рідною і англійською мовою допоможе мені отримати бажану посаду в будь-якій країні Європейського Союзу», «Завжди мріяла продемонструвати результати своєї

праці за межами України, але маю проблеми з англійською. Впевнена, що білінгвальна освіта зруйнує кордони», «Круто! Я б мала змогу презентувати свої проекти не тільки в Україні. Обов'язково зробила б переклад своїх найкращих праць і надіслала б у відомий зарубіжний журнал»).

Студенти Донбаського державного педагогічного університету, Маріупольського державного університету, Горлівського інституту іноземних мов та Донецького національного технічного університету наголошують, білінгвальна освіта буде доцільною під час проведення міжнародних конференцій, семінарів («Було б чудово говорити про українську мову та літературу англійською на міжнародних конференціях», «Завжди мріяла долучитися до світових наукових дискусій, порушувати актуальні проблеми, спілкуватися з представниками інших країн») (Діаграма 34).

Діаграма 34



З-поміж відповідей слушною є теза студентки Горлівського інституту іноземних мов про те, що білінгвальне навчання допомагає визначити свою ідентичність крізь призму іншої культури («Коли ти одночасно використовуєш дві мови, то маєш змогу простежити та відчувати різницю між

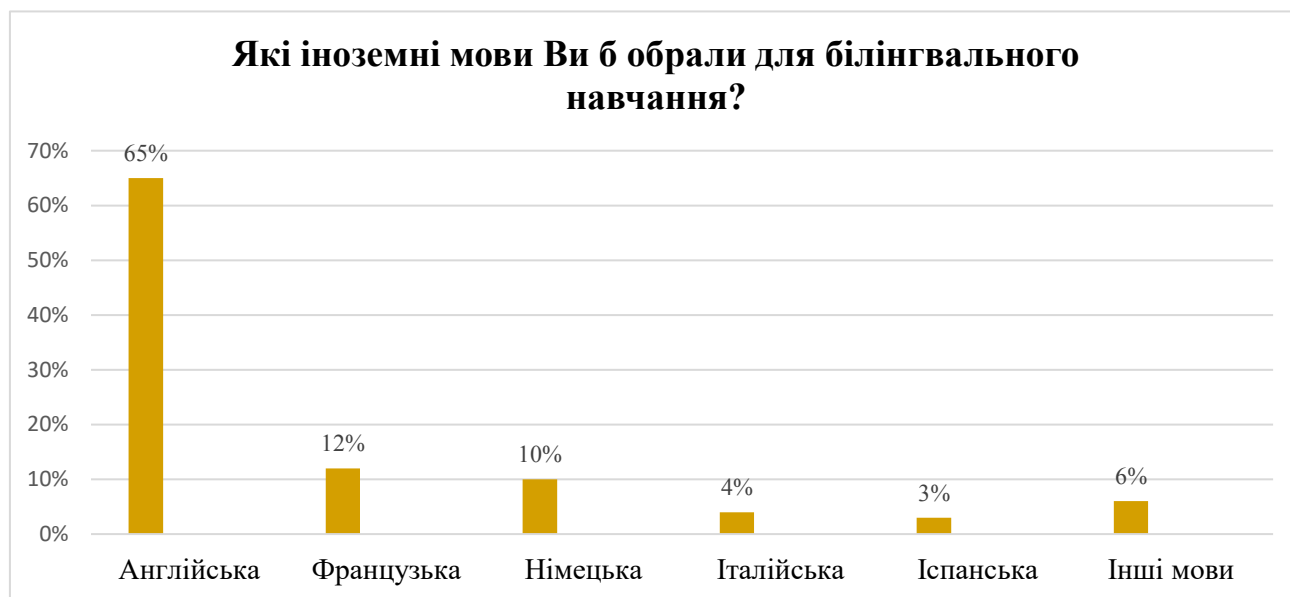
“своїм” і “чужим”, рідним і таким далеким, заокеанським. У мові простежується наша культура, наше минуле. Тільки той, хто проникне у культуру, зрозуміє, хто він є насправді. Білінгвальне навчання потрібне для того, щоб ми почали цінувати свою мову, традиції, бо вони є унікальними»).

Деякі студенти впевнені (20%), введення білінгвальної освіти спричинить труднощі, бо не всі студенти мають здібності до вивчення іноземних мов («Мені дуже складно навчатися і рідною мовою. Для того, щоб зрозуміти лекційний матеріал, я докладаю значних зусиль», «Було б непросто, бо я не завжди розумію тему українською мовою»).

Окремої уваги заслуговують відповіді студентів Донецького національного технічного університету, які не бачать сенсу у вивченні іноземних мов взагалі («Я не підтримую ідею білінгвального навчання, бо не хочу вивчати інші мови, а також не планую працювати закордоном», «Ні, я не хочу опановувати англійську, французьку. Мені достатньо української і російської»).

За результатами опитування ми вклали рейтинг мов, які б старшокласники та студенти Донбаського державного педагогічного університету, Маріупольського державного університету, Горлівського інституту іноземних мов та Донецького національного технічного університету хотіли вивчати одночасно з українською. 65% опитаних надали перевагу англійській мові, 12% – французькій, 10% – німецькій, 4% – італійській, 3% – іспанській, 6% – інші мови. Зауважимо, жоден студент не запропонував вивчати українську одночасно з російською (Діаграма 35).

Діаграма 35



Найкраще впроваджувати навчання одночасно двома мовами зі студентами-іноземцями, які досконало не володіють українською мовою, а також зі студентами, які планують продовжити навчання закордоном, здійснювати освітню мобільність, проходити стажування за межами України, брати участь у міжнародних конференціях, семінарах, публікувати статті в зарубіжних виданнях.

Білінгвальна освіта відкриває для здобувачів нові горизонти, оскільки вони мають змогу не тільки познайомитись із міжнародними напрацюваннями, а й ділитися результатами своєї діяльності в міжнародному науково-інформаційному просторі: доповідати на конференціях, презентувати проєкти, публікувати статті.

3.4 Мовні перспективи освітнього простору Донеччини в умовах українсько-російського білінгвізму

Дослідження мовної ситуації є вирішальною передумовою для відбору раціональної мовної політики в державі. *Мовну політику* у вузькому значенні розуміють як умисний і цілеспрямований вплив, що сприяє ефективному

функціонуванню мови в різних сферах її вживання; у широкому – це сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв’язання мовних проблем у соціумі, державі, сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

В останні десятиліття українські вчені у своїх працях ототожнюють термін *мовна політика* із поняттям *мовне будівництво*. Європейські та американські лінгвісти запровадили термін *мовне планування* для позначення спеціальних дій, які регулюють мовне законодавство. Як відмічає О. Данилевська, терміни *мовне будівництво* і *мовне планування* відбивають заходи, які приносять позитивні зрушення, тобто кількість носіїв держаної мови зростає. Проте варто пам’ятати, неправильна, нелогічна мовна політика може призвести до знищення рідної мови, звуження ареалу її поширення [37, с. 160–164].

Сьогодні в Європі розроблено соціолінгвістичну схему, яка описує етапи проведення мовного планування. Основні акценти, на які варто звернути увагу для збереження держаної мови, – це унормування правопису, термінології, слововжитку, а також створення граматики. Ширша модель була представлена американським соціолінгвістом Е. Хаугеном [219]. Він описав процеси здійснення мовного планування та виокремив такі етапи:

- 1) відбір засад;
- 2) кодифікація;
- 3) введення кодифікованих норм;
- 4) їх опрацювання, покращання.

Прикладний аспект є важливим під час розробки і втілення мовної політики в дію. Однак, незважаючи на ґрунтовні напрацювання, інколи мовна політика здійснюється приховано від суспільства. Цю думку підтвердив і К. Істмен. Для того, щоб знищити рідну мову, достатньо не видавати законів для утвердження її статусу як державної, активно залучати у вжиток інші мови [113, с. 299–335].

Національна політика має обов'язково опікуватися мовним питанням, бо саме держава формує настрої населення щодо певної мови, обумовлює вибір мови для спілкування. Уряд має регулювати статус мов, видавати відповідні закони, що підсилять авторитет рідної для країни мови.

Зазвичай, для здійснення державної мовної політики створено спеціальні державні органи. Наприклад, у Франції мовою опікується Рада Франкофонії. Представники організації регулярно розширюють межі функціонування французької мови і культури за межами країни, створюють різноманітні культурні центри в країнах Європи.

Для балтійських країн збереження рідної мови також є важливим і актуальним питанням. У 1992 році в Латвії був створений Державний мовний центр, який розробляє закони про мову і слідкує за результатами їх виконання, регулярно проводить моніторингові дослідження. Один із законів про мову заборонив вживання російської мови в громадських місцях та звузив права інших мов. Важливо, латвійський уряд чітко визначив рівні володіння мовою. Найкращі знання з мови повинні демонструвати депутати, лікарі, власники приватних підприємств; середні – робітники та працівники сфери послуг; низькі – представники професій, що не вимагають спілкування [113, с. 299–335]

Мовне законодавство Естонії й Литви подібне до латвійського. Уряд країн запровадив низку заходів для збереження національної мови, зробив її головним чинником для консолідації суспільства. Нині набуває особливої ваги думка американського дослідника Дж. Фішмана: «Мови все більше розглядають як дефіцитні національні ресурси. Від розмовних і писемних спільнот в усьому світі очікують, що вони не тільки докладатимуть зусиль в інтересах своїх мов, але й почуватимуться недбалими в разі виникнення загрози їхнім мовним ресурсам» [214].

Освіта належить до одного з найважливіших напрямів державної політики України. Зауважимо, гострий соціальний інтерес до проблеми є ознакою сучасного українського суспільства. Проте досить часто мовне

питання на державному рівні характеризується суперечливими поглядами політиків, відсутністю єдиної стратегії, що сприятиме розвитку української мови.

Держава виходить із того, освіта повинна стимулювати економічний, культурний і духовний потенціал суспільства, забезпечувати національні інтереси та створювати позитивний імідж України за її межами.

Починаючи з 1991 року, в Україні було втілено чимало урядових програм, спрямованих на впровадження української мови як державної. Зокрема, 12 лютого 1991 року було прийнято Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР до 2000 року.

У 1997 році затверджено програму «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», а згідно з постановою від 2 жовтня 2000 року ухвалено «Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки». Однак 15 травня 2003 року набув чинності Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [113, с. 224].

Втілення Закону полягало у впровадженні в мовне законодавство поняття *регіональна мова*, статус якої, згідно із положеннями ухваленого документа, передбачав широкі права на вживання російської мови в офіційній документації, в освіті, судочинстві, засобах масової інформації.

3 липня 2012 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI), який розширив повноваження регіональних мов [126]. Законопроект внесли народні депутати В. Колесніченко та С. Ківалов. Частина південних і східних регіонів не визнавали рідну мову навіть у ключових для її функціонування сферах. Наприклад, у багатьох закладах середньої і вищої освіти Донеччини та Луганщини заняття проводили російською мовою.

Чимало науковців виступили проти прийняття Закону «Про засади державної мовної політики». На засіданні Конституційного Суду України 13 грудня 2016 року зачитав промову директор Інституту української мови

НАН України, доктор філологічних наук, професор П. Гриценко. Вчений наголосив, Інститут української мови НАН України регулярно, вже протягом тривалого часу досліджує розвиток української мови в різних областях України.

Аналіз питань взаємодії мови, тиск однієї мови на іншу, аспекти, що впливають на людину при відборі мови повсякденного спілкування є провідними завданнями для фахівців установи, де П.Гриценко займає провідну посаду. Мовознавці досліджують питання взаємодії мов. Фахівці Інституту української мови НАН України уклали «Атлас української мови», що містить дані про стан використання мов у 2459 населених пунктах України, а також поза її межами [30, с. 146–153].

Слушні зауваження П. Гриценка прозвучали під час розгляду положень Закону України «Про засади державної мовної політики: «<...> ніколи мовне питання в Україні не буде розв'язуватися легко. Ніколи воно в Україні не проходитиме без більшого чи меншого збурення. Це треба знати нашим політикам, які мали б готувати суспільство до тих чи інших законів» [30].

Небезпека для рідної мови виникає тоді, коли можемо простежити чітке домінування однієї мови над іншою. Лінгвіст зазначив, мовне питання в Україні впливає на збереження національної ідентичності та територіальної цілісності. Українці ніколи не порушували норм міжнародного права і не претендували отримати частини сусідніх країн, навіть якщо українськомовне населення мешкає в регіонах держав, прилеглих до українського кордону: Кубань, Ставропілля й переважну частину Воронежчини (Російська Федерація), Берестейщину (Білорусь), частину Східної Польщі (аж до Любліна), Мармароцину, Південну Гуцульщину та Південну Буковину (Румунія), Східну Словаччину.

На переконання П. Гриценка, слід постійно контролювати потенційні загрози, які виникають і мають на меті знищення української державності. На жаль, Закон України «Про засади державної мовної політики» не є гарантом збереження української мови як державної та не може повністю

стимулювати її розвиток, функціонування в усіх сферах суспільного життя [30].

Для створення умов, за яких українська мова має бути обов'язковою для використання в публічних сферах, розроблено Законопроект № 5670 «Про забезпечення функціонування української мови як державної» скерований, щоб урегулювати порядок функціонування державної мови в публічному та суспільному житті громадян та особливостей послугування іншими мовами в Україні. Саме створення Національної комісії зі стандартів державної мови є одним із нововведень. Свою діяльність вона спрямовуватиме на захист української мови. З цією метою введена посада уповноваженого із захисту державної мови.

Спеціальні мовні інспектори будуть слідкувати та контролювати впровадження Закону. Відповідно до статті 7 Законопроекту № 5670 українська мова є обов'язковою для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування, військовослужбовців, працівників освіти, медицини. Законопроект № 5670 набув чинності 19 січня 2017 року [126]. Його ухвалення у Верховній Раді є передумовою зміцнення позицій державної мови.

5 вересня 2017 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про освіту» (№3491-д) року [137]. Стаття 7 закону передбачає, мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. У закладах освіти мають закладатися підвалини для формування мовної свідомості. Надзвичайно важливо розробити спеціальні курси для іноземців, представників національних меншин, які мають засвоїти норми української мови для комфортного існування на території України.

Новий закон «Про повну загальну середню освіту» почав діяти 18 березня 2020 року [126]. Помітні зміни можна простежити стосовно мови освітнього простору. Згідно із законом виокремлюють три моделі навчання української мови.

Перша модель відбиває особливості освітнього процесу корінних народів України, які не мешкають у мовному оточенні своєї мови та не мають країни, яка цю мову відстоювала, оберігала та удосконалювала. Якнайбільше це притаманно для кримських татар, які тепер зможуть навчатися рідною мовою з 1 до 11 (12) класу (опліч із вичерпним вивченням української мови).

Друга модель рекомендована для навчальних закладів із навчанням мовою національних меншин, мови яких поширені в Європейському Союзі. Третя модель діятиме для інших національних громад України. Вона характеризує мову освіти національних меншин, а також тих, хто проживає в оточенні своєї мови (російськомовне населення).

Аналіз відповідей респондентів на питання анкети дав змогу стверджувати про важливість обов'язкового використання української мови в закладах освіти.

В опитувальнику було запитання відкритої форми *«Чи погоджуєтесь Ви з тим, що в робочий час у закладах освіти із навчанням українською мовою педагогічні працівники та студенти мають обов'язково використовувати українську мову? Відповідь аргументуйте»*. Відповіді учнів та студентів підтверджують визначальну роль української мови.

Варто наголосити, відповідь «Так» на запитання обрали 80% опитаних Маріупольського державного університету, 76% Донбаського педагогічного університету, 71% Донецького національного технічного університету та 67% респондентів Горлівського інституту іноземних мов.

Водночас відповідь «Ні» обрали лиш 23% опитаних Горлівського інституту іноземних мов, 19% Донбаського педагогічного університету, 15% Донецького національного технічного університету та 8% Маріупольського державного університету (Діаграма 36).



Діаграма 36

86% опитаних школярів та вчителів упевнені, що в робочий час у закладах освіти педагогічні працівники та учні повинні обов'язково послуговуватись державною мовою.

Студенти Донбаського державного педагогічного університету, Маріупольського державного університету, Горлівського інституту іноземних мов та Донецького національного технічного університету наводять такі аргументи для підтвердження своєї думки: «Українська мова – це державна мова України, мова усіх державних установ, закладів освіти. Отже, й мова професійного спілкування повинна бути українською», «Так. Тому, що ми навчаємось в Україні, здобуваємо українську освіту. Це наша рідна мова, яку треба вивчати та вдосконалювати впродовж всього життя»; «Звичайно, бо повинен бути порядок. Якщо державна мова – українська, відповідно нею треба розмовляти. Ніхто ж не протестує, коли їде на заробітки в Польщу чи в Росію, що треба розмовляти їхньою державною мовою?»; «Так, погоджуюся. Усе життя розмовляю українською, живу в Україні. Тому хочу, щоб кожен українець усвідомив, що мова у нас одна –

українська. Де ж нашим дітям навчатися мови, як не в школі чи ВНЗ?» (рис. 3.1).

Чи погоджуєтесь Ви з тим, що в робочий час у закладах освіти із навчанням українською мовою педагогічні працівники та студенти мають обов'язково використовувати українську мову? Відповідь аргументуйте».

23 ответа

Так (3)

Ні, це вибір кожного

Я вважаю, що українська мова має бути не лише "кабінетною", а й загальноживаною, не залежно від того, хто її вживає і де.

Погоджуюсь. Поза шкільними (університетськими) стінами викладач вправі спілкуватися зі знайомими, колегами та рідними тією мовою, якою він бажає, проте у освітньому закладі, де навчаються найрізноманітнішої вдачі діти, має бути українська. Тим більше, якщо це університет і здобувати освіту до нього приїхали юнаки та дівчата з усіх куточків країни. Річ у тім, що варто розрізняти особистісне і публічне спілкування. От у публічному спілкуванні всі повинні говорити українською, інакше це буде порушенням і етики, і здорового глузду.

Не обов'язково

Погоджуюся, адже це спонукає до повсякденного вживання української мови на всіх рівнях та надає приклад для інших людей, що говорять іншими мовами

Погоджуюсь.

погоджуюсь адже 1 це державна мова і 2 якщо це заклад з навчанням українською мовою то викладати в ньому, наприклад, російською, що не має такого статусу у цій країні, недоречно навіть

Українська мова, адже ми Українці і живемо тут, для того щоб ми пишалися своїм становищем!!!

Так, звичайно

Погоджуюсь. Українська мова є державною мовою і тому всі повинні розмовляти лише українською мовою. У навчальних закладах вживання лише української мови є обов'язковим.

Так. Для подання прикладу учням (студентам).

Погоджуюсь, адже саме використання української мови найбільше сприяє патріотичному вихованню і дорослих, і дітей.

так, тому що це наша державна мова.

Погоджуюся, адже ми живемо в Україні і нашою державною мовою є українська, тому насамперед українська мова. Проти інших мов нічого не маю.

Так погоджуюсь,тому що ми живемо в Україні,ми українці,а тому маємо розмовляти нашою державною мовою,ну або хоча б старатись розмовляти!

Не обов'язково, адже є учні (студенти), які не розмовляють українською мовою.

Обов'язково. Адже ми проживаємо в Україні!

Рис. 3.1 Відповіді респондентів на запитання анкети «Українська мова в освітньому просторі Донеччини»

Також респонденти наголошують на обов'язковості використання державної мови у всіх сферах: «Українська мова є беззаперечним атрибутом нашого життя загалом, а не тільки навчальних закладів», «Діти та молодь мають звикати розмовляти українською не тільки в закладах освіти, а й у

повсякденному житті», «Ми повинні вживати українську мову в повсякденному житті» (рис. 3. 2).

Погоджуюся, адже це спонукає до повсякденного вживання української мови на всіх рівнях та надає приклад для інших людей, що говорять іншими мовами

Так, адже лише так освіта буде якісною і лише так можна досягти поширення української мови поза межами навчального закладу

Повністю погоджуюсь. Діти та молодь мають звикати розмовляти українською не лише в навчальних закладах, а й у повсякденному житті.

Рис. 3.2 Відповіді респондентів на запитання анкети «Українська мова в освітньому просторі Донеччини»

Деякі студенти Горлівського інституту іноземних мов та Маріупольського державного університету мають неоднозначні й суперечливі погляди на мовні питання. Вони стверджують, використання української мови в закладах освіти є неовов'язковим: «Ні, для багатьох людей російська мова – рідна, буде нечесно змушувати їх переходити на українську», «На мою думку, працівники навчальних закладів, студенти, учні мають розмовляти як російською, так і українською» (рис. 3.3).

Ні, головне - вдала комунікація, а не якою мовою вона здійснюється

Я вважаю, що пед. працівники/студенти мають право на вільне використання російської мови для легшого розуміння одне одного

я считаю что это не обязательно (Я вважаю, що це неовов'язково)

Якщо цього вимагає робота, то да, а взагалі людина повинна спілкуватися тією мовою, якою їй зручніше.

Ні. Бо є багато людей, для яких російська мова - рідна. І буду не чесно змушувати їх розмовляти українською.

Нет (Ні)

ні (5)

Ні, це вибір кожного

Ні, тому що це діалект російської мови.

Нет. Если мне удобно разговаривать на русском. Почему я должна в голове переводить все на украинский, только потом выдавать все преподавателю? Если мне на русский вопрос ответят на украинском - ок.

Ні. Якщо мені зручно спілкуватися російською, чому я повинна в думці перекладати все українською і лиш потім озвучувати викладачу? Якщо мені на запитання російською дадуть відповідь українською – ок.

Рис. 3.3 Відповіді респондентів на запитання анкети «Українська мова в освітньому просторі Донеччини»

Відповідаючи на запитання про те, які наслідки має двомовність в закладах середньої та вищої освіти, учасники масового опитування мали змогу обрати відповіді: «Це не має жодних наслідків», «Наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами», «Наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомовному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови», «Наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання сплутуються, через що ми робимо більше помилок».

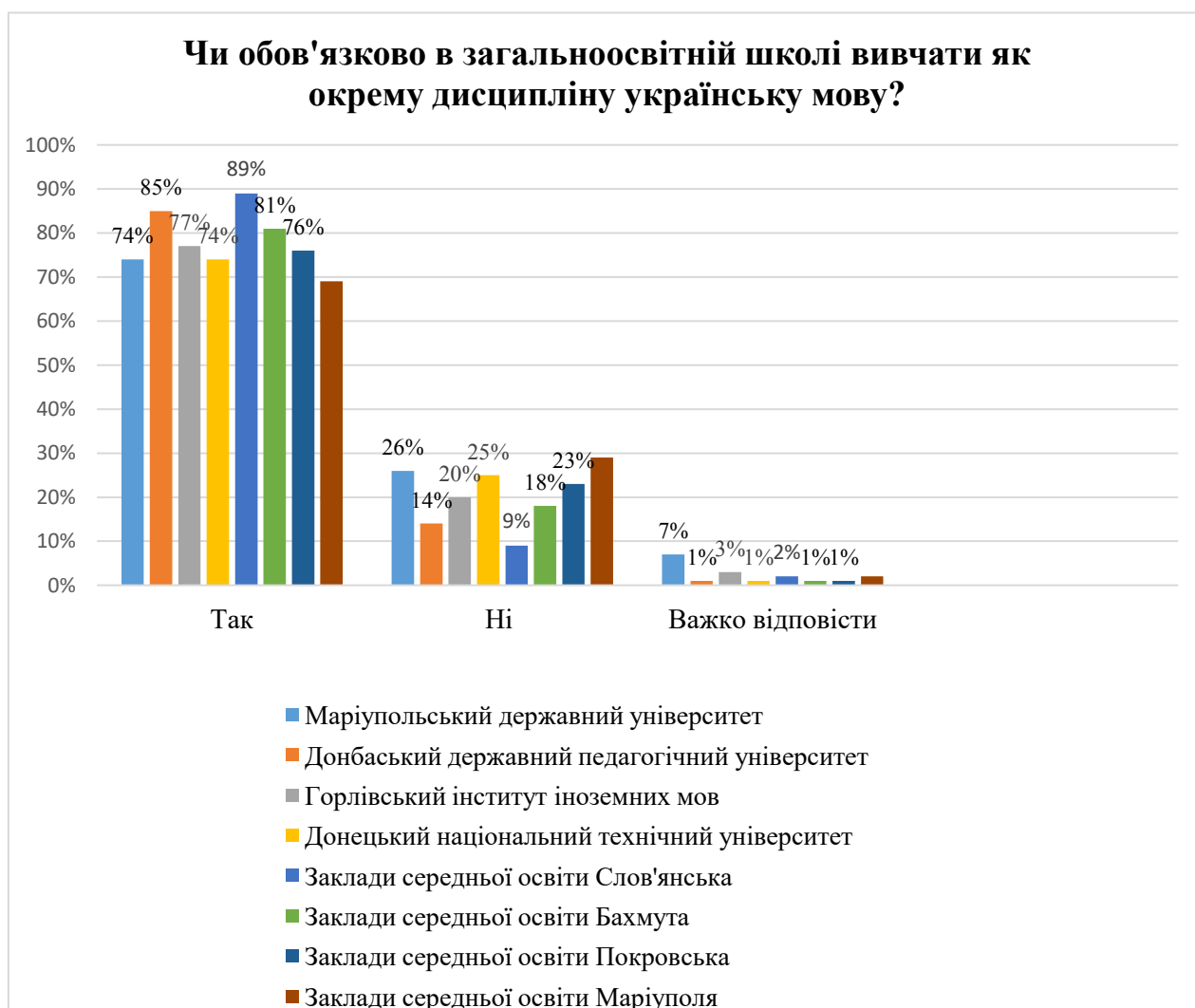
Майже 74% респондентів переконані, наслідки негативні (обрали варіанти відповіді «Наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомовному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови» 43% і 31% «Наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання сплутуються, через що ми робимо більше помилок»). Натомість тих, хто вважає двомовність в закладах освіти перевагою, – трохи більше ніж 25% (відповідь 17% «Наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами» і 9% «Це не має жодних наслідків») (Діаграма 37).

Діаграма 37



Майже усі опитані учні та студенти вважають, що в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову варто (Горлівський інститут іноземних мов – 77%, Маріупольський державний університет – 74%, Донбаський державний педагогічний університет – 81%, Донецький національний технічний університет – 74%, заклади середньої освіти Слов'янська – 89%, заклади середньої освіти Бахмута – 81%, заклади середньої освіти Покровська – 76%, заклади середньої освіти Маріуполя – 69% (Діаграма 38).

Діаграма 38



На думку О. Данилевської, ключовим чинником для унормування мовної ситуації в закладах освіти України є активна мовна політика держави,

спрямована на комунікативне впотужнення української мови як державної. Механізмами регулювання мовної взаємодії є послідовне дотримання мовного режиму, посилення відповідальності педагогічних працівників за якість мови, підвищення мовної компетенції вчителів/викладачів, модернізація мовно-літературної освіти [34].

Як засвідчили результати соціологічного дослідження, сучасні школярі та студенти усвідомлюють, українська мова повинна стати ключовою у всіх сферах спілкування, бо саме українська мова є важливим чинником консолідації українського суспільства, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу й державної єдності України. Українська нація й держава повинні забезпечити відродження українського мовного простору й зробити спробу захистити українську мову.

3.5 Стратегії та тактики зміцнення державницьких позицій української мови в Східному регіоні України

Проблема підвищення комунікативної потужності української мови вже кілька років не втрачає своєї актуальності. На жаль, мовлення українських школярів та студентів збідніле, переобтяжене жаргонізмами, сленгізмами, словами іншомовного походження. Нерідко школярі та студенти надають перевагу суржику. Нині у науковому дискурсі паралельно наявно дві тенденції, які ілюструють ставлення молодого покоління до української мови. Освічені школярі та студенти виступають на захист державної мови, оскільки використовують її не тільки в освітньому просторі, а й у всіх сферах життя; натомість прибічники російської мови заперечують функціонування української мови, навіть виявляють зневагу до неї.

На думку Л. Масенко, абсолютна більшість мешканців України вважає українську мову цінністю, а також відчуває обов'язок опанувати її. Однак сьогодні не є поширеною практика, коли представників соціуму залучають до обговорення змісту мовно-літературної освіти.

Згідно із позицією О. Данилевської, Кабінет Міністрів України має відповідати за якість мовної освіти перед жителями України, бо саме мовна компетентність є визначальною, надзвичайно важливою. У зв'язку з цим Міністерству освіти і науки варто регулярно проводити моніторингові дослідження, організовувати ради, які контролюватимуть функціонування української мови в закладах освіти, стимулювати громадські ініціативи [40, с. 40–43].

Варто звернути увагу на розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”» [141]. У документі зазначено, вичерпний розвиток української мови як одного з ключових чинників національної ідентичності українського народу є запорукою національної безпеки і суверенітету України та убезпечує єдність нації.

На основі висновків фахівців ЮНЕСКО виокремлюють провідні аспекти успішного функціонування мов:

1. Врахування абсолютної кількості носіїв мови (мовленнєвий потенціал мови);
2. Аналіз відношення кількості носіїв мови до загальної кількості жителів;
3. Мовна спадковість поколінь (демографічний потенціал мови);
4. Ставлення громадян до рідної мови;
5. Зміни в галузях застосування мови;
6. Державна та інституційна підтримка мови, мовна політика, зокрема офіційний статус та використання мови в державі, тип і якість документації (писемних джерел і ресурсів мови, її графічної фіксації);
7. Матеріально-технічне забезпечення закладів освіти (зокрема, підручники, посібників для викладання мови).

Упровадження Стратегії буде відбуватися в три етапи згідно з планами заходів та призначенням органів, відповідальних за виконання проєкту.

На першому етапі (2019–2020 роки) ключовим курсом виконання Стратегії є дослідження реального стану галузі використання державної мови.

На другому етапі (2021–2025 роки) з урахуванням досягнень першого етапу перспективним курсом Стратегії буде підтримка зростання комунікативного і демографічного потенціалу української мови, створення цілісного українськомовного інформаційно-культурного простору.

На третьому етапі (2020–2030 роки) виокремлено такі базові аспекти впровадження Стратегії:

- 1) підвищення загальної мовної культури населення;
- 2) підтримка проєктів, кроків, виконання яких розпочалося на попередніх етапах [141].

Очевидно, одним із провідних завдань удосконалення мовної освіти в Україні є утвердження, модернізація її лінгвістичного складника. З метою покращення якості мовної освіти уряд повинен фінансувати наукові розвідки з методики навчання рідної мови, лінгводидактики, прикладної лінгвістики.

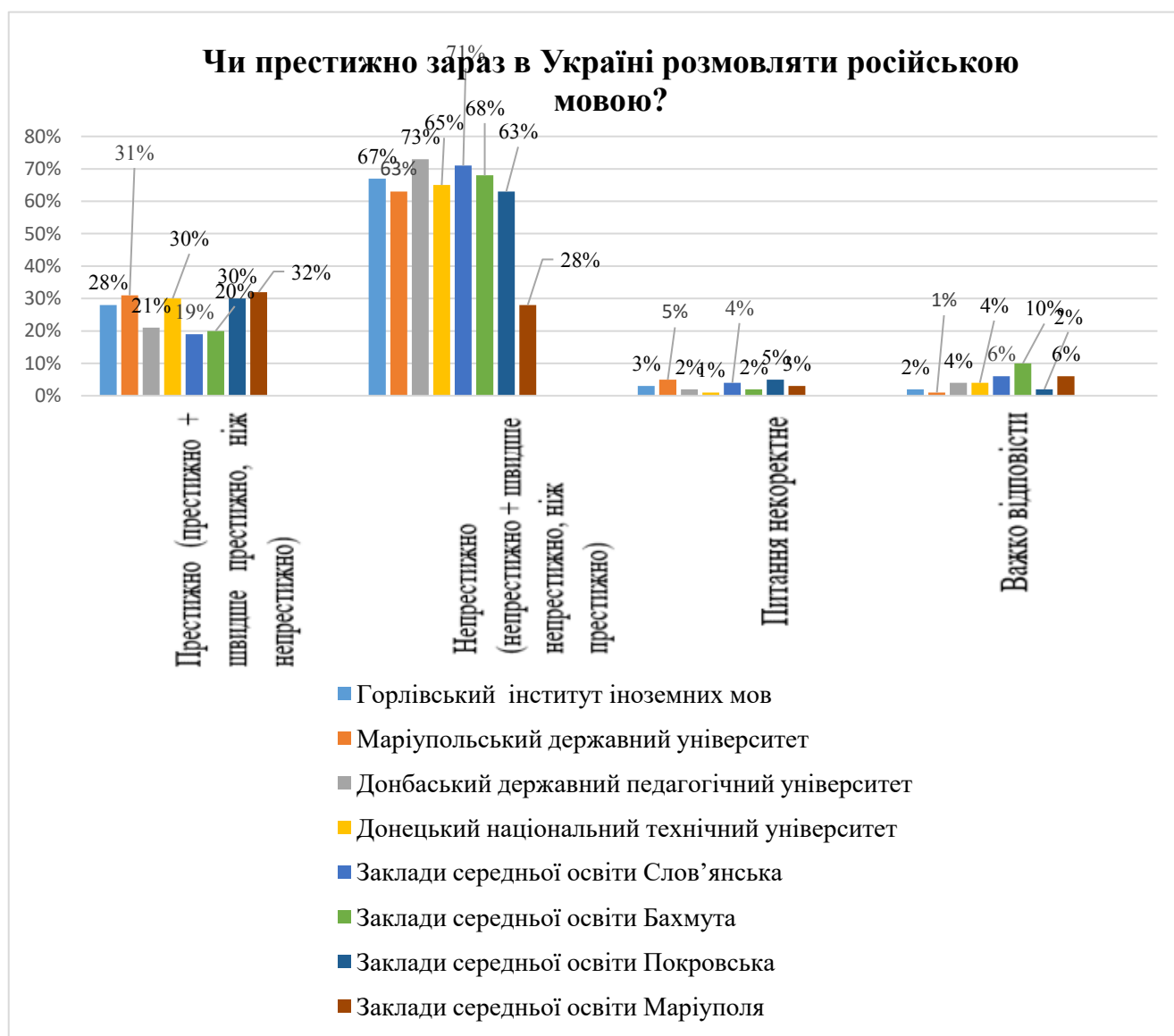
Молодь Донеччини вважає: розмовляти українською престижно, оскільки більше половини опитаних учнів та студентів обрали відповідь «Престижно (престижно+швидше престижно, ніж непрестижно)» на запитання *«Чи престижно зараз в Україні розмовляти українською мовою?»* (Горлівський інститут іноземних мов – 67%, Маріупольський державний університет – 58%, Донбаський державний педагогічний університет – 78%, Донецький національний технічний університет – 73%, заклади середньої освіти Слов'янська – 67%, заклади середньої освіти Бахмута – 69%, заклади середньої освіти Покровська – 62%, заклади середньої освіти Маріуполя – 63%) (Діаграма 39).

Діаграма 39



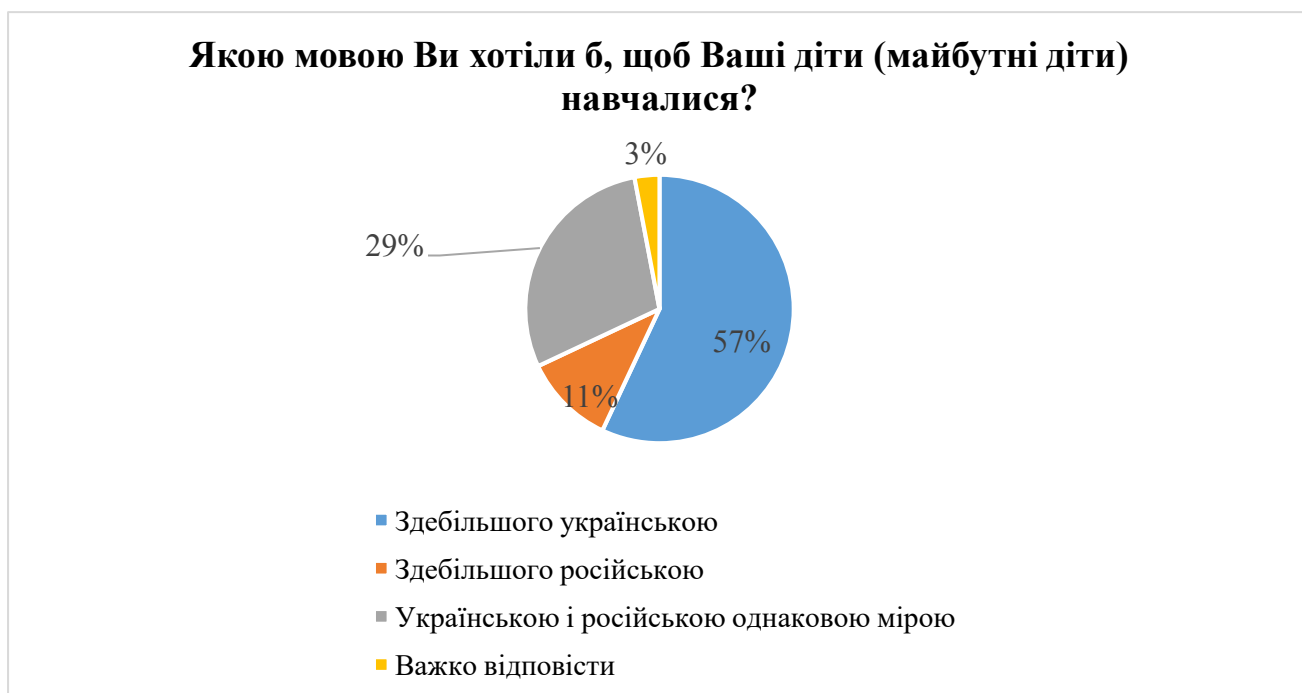
Менше третини сучасних старшокласників та студентів упевнені: зараз в Україні розмовляти російською мовою престижно (Горлівський інститут іноземних мов – 28%, Маріупольський державний університет – 31%, Донбаський державний педагогічний університет – 21%, Донецький національний технічний університет – 30%, заклади середньої освіти Слов'янська – 19%, заклади середньої освіти Бахмута – 20%, заклади середньої освіти Покровська – 30%, заклади середньої освіти Маріуполя – 32%) (Діаграма 40).

Діаграма 40



57% респондентів обрали відповідь «Здебільшого українською» на запитання «Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?». Зауважимо, що лиш 11% обрали відповідь «Здебільшого російською». Менше третини учнів та студентів впевнені: їх діти мають отримувати знання і російською, і українською однаковою мірою (29%). (Діаграма 41).

Діаграма 41



Однак 65% старшокласників та студентів наголосили, що сучасне мовне середовище потребує змін. Респонденти радять збільшити кількість уроків української мови, проводити заходи з метою популяризації державної мови серед молоді, звернути увагу на дотримання педагогічними працівниками мовного закону тощо (рис. 3.1) (Діаграма 42).

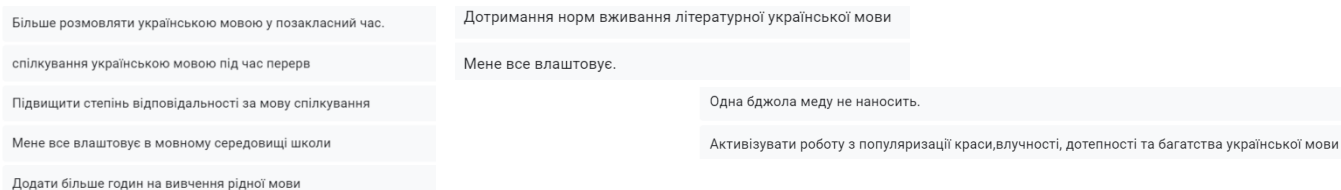
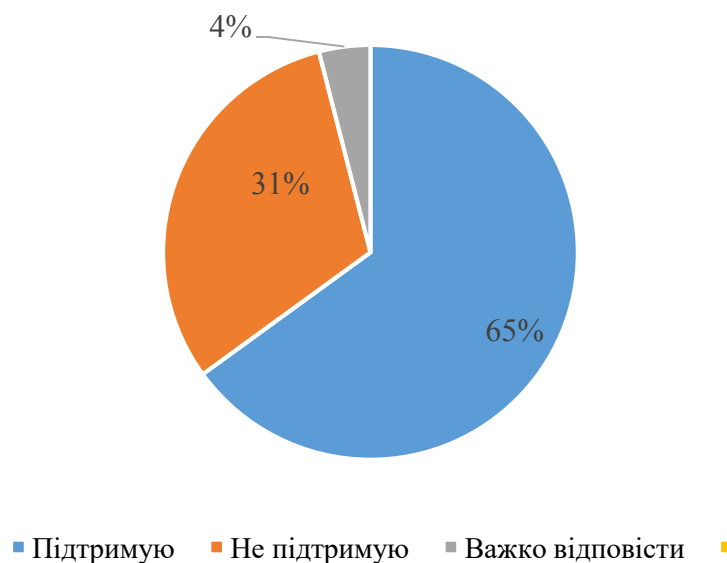


Рис. 3.4 Відповіді респондентів на запитання
анкети «Українська мова в освітньому просторі Донеччини»

Чи потребує змін мовне середовище закладів освіти?



Природно, найвищий відсоток тих, хто висловився за неухильне використання української мови на всіх рівнях здобуття освіти (36%). Відповідь «Підвищення рівня володіння українською мовою педагогічних та науково-педагогічних працівників для покращення якості викладання предметів та дисциплін в усіх закладах освіти» обрали 21% опитаних, «Забезпечення можливості вивчення української мови шляхом проведення курсів та через онлайн-платформи, мобільні додатки та інші форми дистанційного навчання» – 15%, «Забезпечення через онлайн-ресурси доступу до електронних підручників, художньої літератури українською мовою, матеріалів про культурну спадщину українського народу та історію становлення держави» – 9%, «Видання навчально-методичних матеріалів, словників з української мови в друкованому та електронному форматах, забезпечення через онлайн-ресурси доступу до них» – 7%, «Розширення сфери застосування української мови дітьми та молоддю як ключового елемента національно-патріотичного виховання» – 6%, «Внесення змін у законодавство з метою посилення інтеграційних процесів національних меншин в українське суспільство, у тому числі забезпечення належних умов

для вивчення української мови та рівних можливостей для всіх громадян» – 3%, «Важко відповісти» – 3% (Діаграма 43).

Діаграма 43



Результати нашого дослідження доводять, сучасні учні та студенти відчувають потребу спілкуватися та популяризувати українську мову в

Україні і у світі, оскільки 97% респондентів підтримали цю ідею (Діаграма 44).



Діаграма 44

Анкета також містила запитання *«Навіщо сучасному поколінню популяризувати українську мову в Україні і у світі?»*. Переважна кількість школярів та студентів зазначили: саме в мові відбито культуру, історію, традицію нашого народу (*«Збереження власної культури»*, *«Щоб зберегти для нащадків і мову, і державу»*, *«Щоб не забувати про своє коріння»*).

Зауважимо, третина опитаних учнів та студентів вважає, українська мова є ознакою освіченості (*«<...> для інтелектуального розвитку»*, *«Українська – це мова майбутнього, бо всі освічені люди, на мою думку, спілкуються літературною українською мовою»*, *«Чиста мова – запорука успіху»*, *«Людина, яка використовує суржик менш приваблива»*,

«Щоб почувати себе гідною освіченою людиною. Використання суржику – ... не сприяє популяризації мови» (Діаграма 45).

Діаграма 45



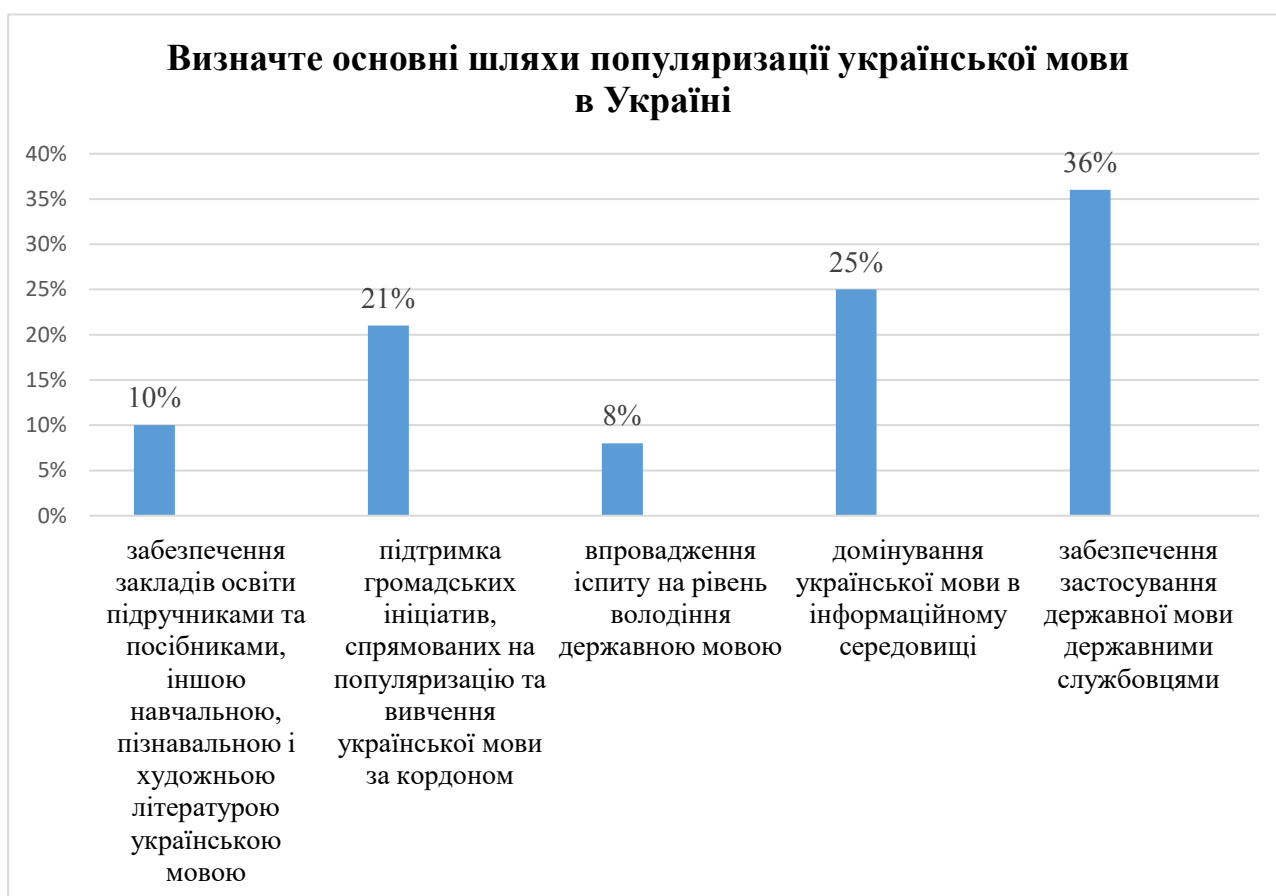
Цікаві пропозиції щодо розширення сфер вживання української мови, які перегукуються зі Стратегією популяризації української мови до 2030 року, простежуємо у відповідях школярів та студентів Донбаського державного педагогічного університету, Маріупольського державного університету, Горлівського інституту іноземних мов та Донецького національний технічного університету. Сучасне покоління вважає, удосконалення культурного простору сприятиме підвищенню зацікавленості в українській мові і культурі («Якісні художні переклади, фільми державною мовою», «Якісна література, досконалий дубляж у кіно», «Музика, фільми»).

На думку студентів Донбаського державного педагогічного університету, варто підкреслювати унікальність української мови

(«Розповідати про переваги української порівняно з іншими слов'янськими мовами. Вражає її милозвучність»).

Респонденти також акцентують на важливості удосконалення мови освітнього простору, вони впевнені, викладачі, державні службовці мають спілкуватися літературною українською мовою. На переконання молоді, основними шляхами зміцнення комунікативної потужності української мови є забезпечення застосування державної мови державними службовцями (36%), домінування української мови в інформаційному середовищі (25%), підтримка громадських ініціатив, спрямованих на популяризацію та вивчення української мови за кордоном (21%), забезпечення закладів освіти підручниками та посібниками, іншою навчальною, пізнавальною і художньою літературою українською мовою (10%), впровадження іспиту на рівень володіння державною мовою (8%) (Діаграма 46).

Діаграма 46



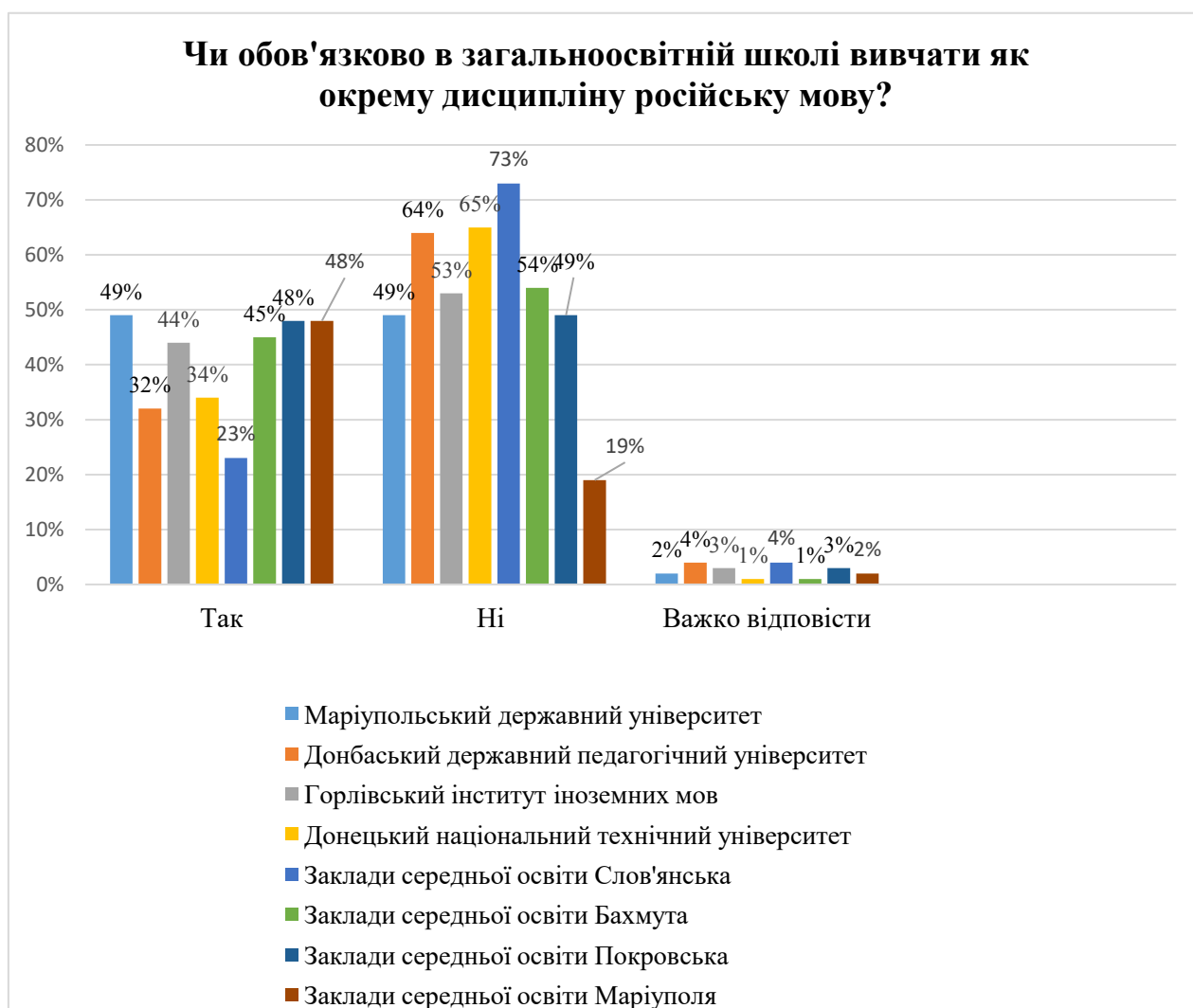
Майже усі респонденти впевнені, що в закладах освіти варто вивчати як окрему дисципліну українську мову (Горлівський інститут іноземних мов – 87%, Маріупольський державний університет – 79%, Донбаський державний педагогічний університет – 88%, Донецький національний технічний університет – 86%, заклади середньої освіти Слов'янська – 90%, заклади середньої освіти Бахмута – 87%, заклади середньої освіти Покровська – 84%, заклади середньої освіти Маріуполя – 79%) (Діаграма 47).

Діаграма 47



Натомість менше половини опитаних наголосили, що в загальноосвітній школі варто вивчати як окрему дисципліну російську мову (Горлівський інститут іноземних мов – 44%, Маріупольський державний університет – 49%, Донбаський державний педагогічний університет – 32%, Донецький національний технічний університет – 34%, заклади середньої освіти Слов'янська – 23%, заклади середньої освіти Бахмута – 45%, заклади середньої освіти Покровська – 48%, заклади середньої освіти Маріуполя – 48%) (Діаграма 48).

Діаграма 48



Молоде покоління розуміє, що саме українська мова повинна стати ключовою у всіх сферах спілкування, прагне підвищувати її комунікативну потужність, зокрема, і в освіті.

Висновки до розділу 3

Згідно із нашою версією, функція мови в житті соціуму і поодиноких угруповань, активний вплив суспільних і стратифікаційних аспектів на зміни у мові, політичний стан в країні – це той діапазон мовної політики держави і соціуму, що визначає мовну поведінку громадських одиниць, окремої особи, сім'ї, громади, етнічної спільноти.

Активне зростання авторитету і функціональне розширення української мови розпочато після присвоєння їй статусу державної мови. Установлено, що конфігурацію мовної ситуації в освітньому просторі успадковано від радянського періоду. Нами виявлено істотну невідповідність між даними статистики та реальними фактами використання мов у закладах загальної середньої та вищої освіти. Найвразливішими є позиції української мови як державної на Півдні України:

Однак, незважаючи на динаміку підвищення комунікативної потужності української мови в освітній сфері, зокрема дотримання українськомовного вектора в шкільній та вишівській практиці, нами не зафіксовано прямої кореляції щодо функціонування української мови в інших сферах життя. Всупереч офіційній статистиці, що засвідчує абсолютне переважання закладів освіти з українською мовою навчання, реальне мовне середовище в сприйнятті мовців здебільшого є двомовним на більшій частині території України.

Питання класифікації мовної поведінки привертає увагу багатьох сучасних соціолінгвістів. Розглядаючи мовну поведінку студентів тільки у взаємозв'язку з проблемами формування особистості мовця, науковці наголошують, її становлення реалізується у своєрідних умовах, а саме в ситуації офіційної комунікації, де мовці не є рівноправними.

Респондентами нашого дослідження стали учні 9–11 класів, студенти I–IV курсів Донбаського державного педагогічного університету – 116 осіб, Маріупольського державного університету – 155 осіб, Горлівського інституту

іноземних мов – 178 осіб та Донецького національного технічного університету – 127 осіб. Загальна кількість анкет – 1179.

Аналіз відповідей на питання анкети показав: власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. Уважаємо, що причини відмінностей в оцінці мовного середовища варто шукати в мовній поведінці учасників освітнього процесу. Засвідчено, що школярі та студенти по-різному оцінюють мовне середовище навіть у межах одного населеного пункту, що зумовлено їхнім індивідуальним вибором української чи російської мови в конкретних комунікативних ситуаціях. Українськомовні в повсякденному житті респонденти, оцінюючи мовне середовище освітнього простору, вважають його здебільшого українськомовним.

Найбільше виявилось респондентів, які у повсякденному спілкуванні послуговуються російською мовою (73%). Однак більше половини опитаних (57%) впевнені, що добре володіють українською мовою. Попри те, що в Донбаському державному педагогічному університеті та Маріупольському державному університеті українська і російська мова вживається однаковою мірою, простежується тенденція до підвищення престижності спілкування саме державною мовою в закладах вищої освіти. У Донецькому національному технічному університеті чисельність українськомовних значно перевищує тих, хто спілкується російською або є білінгвами. Студенти Горлівського інституту іноземних мов переважно використовують російську мову у сфері освіти. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас відповіді школярів із Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою.

Головною передумовою появи мішаної форми двомовності, а, відповідно, і зразків суржикового мовлення в білінгвів, є комунікативні умови, у яких сформовано мовленнєвий акт, оскільки суттєвим є тиск на

мовця обставин, які змушують його перебувати в стані контролю мовної поведінки.

Варто наголосити, що здобувачі освіти під час тлумачення терміна *суржик* спираються не тільки на загальнопоширені уявлення, а й на елементарні відомості зі шкільного курсу української мови. Наша розвідка засвідчує, здебільшого учні та студенти з негативною конотацією вживають слово *суржик*. Аналіз анкет дає підстави для висновку, студенти та школярі сприймають *суржик* як суміш української і російської мов, що виникає або через те, що людина не дотримується норм сучасної української літературної мови, або через погану освіту не може вирішити для себе якою мовою їй краще спілкуватися. Дехто зі школярів впевнені, що *суржик* є окремою мовою, відмінною від української і російською, яка виникає або через розмивання меж між мовами, або з поєднання елементів обох мов.

Водночас деякі коментарі підтверджують, молодь не розуміє причинові зв'язки між соціально-політичними явищами, які впливають на функціонування мов в Україні. Ставленню школярів та студентів до *суржик* властива певна декларативність, оскільки уявлення учнів та студентів про *суржик* здебільшого відтворюють стереотипи масової свідомості, сформовані під впливом радянської і проросійської пропаганди.

Дослідження мовної ситуації є вирішальною передумовою для відбору раціональної мовної політики в державі. Національна політика має обов'язково опікуватися мовним питанням, бо саме держава формує настрої населення щодо певної мови, зумовлює їх вибір мови для спілкування. Уряд має регулювати статус мов, видавати відповідні закони, що підсилюють авторитет рідної для країни мови.

Поза всякими сумнівами, в Україні педагогічні дослідження щодо уведення білінгвальної освіти виникли не так давно. Бажання якомога скоріше приєднатися до європейського простору спричинило вивчення зарубіжного досвіду білінгвальної освіти, його адаптацію до українських реалій.

Варто наголосити, 78% опитаних вважають, елементи білінгвальної освіти варто використовувати в закладах вищої освіти України. Більшість респондентів підтримує ініціативу, оскільки вважають, це можливість одночасно поєднати вивчення фахових дисциплін та іноземної мови.

За результатами опитування ми вклали рейтинг мов, які б старшокласники та студенти Донбаського державного педагогічного університету, Маріупольського державного університету, Горлівського інституту іноземних мов та Донецького національного технічного університету хотіли вивчати одночасно з українською. 65% опитаних надали перевагу англійській мові, 12% – французькій, 10% – німецькій, 4% – італійській, 3% – іспанській, 6% – інші мови. Зауважимо, жоден учень та студент не запропонував вивчати українську одночасно з російською.

Рідна мова передає властиві кожному народові неповторні асоціації образного мислення, що закріплюються в мовній системі і становлять національну специфіку. Переважна кількість студентів зазначили, саме в мові відбито культуру, історію, традиції нашого народу. Як засвідчили результати соціологічного дослідження, сучасна молодь розуміє, що українська мова повинна стати ключовою у всіх сферах спілкування, бо саме рідна мова є важливим чинником консолідації українського суспільства, гарантією збереження національної ідентичності, українського етносу й державної єдності України. Однак менше третини сучасних старшокласників та студентів упевнені: зараз в Україні розмовляти російською мовою престижно.

Зауважимо, що більшість європейських країн, які намагалися зміцнити державницькі позиції рідної мови та здолати мовно-культурну асиміляцію, звертали увагу на виховання молоді. Л. Масенко звертає увагу на роль педагога, який, поряд з батьками, є найбільшим авторитетом для дітей, саме він має прищепити учням любов до мови своєї країни і навчити їх повноцінно нею володіти [103].

Згідно із концепцією Л. Масенко, набуте в закладі освіти вільне володіння державною мовою допоможе не лише дітям із родин етнічних українців, а й представникам національних меншин отримати освіту в українських закладах вищої освіти і стане запорукою їхньої успішної інтеграції в українське суспільство [104].

65% опитаних наголосили, що сучасне мовне середовище потребує змін. На думку респондентів, варто збільшити кількість уроків української мови, проводити заходи з метою популяризації державної мови серед молоді, звернути увагу на дотримання педагогічними працівниками мовного закону. Учні та студенти впевнені: викладачі, державні службовці мають спілкуватися літературною українською мовою.

У центрі уваги мовної політики – складні національно-мовні проблеми, які мають соціальне та ідеологічне значення. В умовах глобалізації посилюється роль національної мовної політики, що здійснюється з метою свідомого, цілеспрямованого впливу на функціонування української мови в суспільстві. Українська нація й держава повинні забезпечити відродження українського мовного простору й зробити спробу захистити українську мову. Очевидно, одним із провідних завдань удосконалення мовної освіти в Україні є утвердження, модернізація її лінгвістичного складника. З метою покращення якості мовної освіти уряд повинен фінансувати наукові розвідки з методики навчання рідної мови, лінгводидактики, прикладної лінгвістики.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Функція мови в житті соціуму і поодиноких угруповань, активний вплив суспільних і стратифікаційних аспектів на зміни в мові, політичний стан в країні – це той діапазон мовної політики держави і соціуму, який відбито на мовній поведінці громадських одиниць, окремої особи, сім'ї, громади, етнічної спільноти. Прискорення інтеграційних процесів в усіх сферах життя зумовило тенденцію позначати їх сутність, як формування й розвиток певного простору: економічного, інформаційного, освітнього, надаючи йому значення взаємодії суб'єктів суспільної діяльності (соціальних інститутів) в межах конкретних територій: освітньої установи, міста, регіону, країни, а також в межах групи країн, які мають спільні історичні, культурні, освітні традиції. Українська ідентичність нерозривно пов'язана зі статусом рідної мови, ставленням до неї серед громадян.

З'ясовано, що визначальною ознакою сучасної науки є функціонування понять *простір* і *час* у дослідженнях суспільно-гуманітарного спрямування. Зокрема, термін *простір* входить до складу багатьох понять, які відбивають дійсність (культурний простір, освітній простір, простір ментальності, політичний простір). На початку XX століття відбулося переосмислення терміна *простір*, оскільки всі наукові категорії почали розглядати в межах соціологічного підходу. Уважаємо, роль освітнього простору полягає в створенні умов для передачі досвіду від покоління до покоління.

Мовну ситуацію на початку XXI століття схарактеризовано як умови і стан використання державної мови та мов національних меншин, зокрема російської як найбільш поширеної під час неформального спілкування. Дослідження мовної ситуації є ключовою передумовою для відбору раціональної мовної політики в державі.

Наша увага сфокусована саме на Донеччині, позаяк проблема українсько-російської двомовності для цієї частини України є актуальною і сьогодні. Проте, як показали результати масового соціолінгвістичного

опитування, присвяченого вивченню мовної ситуації України, наш соціум недостатньо усвідомлює загрози для мови, пов'язані зі специфікою білінгвального стану країни. Згідно з архівними матеріалами (переписи населення 1897 року, 1923 року, 1926 року, 1939 року, 1970 року, 1979 року, 1989 року, 2001 року) на момент проведення перепису в 1923 році більшість населення сучасної Донецької області рідну мову визнали українську 63,92% від загальної кількості населення. Проте в 2001 році фіксуємо протилежний результат, де рідною українську мову називають 24,09 %.

Актуальність теоретико-експериментального дослідження зумовлено практичними потребами комплексного аналізу мовної ситуації в закладах загальної середньої та вищої освіти. Констатовано, що мовна ситуація в українській освіті, для якої характерно, попри офіційність державного статусу української мови, домінування білінгвізму та елементів змішаного коду (суржику), спричинено суспільно-політичними чинниками розвитку України, статусом державної мови в попередні періоди історичного розвитку, демографічними обставинами та вектором державної мовної політики.

Майже всі пострадянські країни отримали у спадок мовні проблеми, тому питання мовної ситуації, мовної політики, як одні з ключових, потребують висвітлення українському й зарубіжному мовознавстві. Праці про особливості мовних ситуацій та мовних політик розкривають взаємодію мов, описуючи причиново-наслідкові відношення між мовою і державою, мовою та ідеологією, мовою і нацією, мовою і релігією, мовою та освітою тощо.

Серед основних чинників становлення та розвитку двомовності в українськомовному просторі можна виокремити такі два: соціально-політичний й демографічний. Історико-політичні процеси, спрямовані на тотальне винищення всього українського, спричинили значні зміни в суспільстві загалом і в мовній ситуації зокрема. Низький рівень українізації, зміни в демографічній ситуації, домінування російської мови в засобах

масової інформації, наукових та науково-практичних виданнях зумовили виникнення міфу про другу державну мову – російську.

Не можна не враховувати той факт, що Донецька область є специфічною областю України, відповідно і статус української мови в Донецькій області теж вирізняється. Під час аналізу українсько-російської двомовності на Донеччині варто брати до уваги закономірності розселення цього регіону. Однією з важливих причин появи та поширення двомовності на Донеччині є специфічна демографічна ситуація. Оскільки через освоєння значного простору, колонізаторську політику тодішньої Росії і сприяння капіталізації Донеччини іноземними інвесторами сформувався багатонаціональний склад населення.

З'ясовано, що Донецька область сформувалась як територія, де домінують такі східнослов'янські народи, як українці та росіяни. Наслідком цього є постання складних міжетнічних процесів, що не могли не позначитися на особливостях та закономірностях становлення соціального та культурного життя різних верств населення в подальшому періоді життя. Тільки впродовж від 1858 до 1906 року спостерігаємо збільшення чисельності населення Донецької області на 54,4%. Доведено, що збільшення населення внаслідок міграції склало 48,6%, такий етнічний склад не міг не позначитися на зростанні етнічної структури краю в подальшому його розвитку, на особливостях його динаміки та закономірностях розвитку.

Аналіз нормативних документів, які регулюють функціонування мов в освітньому просторі України, засвідчує значну політизацію питання використання мов у закладах освіти. Залежність від політичної кон'юнктури демонструють, зокрема, рішення про скасування норми про обов'язковий мовний режим 2010 року та розпорядження 2012 року про обов'язкове вивчення другої іноземної мови, роль якої могла виконувати мова національної меншини, зокрема російська. Уважаємо, що прийняття Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики» закріпило позиції російської мови в Харківській, Донецькій та Луганській

областях, оскільки згідно зі Статтею 3 кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним, змінювати свої мовні уподобання.

Варто акцентувати, після ухвалення рішення Донецької обласної ради від 16 вересня 2012 року № 6/14-346 «Про реалізацію вимог Закону України "Про засади державної мовної політики в Донецькій області" у багатьох закладах середньої і вищої освіти Донеччини провідною мовою викладання стала російська. Однак українська мова зміцнила свої позиції завдяки Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який набув чинності 16 липня 2019 року. Відповідно до Статті 7 мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Безумовно, двомовність в усіх соціальних сферах, зокрема й в освіті, ще й на сьогодні має досить сильні позиції, але переважно серед населення, вік яких сягає більше ніж сорок років, тобто тих, чия суспільна свідомість формувалась у період масового зросійщення. На перевагу цьому ми можемо протиставити молоде покоління (у тому числі школярів та студентів).

Результати проведеного соціологічного опитування максимально наближені та відповідають раніше проведеним дослідженням у 2006 та 2017 роках. Це свідчить про те, що частка населення, яка дотримується мовного законодавства, зростає, а позиції державної мови з кожним роком зміцнюються.

Відповіді респондентів дають підстави вважати, що школярі та студенти чітко розмежовують сферу приватної й офіційної комунікації. Найбільше виявилось респондентів, які у повсякденному спілкуванні послуговуються російською (73%), однак 73% наголосили, що в робочий час у закладах освіти надають перевагу українській мові.

Школярі, які здобувають загальну освіту в Слов'янську (65%) та в Бахмуті (44%), наголосили, що сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення відповідає її статусу державної мови, на відміну

від учнів, які навчаються у м. Маріуполі. Респонденти з Маріуполя впевнені, що мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус (45%).

Більшість респондентів Донецького національного технічного університету (80%) зазначили, загальна ситуація щодо вживання української мови за останні 10 років змінилася на краще. Натомість студенти Донбаського державного педагогічного університету (69%) і Маріупольського державного університету (78%), Горлівського інституту іноземних мов (67%) вважають, відбулися незначні зміни на краще.

Українсько-російський білінгвізм мовного середовища закладів загальної середньої та вищої освіти, характерний для Донецької області, впливає на мовну поведінку учасників освітнього процесу. Виявлено, що в освітній простір Донецької області є неоднорідним, збільшення кількості українськомовних шкіл відбувалося в кожному місті, районі індивідуально. Як засвідчують показники відділу нормативності та якості дошкільної, загальної середньої освіти департаменту освіти і науки Донецької обласної державної адміністрації, найменша кількість учнів, які навчалися українською мовою, була в 2003 році (22%). Тоді як відсоток учнів, які послуговувалися в закладах освіти російською, становив 78%. Отримані дані фіксують, що, починаючи з 2011 року, спостерігаємо збільшення частки учнів, які здобувають знання державною мовою.

Станом на 2019–2020 н. р. кількість учнів, які навчаються українською мовою, становить 81% (йдеться тільки про підконтрольні Україні райони Донецької області). Уважаємо, статистичні параметри мовної ситуації демонструють позитивну динаміку в процесі утвердження української мови в системі загальної середньої та вищої освіти. Цей факт підтверджують показники збільшення кількості учнів, залучених до освітнього процесу українською мовою в регіонах і загалом. Так, скажімо, кількість закладів освіти з українською мовою навчання на Донеччині помітно зросла від 2003 року до 2020 року (22% і 81% відповідно). При цьому варто зауважити, що незважаючи на те, що російську мову вчителі вживають здебільшого на

перервах та в позаурочних заходах, такі ситуації трапляються також під час освітнього процесу.

Також збільшився відсоток використання української мови у вищій освіті. Респонденти ставлять високі вимоги до керівників навчальних закладів, викладачів, які, на думку більшості, мають у своїй професійній діяльності користуватися державною українською мовою, що сприятиме і якості власне мовної освіти. 88% студентів Донбаського державного педагогічного університету, 76% опитаних Маріупольського державного університету, 74% – Донецького національного технічного університету вважають, що в робочий час у закладах освіти педагогічні працівники та студенти мають обов'язково використовувати українську мову. Лиш у Горлівському інституті іноземних мов переважає функціонування російської мови у сфері освіти.

Для об'єктивного огляду мовної ситуації у сфері освіти проаналізовано бази даних із результатами тестів з усіх предметів, які розміщено на сайті Українського центру оцінювання якості освіти. Більше половини випускників Донецької області упродовж 2016–2020 рр. обирали українську мову для проходження тестування з вищезгаданих предметів.

Однак значна кількість випускників тривалий час виявляла бажання отримати завдання сертифікаційної роботи з математики російською мовою. У 2020 році спостерігаємо помітне зростання кількості осіб, які склали тест з історії України (82,18%), математики (70,99%) та географії державною мовою (77,48%).

Аналіз отриманих результатів дає підстави для висновку, учні та студенти сприймають суржик як суміш української і російської мов, що виникає або через те, що людина не дотримується норм сучасної української літературної мови. Уважаємо, що здобувачі освіти під час тлумачення терміна *суржик* спираються не тільки на загальнопоширені уявлення, а й на елементарні відомості зі шкільного курсу української мови. Водночас варто зауважити, що спостерігаємо позитивну динаміку, більшість респондентів

має на меті вдосконалити свої знання з української мови, відмовитись від змішування української та російської мов.

Поява інформаційного суспільства викликала радикальні зміни в соціумі, оскільки людство одночасно з інформаційною революцією стало свідком лінгвореволюції. Виявлено, що її функціонування базується на соціально-комунікативних процесах двомовності. Установлено, що комунікативна потужність білінгвізму дозволяє здійснювати реальну міжмовну комунікацію, пришвидшує процеси адаптації закордоном, розширює досвід пізнання дійсності, стимулює формування соціальної ідентичності, допомагає подолати негативні стереотипи щодо інших культур.

Функційне призначення білінгвізму полягає в варіативному переданні інформації, оскільки він є неодмінною умовою інтеграційних процесів. Очевидно, досконале володіння мовами міжнародного значення значно полегшує процес пізнання «чужої» культури та відкриває широкі можливості для комунікації з представниками інакших країн. Суспільство обов'язково повинно виокремити та усвідомити переваги білінгвізму в контексті освоєння культурних цінностей інших країн.

Оцінюючи мовне середовище закладів шкільної та вищої освіти Донеччини, можемо зробити висновок про те, що 78% донецьких школярів та студентів підтримують ідею впровадження білінгвальної освіти в закладах вищої освіти України. Більше половини респондентів обрали відповідь «Так» на запитання, оскільки вважають, що це можливість одночасно поєднати вивчення фахових дисциплін та іноземної мови. Жоден студент не запропонував вивчати українську мову одночасно з російською.

На базі дослідження зробили висновок, у сучасному українському освітньому просторі наявні такі типи мовної поведінки (іменували їх за ступенем мовної адаптації): 1) вроджений комфортний (українськомовні школярі, студенти в українськомовному оточенні або російськомовні школярі, студенти в російськомовному оточенні); 2) вроджений некомфортний (українськомовні школярі, студенти в українськомовних

зкладах освіти, які обирають для комунікації з ровесниками російську мову, через те, що вона переважає в неформальному спілкуванні і у зв'язку з цим приймається ними, як вища); 3) добре пристосований комфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовному оточенні, які легко перемикають коди відповідно до ситуації спілкування, не відчуваючи при цьому труднощів); 4) не цілком пристосований комфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовних закладах освіти, які вельми вільно перемикають коди відповідно до ситуації спілкування, але при цьому допускають мовні помилки різного типу. Іноді такі студенти не одразу перемикають коди, але виконують це згодом); 5) слабо пристосований некомфортний (російськомовні школярі, студенти в українськомовних закладах освіти, яким важкувато перемикати коди – такі школярі, студенти і протягом занять можуть послуговуватися російською мовою, показують стійку російськомовність під час комунікації навіть з українськомовними вчителями, викладачами, почувши коментар про недодержання мовного режиму, вдаються до мовної мішанини).

Російськомовність мешканців Донецької області є результатом дії деформаційних чинників на мовну ситуацію в Україні. Уважаємо, функціонування української мови в освітньому просторі варто розглядати як механізм зміцнення її комунікативної потужності, що створює потенційні умови переходу на українську і в інших комунікативних сферах.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”», вичерпний розвиток української мови як одного з ключових чинників національної ідентичності українського народу є запорукою національної безпеки і суверенітету України та забезпечує єдність нації.

Результати масового опитування, проведеного в рамках дисертаційної роботи, підтверджують, що основними шляхами зміцнення комунікативної потужності української мови є забезпечення застосування державної мови

державними службовцями, зокрема і педагогічними працівниками (36%), домінування української мови в інформаційному середовищі (25%), підтримка громадських ініціатив, спрямованих на популяризацію та вивчення української мови за кордоном (21%), забезпечення закладів освіти підручниками та посібниками, іншою навчальною, пізнавальною і художньою літературою українською мовою (10%), впровадження іспиту на рівень володіння державною мовою (8%). На підставі спостережень і результатів цільового анкетування з'ясовано, що сучасна молодь впевнена, що домінування російської мови в урбаністичних середовищах України можна здолати.

Встановлено, що незважаючи на те, що українська мова тривалий час конкурувала з російською мовою, сьогодні українська молодь робить спробу змінити вектор розвитку двомовності з переважання російської на домінування української.

Уважаємо, у ситуаціях конкуренції двох мов на території однієї держави перемогу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність. Водночас лиш за участі закладів середньої та вищої освіти можна зміцнити позиції української мови як єдиної. Уважаємо, влада повинна регулярно досліджувати мовну ситуацію, особливо в регіонах із панівною російською мовою та сприяти поширенню української мови.

У процесі дослідження встановлено, що однією з ключових умов унормування мовної ситуації у сфері загальної середньої та вищої освіти в Україні є активна мовна політика, спрямована на зміцнення комунікативної потужності української мови як державної. Механізмами регулювання мовної взаємодії в закладах освіти є послідовне дотримання мовного режиму в них, посилення відповідальності учителів та викладачів за якість мови, якою вони послуговуються під час освітнього процесу, підвищення мовної компетенції педагогічних працівників, осучаснення мовної освіти.

Також провідним завданням удосконалення мовної освіти в Україні є утвердження, модернізація її лінгвістичного складника. З метою покращення

якості мовної освіти уряд повинен фінансувати наукові розвідки з методики навчання рідної мови, лінгводидактики, прикладної лінгвістики.

Для ефективної інтеграції України в європейський освітній простір варто впровадити систематичний моніторинг якості освіти і навчальних досягнень учнів, студентів, формувати компетентних педагогів, здатних долати нові виклики.

Проведене соціолінгвістичне дослідження створює передумови для конкретизації нових напрямів висвітлення окресленої проблематики. Перспективу подальших досліджень убачаємо в проведенні опитування серед школярів та студентів, які мешкають на території південних і західних регіонів України щодо знання й використання української мови в закладах освіти, їхнього ставлення до державної мови в контексті соціально-політичних реалій та подій; дослідженні ролі діалектного мовлення на формування мовної особистості та її мовну поведінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б. Європейська мовна хартія: переклад ключових термінів. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2010. №8. С. 7–11.
2. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ : Рідна мова, 1999. 452 с.
3. Ажнюк Б. Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов). *Мовознавство*. 2013. №. 2-3. С. 163–183.
4. Антоненко І. Підручники українською мовою в умовах білінгвізму. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки*. 2014. № 4. С. 113–116.
5. Аристотель Поетика. Харків : Фоліо, 2018. 160 с.
6. Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків : Дельта, 1993. 308 с.
7. Баранник О. Українсько-російський білінгвізм у мовному портреті сучасної молоді. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2014. № 10. С. 52–55.
8. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 344 с.
9. Бевзенко С. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 246 с.
10. Бікова Н. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації : Дис... канд. філол. наук: 10.02.15. Ізмаїл, 2006. 197 с.
11. Білоконенко Л. Перемикання кодів в умовах становлення професійної лінгвістичної компетенції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія»*. Одеса, 2018. Вип. 37, т. 3. С. 30–33.
12. Бондар Т. Освітній простір у науковому доробку Н. В. Касярум й О. П. Савченко. *Вісник Черкаського університету: Педагогічні науки*. 2016. Вип. 6. С. 7–12.
13. Бондарчук Т. Моделі білінгвальної освіти та їх функціонування в сучасній українській школі. *Збірник наукових праць*. 2014. Випуск 14. С. 37–42.

14. Борухович А. Сучасна мовна політика: ситуація в Україні. *Державне будівництво*. 2008. №2. С. 9–17.
15. Брага І. Суржик у соціолінгвістичному вимірі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1. С.82–87.
16. Брацкі А. Сучасна мовна політика: польський досвід у слов'янському вимірі. Київські полоністичні студії. 2013. Т. 22. С. 436–439.
17. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько – російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): дис. на здобуття канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова”. Київ, 2001. 208 с.
18. Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів (Психолінгвістичне дослідження). *Урок української*. 1999. № 9. С. 11–12.
19. Бурейко Н. Методологічні засади психологічного дослідження білінгвів у наукових підходах до психолінгвістичної типології білінгвізму. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Психологія*. 2014. Вип. 48. С. 22–29.
20. Бурейко Н. Психологічні особливості взаємозв'язку видів мовленнєвої діяльності студентів-білінгвів. *Науковий огляд*. 2015. № 9(19). С. 1–11.
21. Бурячок А. “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1898). Київ: Веселка, 1998. 308 с.
22. Васянович Г. Самобутня українська мова – духовна основа буття нації. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 2. С. 9–27.
23. Велика А. Двомовність і мовна політика в Україні (Оглядовий аналіз). *Записки з українського мовознавства*. 2010. Вип. 19. С. 121–129.
24. Велика А. Українська мова в студентському середовищі м. Одеси (за матеріалами анкетування). *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 251–256.

25. Вигранка Т. Мовленнєва компетентність – основа сучасної підготовки майбутніх педагогів гуманітарних спеціальностей. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2016. Вип. 39. С. 46–51.
26. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 175 с.
27. Вусик Г.Л. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині ХХ століття : монографія. Донецьк, 2007. 203 с.
28. Горголюк Н. Перетвори слова любові до рідної мови в чин її захисту та розпросторення (круглий стіл "Мовна ситуація в Україні: оцінки стану та моделі змін"). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 3. С. 89–96.
29. Горняткевич А. Що або хто справді загрожує українській мові. *Сучасність*. 2000. №4. С. 146–153.
30. Гриценко П. Ю. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття. *Język ukraiński: współczesność – historia* . 2003. С. 15–23
31. Гуріна А. Білінгвізм як спосіб інтеграції учнів у європейський полікультурний соціум. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 4. С. 52–55.
32. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
33. Данилевська О. Аби не втратити мову ще для одного покоління: мовна політика у сфері освіти. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2008. № 6. С. 4–12.
34. Данилевська О. Гендерна лінгвістика й мовна освіта школярів: чому дітям варто знати про гендерні стереотипи. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2009. № 3. С. 4–12.
35. Данилевська О. Жаданий ключик од усіх дверей: навіщо навчаються мов українські школярі (за результатами соціолінгвістичного

- дослідження). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2007. № 9–10. С. 134–141.
36. Данилевська О. Комунікативний ідеал учителя у свідомості українських підлітків. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2006. № 9–10. С. 160–164.
 37. Данилевська О. Мовна ситуація та мовна політика в українській шкільній освіті за оцінками мовців різних вікових груп. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Філологія. 2019. Т. 22. № 2. С. 9–19.
 38. Данилевська О. Мовні права учнів у сучасній українській школі. Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві: збірник наукових праць. Київ : Вид. дім Д. Бураго, 2012. С. 270–277.
 39. Данилевська О. Типи мовної поведінки київських школярів. *Українська мова*. 2013. №2. С. 56–67.
 40. Данилевська О. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
 41. Данилевська О. Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Українська мова*. 2009. № 1. С. 74–86.
 42. Дем'янюк А. Мовна і мовленнєва компетентність як невід'ємна складова й обов'язкова ознака освіченості та професіоналізму. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2009. Вип. 18. С. 156–167.
 43. Демченко В. Питання літературного білінгвізму і бікультурності у сучасному науковому дискурсі. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди*. Сер. : Літературознавство. 2013. Вип. 1(2). С. 58–63.
 44. Дзюба І. Донбас – край українського слова. *Схід*. 2005. № 6. С. 9–10.

45. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ : Києво-Могилян. акад., 2005. 330 с.
46. Дончик В. Мова не винна: Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ. *Урок української*. 2001. № 11–12. С. 4–5.
47. Дороніна Т. Контамінація понять “освітній простір” та “освітнє середовище” в сучасному науково-педагогічному дискурсі. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 39. С. 177–184.
48. Дребніцька К. Українська мова в стратегії реалізації мовних практик сучасної освіти. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 301–303.
49. Дуда Н. Білінгвізм як фактор формування мовної особистості. *Гуманізм та освіта*. Вінниця, 2006. С. 316–318.
50. Евклід Начала. 1950. 448 с.
51. Євсєєв К. Мовна ситуація й історична пам’ять в Україні: чинники символізації. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 126 – 134.
52. Євсєєва Г. Реалізація державної мовної політики в Україні: тенденції та перспективи. *Вісн. Придніпровської держ. акад. будівництва та архітектури*. 2011. № 4. С. 63–67.
53. Євтушенко О. Хто замовляє музику, або FM-станції як п’ята колона в інформаційному полі України. *Урок української*. 2000. Ч. 11–12. С. 4–5.
54. Єрмоленко С., Бибик С., Тодор О. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
55. Жлуктенко Ю. Органічність мови як соціолінгвістичний параметр багатомовної ситуації. *Мовознавство*. 1987. № 4. С. 15–20.
56. Жлуктенко Ю. Сучасні проблеми теорії та практики мовного планування. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 10–17.
57. Жлуктенко Ю. Українська мова на лінгвістичній карті Канади. Київ: Наук. думка, 1990. 176 с.
58. Жовніренко Я. Визначення терміна мовна ситуація в лінгвістичній енциклопедичній літературі. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Мовознавство. 2013. Т. 21. Вип. 19 (3). С. 52–57.

59. Жук Т. Мовна особистість та компоненти культури мовного спілкування в умовах білінгвізму. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія : Філологічні науки.* 2011. Кн. 2. С. 46–48.
60. Жук Ю. Державна мова – категорія економічна й виховна. *Персонал.* 2005. С. 8–10.
61. Заблоцький В. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: дис.... канд. політ, наук. Харків, 2007. 229 с.
62. Заболоцька Л. Українська мова в контексті сучасної мовної ситуації України (до питання про її роль в умовах глобалізації). *Українознавчий альманах.* 2012. Вип. 9. С. 347–350.
63. Загнітко А. Кваліфікаційні та класифікаційні ознаки білінгвізму: аспекти, різновиди, методи. *Лінгвістичні студії.* 2013. Вип. 26. С. 209–219.
64. Загнітко А. Мовна ситуація. Соціолінгвістичний портрет: структурно- і функціонально-типологічні вияви. *Лінгвістичні студії : зб. наук. праць.* Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 25. С.180–188.
65. Загнітко А. Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти. *Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції).* Київ, 2000. С. 181 – 196.
66. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с.
67. Загоруйко К. С. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті. *Управління розвитком.* 2013. № 15. С. 42–43.
68. Залізняк Г. Сучасна мовна політика і кияни. *Наукові записки НаУКМА.* Т. 137. Філологічні науки. 2012. С. 20 – 24.
69. Зеленська О. Українська мова як важливий елемент національної культури та її значення для культурологічної підготовки курсантів ВНЗ

- МВС України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 15(3). С. 26–34.
70. Зіммель Г. Філософія грошей. Харків: Фоліо, 2019. 667 с.
 71. Зубарєв О. В. Інтерферентні явища в українському мовленні студентів Північної Донеччини: дис. ... канд. філол. наук. Слов'янськ, 2006. 227 с.
 72. Іваненко І. Білінгвізм як ознака мовної ситуації в сучасній Україні. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2012. Вип. 17. С. 47–53.
 73. Ігнатенко К. Білінгвальна освіта як засіб міжкультурної підготовки вчителя іноземної мови. *Вісник психології і педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка*. 2013. Випуск 14. С. 45–50.
 74. Інститут соціальної та політичної психології: веб-сайт. URL: http://naps.gov.ua/ua/structure/institutions/polit_psychology/
 75. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації*. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. С. 196–233.
 76. Кант І. Критика практичного розуму. Юніверс, 1785. 240с.
 77. Капуш А. Мовна ситуація в Європі в умовах домінуючого впливу англійської мови (на прикладі німецької мови). *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Філологічні науки*. 2016. Кн. 1. С. 8–12.
 78. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “Я”. Київ : Вид. центр “Академія”, 2001. 236 с.
 79. Карцева М. Білінгвальне навчання іноземних студентів. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Філологічна*. 2017. Вип. 66. С. 46–48.

80. Касярум Н. Освітній простір: становлення поняття. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Вип. №12. С.107–113.
81. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів : Літопис, 2002. 304 с.
82. Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2. С. 138–158.
83. Король Л. Білінгвізм: психолінгвістичний вимір. *Психолінгвістика*. 2011. Вип. 8. С. 46–51.
84. Котуков О. Генеза наукових уявлень щодо категорії «простір»: від Давньої Греції до наших днів. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 1 (44). С. 1–9.
85. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 462 с.
86. Крилова І. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз). *Актуальні проблеми соціолінгвістики*. Київ, 1992. С. 44–45.
87. Кузнєцова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1999. 203 с.
88. Кузнєцова Т. Суржик і мовлення. *Урок української*. 2001. №6. С. 22–24.
89. Куць О. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навчальний посібник. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. 275 с.
90. Лазаренко 2002: Лазаренко Л.О. Досвід мовних політик світу й українська перспектива. *Українська мова*. 2002. № 4. С. 3–22.
91. Лесюк М. Мовна ситуація в Україні початку ХХІ століття. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2019. № 3. С. 11–21.
92. Ломака О. Мовна ситуація в системі державних закладів Кіровоградської області у другій половині ХХ ст.. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2015. Вип. 23. С. 116–120.

93. Маккіндер Х. Географічна вісь історії. 2006. 288 с.
94. Малюгіна Т. Білінгвізм: концептуальні та практичні засади. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 1. С. 33–38.
95. Мартос С. А. Молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ, 2006. 21 с.
96. Марусик Т. Школа і мова. Про доплати вчителям мови / язика нині і в минулому. Радіо <https://www.radiosvoboda.org/a/29348988.html>
97. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ , 2004. 86 с.
98. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації*. Київ, 2008. С. 96–131.
99. Масенко Л. Мовний режим у школах і завдання дерусифікації. Радіо Свобода. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html>
100. Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні (соціопсихологічні чинники формування). *Дивослово*. 2001. № 10. С. 17–21.
101. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ : Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. 243 с.
102. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Дивослово*. 2002. № 3. С. 11–14.
103. Масенко Л. Суспільний запит на українську мову зростає. Влада відстає від суспільства. Радіо Свобода. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28875484.html>
104. Масенко Л. Сучасні виклики, завдання й перспективи в освітній сфері України. Утвердження української мови в освіті та культурі: Матеріали наукової конференції 27 квітня 2017 р. Київ : ВЦ «Просвіта», 2017. С. 102–111.
105. Матвеева Н. Мовна ситуація в столиці в другій половині XIX століття. *Мовознавчий вісник*. 2018. С. 106–113.

106. Матвеева Н. Сучасна мовна ситуація (на матеріалі масового опитування 2017 року. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2017. Вип. 3. С. 52–59.
107. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у проекції педагогічного дискурсу. *Дивослово*. 2006. № 7. С. 2–4.
108. Мацюк Г. До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві: монографія. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 432 с.
109. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: навч. посіб. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 205 с.
110. Мацюк Г. Суржик від і для “інтелігенції”. *Урок української*. 2005. № 1–2. С. 18–22; № 3–4. С. 21–25.
111. Микитюк О. Українська мова і формування національної свідомості. *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 114–118.
112. Михальчук О. «Мовна поведінка» як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 28–39.
113. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом: монографія / ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. 398 с.
114. Монтеск'є Ш. Про дух законів. 1755. 690 с.
115. Мудра С. Мовленнєва компетентність як структурний компонент процесу підвищення якості підготовки конкурентоздатних фахівців у ВНЗ України. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Філологічна*. 2015. Вип. 51. С. 267–270.
116. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. Київ, 2003. С. 23, 180–210.
117. Національний склад населення України. Ч. II (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). Київ, 1992. С. 216–253.
118. Нередкова С. Мовна ситуація Луганська. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2013. Вип. 34. С. 230–234.

119. Нечітайло І. Освітній простір вищого навчального закладу: особливості організації з погляду соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Випуск 6. С. 73–80.
120. Нікольська Н. Білінгвальна освіта школярів як предмет дослідження вітчизняних учених. *Педагогічний дискурс*. 2019. Вип. 26. С. 14–18.
121. Нікольська Н. Двомовність у суспільному житті та освіті школярів України. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 124. С. 288–291.
122. Новікова О. Двомовність Донеччини: причини та наслідки. *Studia philologica*. 2017. Вип. 9. С. 158–165.
123. Окунович Т. Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності: дис. ... канд. пед. наук. Херсон, 2003. 224 с.
124. Орап М. Мовленнєва компетентність як структурний елемент мовленнєвої організація суб'єкта: теоретичний аналіз. *Психолінгвістика*. 2009. Вип. 4. С. 81–89.
125. Остроушко О. Стереотипний образ української мови в процесі реалізації соціокультурної змістової лінії навчання мови. Мандрівець. 2007. № 4. С. 60 – 64.
126. Офіційний портал Верховної Ради України : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>
127. Офіційний сайт Маріупольської міської ради ради: веб-сайт. URL: <https://mariupolrada.gov.ua/ru>
128. Офіційний сайт Слов'янської міської ради: веб-сайт. URL: <http://www.slavrada.gov.ua/>
129. Павличко Д. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. 771 с.
130. Павліченко Ю. Білінгвізм в Україні: причини й наслідки. *Управління розвитком*. 2013. № 15. С. 36–38.

131. Панасюк Л. До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні 1920–1944 рр. (історико-політологічний аналіз). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. Вип. 115. 81 с.
132. Панасюк Л. Соціально-економічні та демографічні витoki білінгвізму в Україні. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 4. С. 108–118.
133. Погрібний А. Світовий досвід та українські реалії. К.: Медобори, 2003. 245 с.
134. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 2011. 272 с.
135. Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови: підручник. Київ : Либідь, 1992. 248 с.
136. Прадiд Ю. Роль факультету української філології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в удержавленні української мови в Криму. *Українська мова*. 2011. № 2. С. 99–106.
137. Про освіту: Закон України за станом на 28.09.2017р./Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2017. 120 с.
138. Пулатова Л. Мовна особистість учителя: комунікативна компетенція та мовленнєва поведінка. *Педагогічний дискурс*. 2010. Вип. 8. С. 191–194.
139. Радчук В. Суржик як недопереклад. *Українська мова та література*. 2000. № 11 (171). С. 11–12.
140. Рибка Н. Єдиний освітній простір як інтеграційна система: соціально-філософський аналіз. Автореф. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Одеса, 2005. 24 с.
141. Розпорядження від 17 липня 2019 р. № 596-р «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text>

142. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. Київ, 2012. 232 с.
143. Руда О. Суржик та напівмовність. *Українська мова та література*. 2000. Ч. 41. С. 8–10. С. 111–115.
144. Савойська С. Русифікація, російщення чи асиміляція: до визначення понять. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 108 – 112.
145. Савченко О. Компетентнісний підхід у сучасній вищій школі. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. 2010. Вип. 3. С. 16–23.
146. Саплін Ю. Фактори вибору мови спілкування в умовах близькоспорідненого білінгвізму. *Мовознавство*. 1988. № 4. С. 50–55.
147. Селіванова О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці. *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 3–10.
148. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
149. Селігей П. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство*. 2010. № 2– 3. С. 176–193.
150. Семенова А. Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у процесі професійної підготовки майбутніх учителів. Дис. ... доктора педагогічних наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Тернопіль, 2009. 512 с.
151. Семенов О. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури. Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005. 404 с.
152. Сербенська Антисуржик: вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. Львів: Апріорі, 2017. 304 с.
153. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 6. С. 4–7.

154. Ситняківська С. Особливості впровадження білінгвального навчання у технічних навчальних закладах. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 6. С. 167–172.
155. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
156. Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2007. №11. С. 51–53.
157. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/>
158. Совтис Н. Білінгвізм як результат міжмовних контактів: причини виникнення та наслідки функціонування. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Серія: Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 273–275.
159. Соколова С. Мовна ситуація в школах України. *Українська мова*. 2018. № 3. С. 3–27.
160. Соколова С. Мовна ситуація Києва : погляд зовні. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 3–17.
161. Соколова С. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова*. 2013. № 2. С. 38–55.
162. Сорелл Т. Декарт. Дуже коротке введення. Тернопіль: Богдан, 2022. 192 с.
163. Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності. *Критика*. 2001. № 10. URL: <http://spilka.uaweb.org/library/krowozmisne.html>
164. Ставицька Л. Мовна ситуація в Україні очима американського філолога. *Українська мова*. 2007. № 1. С. 106–110.
165. Статистичні дані основної сесії ЗНО 2016. Opendata. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/ZVIT_ZNO_2016_Tom_1.pdf

166. Статистичні дані основної сесії ЗНО 2017. Opendata. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/08/ZVIT_ZNO_2017_Tom_1.pdf
167. Статистичні дані основної сесії ЗНО 2018. Opendata. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ZVIT-ZNO_2018-Tom_1.pdf
168. Статистичні дані основної сесії ЗНО 2019. Opendata. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/ZVIT-ZNO_2019-Tom_1.pdf
169. Статистичні дані основної сесії ЗНО 2020. Opendata. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/ZVIT-ZNO_2020-Tom_1_r.pdf
170. Тараненко О. О. Мовна ситуація і мовна політика в Південно-Східному регіоні України. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 7(2). С. 163–170.
171. Тараненко О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови. Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві: Зб. наук. праць. Київ : Видавн. дім Д. Бураго, 2012. С. 92–118.
172. Тараненко О. Українська мова і сучасна ситуація в Україні. *Мовознавство*. 2001. № 4. С. 3–21.
173. Тараненко О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.
174. Титаренко В. Мовна поведінка студентів на тлі мовної ситуації Житомирщини. *Філологічний часопис*. 2019. Вип. 1. С. 130–138.
175. Ткач Т. В. Освітній простір особистості: психологічний аспект : монографія. Запоріжжя, 2008. 272 с.
176. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.

177. Томіленко Л. М. Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій. *Мовознавство*. 2014. № 4. С. 69–80.
178. Тоффлер Е. Третя Хвиля. 3 англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
179. Тягнирядно Є. Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 4. С. 225–227.
180. Узунов С. Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. 2014. Вип. 1. С. 81–93.
181. Усаченко І. До питання вивчення білінгвізму. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Лінгвістика. 2011. Вип. 15. С. 336–340.
182. Устименко В. Білінгвальне навчання як засіб впровадження багатомовності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. 2014. Вип. 199(2). С. 324–330.
183. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 330 с.
184. Федорчук Т. Етнічні стереотипи та мовна поведінка молоді. *Наукові записки НаУКМА*. Філологічні науки. 2012. Т. 137. С. 49–52.
185. Феллер М. Чи може суржик стати мовою. *Українська мова і література*. 2001. Ч. 40. С. 11.
186. Філатова Н. Мовна ситуація у Донецькій області в умовах незалежної України. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122. С. 112–118.
187. Філатова Н. Мовна ситуація у Донецькій області під час російської агресії у контексті сучасних етнокультурних тенденцій. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 53. С. 165–176.
188. Філін Ф. Нариси з теорії мовознавства. 1982. 278 с.
189. Хребтова В. Білінгвальне навчання в контексті сучасних інтеграційних концепцій освіти. *Науковий вісник Херсонського державного*

- університету. Серія : Перекладознавство та міжкультурна комунікація. 2017. Вип. 2. С. 124–128.
190. Цар І. М. Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2018. 19 с.
 191. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284с.
 192. Цимбалару А. Освітній простір: сутність, структура, механізми створення. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 1. С. 41–50.
 193. Чернякова О. Вплив білінгвізму на розвиток мовлення дитини. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. 2014. Вип. 32. С. 105–110.
 194. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 296 с.
 195. Шевчук-Клюжева О. Діти-білінгви: світовий досвід і українські реалії. *Українська мова*. 2019. № 2. С. 125–131.
 196. Шевчук–Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини: монографія. Вінниця: Видавництво “Твори”, 2015. 162 с.
 197. Шнуровська Л. Нейрологія білінгвізму: фактори та ознаки. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Сер.: Філологія. 2013. Т. 16, № 2. С. 150–157.
 198. Шульга М. Деякі питання українського мультикультуралізму. Українське суспільство 1992 – 2012. Стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 19–28.
 199. Шумарова Н. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ : КЛДУ, 2000. 284 с.

200. Шумарова Н. П. Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій. *Мова тоталітарного суспільства*. Київ, 1995. С. 100–106.
201. Шумарова Н. П. Мовні установки молоді при зміні типу мовного планування. *Езикът на тоталитарното и посттоталитарното общество*. София: Прохазка и Качармазов, 1996. С. 56 – 60.
202. Шустова Ю. Проблема сприйняття української мови в умовах білінгвізму. *Управління розвитком*. 2014. № 12. С. 141–142.
203. Шутак Л. Мовна ситуація в Україні: становлення державної мови чи масовий білінгвізм. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2011. Вип. 28. С. 509–513.
204. Шутак Л. Українська мова як визначальна складова процесу державотворення. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2014. № 1. С. 97–104.
205. Яковлева О. Мовна компетенція студентства та мовна ситуація в українських університетах у контексті наближення України до європейського освітнього простору. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Філософія. 2015. Вип. 45(1). С. 178–193.
206. Яковлева О. Мовне середовище у контексті процесів трансформації та глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 54. С. 57 – 68.
207. Януш О. Б. Політичний дискурс і мовна ситуація у лінгвальному просторі України. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2010. Вип. 17. С. 366–373.
208. Ярова О. Білінгвальна освіта як тенденція розвитку початкової школи євросоюзу. *Молодий вчений*. 2014. № 1(03). С. 189–192.
209. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Multilingual Matters Ltd, 2001. 484 p.

210. Bourdieu P. Espace social et genèse de classe. Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 52-53, 1984, P. 3–14.
211. Carmen Pérez-Llantada Genres and languages in science communication: The multiple dimensions of the science-policy interface. *Language & Communication*. Volume 78, 2021, P. 65–76.
212. David Dr Block Globalization and Language Teaching. Psychology Press, 2002. 196 p.
213. Evrin M., Osgood C. Second language learning and bilingualism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Supplement to XLIX, 1954. P. 101–110.
214. Fishman J. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. URL: <https://ru.scribd.com/doc/132791231/Joshua-Fishman-Bilingualism-with-and-without-diglossia-diglossia-with-and-without-bilingualism>.
215. Ferguson Ch. Diglossia. Word. 1959. P. 315.
216. Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. Lublin, 1997. S. 67–74.
217. Grabias S. Si zawodowe odmiany socjolekty. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Wrocław, 1993. S. 223–241.
218. Grosjean F. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism URL: <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674530928>.
219. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press, 1972. P. 79–109.
220. Haushofer K. Geopolitische Grundlagen. Industrieverlag Spaeth & Linde, Berlin, Wien. 1935. 441 p.
221. Ratzel F. Politische Geographie. 1897. 715 p.
222. Kendall A. King, Lyn Wright, Aubrey Logan-Terry Family Language Policy. *Language and Linguistics Compass*. 2008. 2(5). P. 907–922.
223. Kessler G. Technology and the future of language teaching. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/flan.12318>
224. Lambert W.E. Language, psychology, and culture. Palo Alto, CA, US: Stanford U. Press, 1972. 356 p.

225. Language policies and early bilingual education in Sweden. Centre for Research on Bilingualism, Department of Swedish Language and Multilingualism. URL:<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:726839/FULLTEXT01.pdf>
226. Lincoln P.C. Dual-lingualism: Passive bilingualism in action. *Te Reo*, 1979. P. 22, 65–72.
227. Mackey W. F. *Language Teaching Analysis*. 1967. 559 p.
228. Mackey W. F. The Description of Bilingualism. *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton, 1968. P. 554–584.
229. Nunan D. *Second Language Teaching & Learning*. 1999. 336 p.
230. Pavlenko A. Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. Volume 11, 2008. P. 275–314.
231. Pavlenko A. Multilingualism in Post-Soviet Successor States. *Language and Linguistics Compass*, 2013. 7(4). P. 262–271.
232. Porter E. *Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics*. Bloomsbury Publishing. Sheffield Academic Press; Edition Unstated, 2006. 312 p.
233. Rosenberg P. Linguistic Post-Soviet Armenia. In P. Rosenberg, K. Jungbluth, & D.Z. Rhobodes (eds.), *Linguistic Construction of Ethnic Borders*. Peter Lang: Frankfurt am Main, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien, 2015. 264 p.
234. Rudolf Kjellén *Der staat als Lebensform*. 1917. 432 p.
235. Senior R. *The Experience of Language Teaching*. Cambridge University Press, 2006. 331 p.
236. Stuart S. Dunmore Language policy and prospects: Metalinguistic discourses on social disruption and language maintenance in a transatlantic, minority community. *Language & Communication*. 2021. Volume 76. P. 69–78.

237. The Handbook of Bilingualism (Blackwell Handbooks in Linguistics) / edited by Tej K. Bhatia and William C. Ritchie. London : Wiley-Blackwell, 2006. 884 p.
238. The linguistics encyclopedia / edited by Kirsten Malmkjær. London; New York: Routledge, 1995. 543 p.
239. Thomason S. Language Contact – An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. 288 p.
240. Verschik A. The language situation in Estonia. *Journal of Baltic Studies*. 2005. № 36. C. 283–316.
241. Weinreich U. Languages in Contact. John Benjamins Publishing Company. 2011. 401 p.
242. Widdowson H. Aspects of Language Teaching. Oxford University Press, 2002. 2009 p.
243. Yalda M. Unspoken dialogues between educational and family language policies: Children as language policy beyond legislations. 2018. 376 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мовна структура міського населення протягом 1989-2001 років

	україномовне			російськомовне			інші мови		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
Україна	54,10	58,51	+4,41	44,14	39,51	-4,63	1,76	1,98	+0,22
<i>Захід і Центр</i>	<i>77,01</i>	<i>85,80</i>	<i>+8,79</i>	<i>21,27</i>	<i>12,40</i>	<i>-8,87</i>	<i>1,72</i>	<i>1,80</i>	<i>+0,08</i>
Захід	84,16	91,46	+7,30	12,58	5,65	-6,93	3,26	2,89	-0,37
Волинська	89,66	95,20	+5,54	9,75	4,49	-5,26	0,59	0,31	-0,28
Закарпатська	73,45	78,48	+5,03	10,95	6,76	-4,19	15,60	14,76	-0,84
Ів.-Франківська	88,44	95,21	+6,77	10,84	3,90	-6,94	0,72	0,89	+0,17
Львівська	84,10	92,59	+8,49	14,48	6,20	-8,28	1,42	1,21	-0,21
Рівненська	87,75	94,40	+6,65	11,47	5,21	-6,26	0,78	0,39	-0,39
Тернопільська	93,99	96,71	+2,72	5,64	2,31	-3,33	0,37	0,98	+0,61
Чернівецька	68,11	80,50	+12,39	22,94	11,46	-11,48	8,95	8,04	-0,91
Центр	73,75	83,21	+9,46	25,23	15,48	-9,75	1,02	1,31	+0,29
Вінницька	81,49	90,60	+9,11	17,43	8,75	-8,68	1,08	0,65	-0,43
Житомирська	78,05	88,98	+10,93	20,86	10,54	-10,32	1,09	0,48	-0,61
Київ	57,63	72,15	+14,52	41,13	25,27	-15,86	1,24	2,58	+1,34
Київська	81,68	88,83	+7,15	17,37	10,50	-6,87	0,95	0,67	-0,28
Кіровоградська	77,66	85,74	+8,08	21,33	13,58	-7,75	1,01	0,68	-0,33
Полтавська	78,40	85,49	+7,09	20,68	14,00	-6,68	0,92	0,51	-0,41
Сумська	72,66	80,21	+7,55	26,66	18,17	-8,49	0,68	1,62	+0,94
Хмельницька	83,75	92,16	+8,41	15,21	6,88	-8,33	1,04	0,96	-0,08
Черкаська	81,79	88,08	+6,29	17,44	10,66	-6,78	0,77	1,26	+0,49
Чернігівська	78,01	84,10	+6,09	21,02	14,92	-6,10	0,97	0,98	+0,01

	україномовне			російськомовне			інші мови		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
<i>Південь і Схід</i>	<i>36,86</i>	<i>36,73</i>	<i>-0,13</i>	<i>61,36</i>	<i>61,14</i>	<i>-0,22</i>	<i>1,78</i>	<i>2,13</i>	<i>+0,35</i>
Південь	41,62	45,07	+3,45	56,30	52,04	-4,26	2,08	2,89	+0,81
Дніпропетровська	56,06	62,07	+6,01	42,68	36,82	-5,86	1,26	1,11	-0,11
Запорізька	42,87	43,29	+0,42	55,85	55,46	-0,39	1,28	1,25	-0,03
Миколаївська	53,30	58,76	+5,46	45,28	40,11	-5,17	1,42	1,13	-0,29
Одеська	31,53	37,61	+6,08	63,88	57,01	-6,87	4,59	5,38	+0,79
Херсонська	57,61	64,12	+6,51	40,50	34,10	-6,40	1,89	1,78	-0,11
Крим:	10,00	7,61	-2,38	87,78	85,83	-1,95	2,22	6,55	+4,33
АР Крим	10,57	7,95	-2,62	87,03	84,25	-2,78	2,40	7,80	+5,40
Севастополь	8,01	6,42	-1,59	90,42	91,44	+1,02	1,57	2,14	+0,57
Схід	32,06	28,05	-4,01	66,45	70,62	+4,17	1,49	1,33	-0,16
Донецька	27,13	20,21	-6,92	71,17	78,85	+7,68	1,70	0,94	-0,76
Луганська	30,20	24,50	-5,70	68,51	74,26	+5,75	1,29	1,24	-0,05
Харківська	43,39	46,49	+3,10	55,31	51,36	-3,95	1,30	2,15	+0,85

Мережа закладів з українською мовою навчання 2012-2013 н.р.

№ з/п	Міста, райони	Всього			закладів з			в них всього			У т.ч. укр. м.			Повністю укр.			Рос. з укр. класами			в них укр. кл.			% укр. закладів	Всього навч. укр. м.	% укр. навч.	Всього учнів	% рос. учнів
		закл.	клас.	учн.	закл.	учр.м.	учн.	мл.	учн.	клас.	закл.	учн.	клас.	закл.	учн.	клас.	закл.	учн.	клас.	закл.	учн.	клас.					
1	Донецьк	150	2569	67975	34	609	15915	506	13025	20	284	7132	42	850	21899	256	5897	18922	27.8%	18922	27.8%	48053	72.2%	48053	72.2%	18922	48053
2	Львів	7	124	2737	5	73	1467	52	898	2	18	266	2	51	1270	10	180	1078	38.4%	1078	38.4%	1859	60.6%	1859	60.6%	1078	1859
3	Артемівськ	18	321	8091	12	186	4574	143	3364	6	52	1034	4	92	2377	24	552	3916	48.4%	3916	48.4%	4175	51.6%	4175	51.6%	3916	4175
4	Горлівка	54	889	19412	42	684	15133	564	11652	25	284	5384	4	83	2089	9	228	11880	61.2%	11880	61.2%	7532	38.8%	7532	38.8%	11880	7532
5	Донецький	12	176	3712	9	114	2319	87	1674	5	49	881	3	82	1383	11	209	1883	50.7%	1883	50.7%	1829	48.3%	1829	48.3%	1883	1829
6	Дзержинськ	16	240	4951	9	118	2176	114	2102	6	64	1005	6	112	2564	58	1523	3625	73.2%	3625	73.2%	1326	26.8%	1326	26.8%	3625	1326
7	Дніпропетровськ	11	180	4315	9	138	3258	138	3258	9	138	3258						3258	75.5%	3258	75.5%	1057	24.5%	1057	24.5%	3258	1057
8	Донецький	18	255	5976	15	208	4789	175	4052	5	56	1256						4052	88.0%	4052	88.0%	1914	32.0%	1914	32.0%	4052	1914
9	Донецький	5	79	1812	5	79	1812	58	1237	2	19	295							100.0%		100.0%	1237	68.3%	1237	68.3%	1237	1237
10	Донецький	14	214	4635	13	189	4024	147	2762	7	62	958	1	25	611	6	137	2899	92.9%	2899	92.9%	1736	37.5%	1736	37.5%	2899	1736
11	Єнакієве	25	414	9315	14	234	5429	152	3284	8	95	1905	5	94	2143	15	182	3466	56.0%	3466	56.0%	5849	62.8%	5849	62.8%	3466	5849
12	Жданівка	3	40	1023	2	20	523	15	369									456	66.7%	456	66.7%	567	55.4%	567	55.4%	456	567
13	Кіровоград	3	82	2044	2	51	1347	27	671	0								1	31	747	13	265	66.7%	936	44.7%	1158	55.3%
14	Костянтинівка	14	262	5622	11	208	4558	129	2730	4	50	1090	1	24	538	1	18	2748	48.9%	2748	48.9%	2874	51.1%	2874	51.1%	2748	2874
15	Краматорськ	32	684	15203	25	555	12404	272	6148	4	55	1054	7	129	2787	38	686	8844	45.0%	8844	45.0%	8369	55.0%	8369	55.0%	8844	8369
16	Красноармійськ	16	273	7171	14	249	6507	245	6423	13	227	5993						6423	89.6%	6423	89.6%	748	10.4%	748	10.4%	6423	748
17	Кр. Лиман	22	255	4031	19	183	2620	182	2568	18	170	2248	2	61	1276	23	384	2690	74.2%	2690	74.2%	1041	25.8%	1041	25.8%	2690	1041
18	Майлівка	68	1138	27278	65	1062	25316	697	15763	26	270	5587	2	51	1259	14	284	16047	58.8%	16047	58.8%	11231	41.2%	11231	41.2%	16047	11231
19	Маріуполь	68	1422	34604	35	725	1709	449	10071	8	137	3068	12	321	8030	72	1527	11598	33.5%	11598	33.5%	23008	66.5%	23008	66.5%	11598	23008
20	Новоградівка	4	57	1237	3	48	1056	48	1056	3	48	1056						1056	85.4%	1056	85.4%	181	14.6%	181	14.6%	1056	181
21	Селидове	12	170	4031	12	170	4031	152	3624	6	74	1632						3624	89.9%	3624	89.9%	407	10.1%	407	10.1%	3624	407
22	Слов'янськ	25	445	10896	19	301	7088	256	5881	9	107	2328	3	78	1975	33	787	6778	62.2%	6778	62.2%	4118	37.8%	4118	37.8%	6778	4118
23	Сніжне	15	241	4824	10	116	2680	99	1852	7	69	1006	3	100	2269	31	557	2239	46.4%	2239	46.4%	2585	53.6%	2585	53.6%	2239	2585
24	Торез	17	239	5397	13	170	3667	163	3417	8	90	1779	1	31	803	1	21	3438	63.7%	3438	63.7%	1859	36.3%	1859	36.3%	3438	1859
25	Вугледар	3	65	1532	2	38	895	38	895	2	38	895	1	27	637	7	150	1045	68.2%	1045	68.2%	487	31.8%	487	31.8%	1045	487
26	Харків	20	360	8672	9	159	3670	121	2733	3	41	822	8	170	4228	41	915	3648	42.1%	3648	42.1%	5024	57.9%	5024	57.9%	3648	5024
27	Шахтарськ	16	233	5162	12	135	2723	127	2571	9	103	2130	2	61	1620	10	226	2797	54.2%	2797	54.2%	2365	45.8%	2365	45.8%	2797	2365
28	Ясинувата	7	116	2697	2	41	1031	27	667									739	25.5%	739	25.5%	2158	74.5%	2158	74.5%	739	2158
Разом по містах		675	11533	274605	422	6863	142001	5213	114715	215	2600	5060	113	2506	62016	681	14917	129632	62.5%	129632	62.5%	144973	37.5%	144973	37.5%	129632	144973
29	Олександрівський	17	155	1606	17	155	1606	153	1589	15	134	1419						1589	98.9%	1589	98.9%	17	1.1%	17	1.1%	1589	17
30	Амвросіївський	26	254	3365	22	154	1894	141	1671	16	104	1154	3	82	1581	35	599	2170	83.9%	2170	83.9%	1225	36.1%	1225	36.1%	2170	1225
31	Артемівський	28	242	2891	28	242	2891	232	2746	24	187	1856						2746	95.0%	2746	95.0%	145	5.0%	145	5.0%	2746	145
32	Білогородський	24	266	3352	18	204	2633	185	2275	15	153	1687						2275	75.0%	2275	75.0%	1077	32.1%	1077	32.1%	2275	1077
33	Волноваський	46	519	7151	37	485	5284	421	4021	24	227	2362	4	79	1561	34	586	4607	64.4%	4607	64.4%	2544	35.6%	2544	35.6%	4607	2544
34	Волноваський	19	189	2520	9	68	670	68	670	9	68	670	1	24	440	12	197	867	34.4%	867	34.4%	1653	65.6%	1653	65.6%	867	1653
35	Донецький	10	84	1241	10	10	1241	93	1229	9	83	1096						1229	90.0%	1229	90.0%	12	1.0%	12	1.0%	1229	12
36	Костянтинівський	21	179	2025	18	145	1502	144	1494	17	135	1394						1494	73.8%	1494	73.8%	531	26.2%	531	26.2%	1494	531
37	Красноармійськ	18	174	1816	17	155	1584	155	1584	17	155	1584	1	19	232	11	134	1718	94.6%	1718	94.6%	88	5.4%	88	5.4%	1718	88
38	Мар'їнський	33	424	6611	21	238	3108	218	2885	19	187	2282	12	186	3503	40	648	3333	50.4%	3333	50.4%	3278	48.6%	3278	48.6%	3333	3278
39	Новозаводський	19	231	2901	13	138	1381	138	1381	13	138	1381	3	64	1165	26	395	1756	80.5%	1756	80.5%	1145	30.5%	1145	30.5%	1756	1145
40	Першотравневий	13	146	1973	8	76	622	76	569	6	55	458						569	28.8%	569	28.8%	1404	71.2%	1404	71.2%	569	1404
41	Слов'янський	20	215	2531	19	206	2468	204	2445	18	189	2151						2445	95.0%	2445	95.0%	88	3.4%	88	3.4%	2445	88
42	Старобільський	20	288	4235	13	133	1679	130	1641	11	113	1384	4	104	2126	49	887	2528	66.0%	2528	66.0%	1707	40.3%	1707	40.3%	2528	1707
43	Тельманівський	19	185	2345	16	163	2003	133	1519	11	79	746						1519	84.2%	1519	84.2%	826	35.2%	826	35.2%	1519	826
44	Шахтарський	14	126	1352	11	101	1117	101	1117	11	101	1117						1117	78.6%	1117	78.6%	235	17.4%	235	17.4%	1117	235
45	Ясинуватський	15	136	1750	12	90	994	85	960	9	62	665	1	24	398	11	165	1125	64.3%	1125	64.3%	625	35.7%	625	35.7%	1125	625
Разом по районах		362	3813	49695	289	2763	32457	2677	29476	244	2180	23386	29	582	10994	218	3611	33087	79.8%	33087	79.8%	16608	33.4%	16608	33.4%	33087	16608

**Кількість учнів 1-х класів за мовою навчання
2015-2016 навчальному році**

	Місто, район	2015-2016 навчальний рік	Мова навчання	
			українська	російська
1	Авдіївка	89	29	60
2	Артемівськ	909	469	440
3	Вугледар	189	105	84
4	Дзержинськ	485	359	126
5	Димитров	573	401	172
6	Добропілля	715	568	147
7	Дружківка	573	394	179
8	Костянтинівка	759	288	471
9	Краматорськ	1808	657	1151
10	Красний Лиман	507	377	130
11	Красноармійськ	936	859	77
12	Маріуполь	3965	1508	2457
13	Новоградівка	131	116	15
14	Селидове	455	455	0
15	Слов'янськ	1209	655	554
16	Олександрівський район	178	178	0
17	Артемівський район	385	293	92
18	Великоновосілівський р-н	399	229	150
19	Волноваський район	783	407	376
20	Володарський р-н	264	82	182
21	Добропільський район	147	147	0
22	Костянтинівський район	249	171	78
23	Красноармійський район	196	179	17

24	Мар'їнський район	546	255	291
25	Першотравневий район	241	71	170
26	Слов'янський район	328	316	12
27	Ясинуватський район	114	84	30
	обласна комун власність	227	169	58
		17360	9821	7519

**Кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів
з українською мовою навчання**

	2019/20 н.р.			2020/21 н.р. (оперативні данні)		
	усього	з українською мовою навчання	У % до загального підсумку	усього	з українською мовою навчання	У % до загального підсумку
Україна	14758	13584	92,0	14486	13611	94,0
У тому числі:						
Вінницька область	754	750	99,5	729	725	99,5
Волинська область	601	600	99,8	585	584	99,8
Дніпропетровська область	836	718	85,9	823	728	88,5
Донецька область	499	345	69,1	492	447	90,9
Житомирська область	619	617	99,7	603	602	99,8
Закарпатська область	654	536	82,0	625	509	81,4
Запорізька область	518	421	81,3	516	436	84,5
Івано-Франківська область	670	669	99,9	650	650	100,0
Київська область	684	679	99,3	687	683	99,4
Кіровоградська область	307	299	97,4	298	293	98,3
Луганська область	271	188	69,4	269	215	79,9
Львівська область	1173	1164	99,2	1161	1153	99,3
Миколаївська область	467	449	96,1	461	446	96,7
Одеська область	767	536	69,9	757	605	79,9
Полтавська область	585	583	99,7	567	565	99,6
Рівненська область	573	573	100,0	572	572	100,0
Сумська область	403	390	96,8	388	384	99,0
Тернопільська область	692	692	100,0	681	681	100,0
Харківська область	721	547	75,9	715	551	77,1
Херсонська область	406	374	92,1	384	360	93,8
Хмельницька область	636	634	99,7	610	608	99,7
Черкаська область	544	541	99,4	521	518	99,4
Чернівецька область	394	318	80,7	388	313	80,7
Чернігівська область	477	475	99,6	464	463	99,8
м.Київ	507	486	95,9	540	520	96,3

АНКЕТА ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЦІЛЬОВОГО ОПИТУВАННЯ ШКОЛЯРІВ ТА СТУДЕНТІВ

МОВНА СИТУАЦІЯ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Шановні колеги!

Просимо Вас відповісти на наші запитання, поставивши довільну позначку у вільному полі поряд з одним із запропонованих варіантів відповіді.

***Обов'язкове поле**

Електронна адреса *

Ваша електронна адреса _____

Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови у Вашому населеному пункті за останні 10 років? *

- ☐ Відбулися значні зміни на краще
- ☐ Відбулися незначні зміни на краще
- ☐ Нічого не змінилося
- ☐ Відбулися незначні зміни на гірше
- ☐ Відбулися значні зміни на гірше
- ☐ Важко відповісти

Чи престижно зараз в Україні розмовляти українською мовою? *

- ☐ Престижно (престижно+швидше престижно, ніж непрестижно)
- ☐ Непрестижно (непрестижно+швидше непрестижно, ніж престижно)
- ☐ Питання некоректне
- ☐ Важко відповісти

Чи престижно зараз в Україні розмовляти російською мовою? *

- ☐ Престижно (престижно+швидше престижно, ніж непрестижно)
- ☐ Непрестижно (непрестижно+швидше непрестижно, ніж престижно)
- ☐ Питання некоректне
- ☐ Важко відповісти

Чи відповідає сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення у Вашому населеному пункті її статусу державної мови? *

- ☐ Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус
- ☐ Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу
- ☐ Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус
- ☐ Важко відповісти
- ☐ Інше

Чи відповідає сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення у Вашому населеному пункті її статусу державної мови? *

- ☐ Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус
- ☐ Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу
- ☐ Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус
- ☐ Важко відповісти
- ☐ Інше

Як ви оцінюєте власний рівень володіння українською мовою? *

- ☐ Відмінно
- ☐ Відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
- ☐ Дуже добре
- ☐ Добре
- ☐ Задовільно
- ☐ Незадовільно

У населеному пункті, де Ви мешкаєте (працюєте, навчаєтеся, відвідуєте родичів – потрібне обрати), скільки державних службовців, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в державних установах? *

	Майже ніхто	Значно менше половини	Приблизно половина	Значно більше половини	Майже всі	Важко відповісти
Мешкаю	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Працюю	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Навчаюсь	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Відвідную родичів	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Якою мовою виконано вивіски освітніх установ у Вашому населеному пункті? *

- ☐ Переважно українською мовою
- ☐ Рівною мірою українською та російською мовами
- ☐ Переважно російською мовою
- ☐ Іншою мовою / мовами
- ☐ Важко відповісти

У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки вчителів, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у закладах середньої освіти? *

- ☐ Майже ніхто
- ☐ Значно менше половини
- ☐ Приблизно половина
- ☐ Значно більше половини
- ☐ Майже всі
- ☐ Важко відповісти

У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки вчителів на Вашу думку, поза заняттями розмовляє українською мовою у закладах середньої освіти? *

- ☐ Майже ніхто
- ☐ Значно менше половини
- ☐ Приблизно половина
- ☐ Значно більше половини
- ☐ Майже всі
- ☐ Важко відповісти

Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі? *

- ☐ Українською
- ☐ Російською
- ☐ Українською та російською
- ☐ Інше: _____

Якою мовою найчастіше Ви спілкувалися з друзями на перервах? *

- ☐ Українською
- ☐ Російською
- ☐ Українською та російською
- ☐ Інше: _____

Якою мовою Ви зазвичай звертаєтесь до вчителів? *

- ☐ Українською
- ☐ Російською
- ☐ Українською та російською
- ☐ Інше: _____

Якою мовою Вам відповідають вчителі? *

- ☐ Українською
- ☐ Російською
- ☐ Українською та російською
- ☐ Інше: _____

Чи траплялися у Вас під час перебування у школі (університеті) конфліктні ситуації через мову? *

- ☐ Так
- ☐ Ні

Якщо так, то що було причиною конфлікту?

- ☐ Зауваження вчителя (викладача) про дотримання мовного режиму, з яким Ви не погоджуєтесь
- ☐ Ваше зауваження вчителю (викладачу)
- ☐ Нерозуміння одне одного, бо користувалися різними мовами
- ☐ Намагання подратувати вчителя (викладача)
- ☐ Упереджене ставлення до Вас з боку вчителя (викладача)
- ☐ Інше: _____

Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися? *

- ☐ Здебільшого українською
- ☐ Здебільшого російською
- ☐ Українською і російською однаковою мірою
- ☐ Важко відповісти

Як Ви думаєте, які наслідки двомовності в освітньому просторі?

- ☐ Це не має жодних наслідків
- ☐ Наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами
- ☐ Наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомовному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови
- ☐ Наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання сплутуються через що ми робимо більше помилок
- ☐ Інше: _____

Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення вимоги до всіх держслужбовців, зокрема й керівників закладів освіти, обов'язкового вільного володіння українською мовою?

- ☐ Підтримую
- ☐ Не підтримую
- ☐ Важко відповісти

Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у робочий час у навчальних закладах з навчанням українською мовою педагогічними працівниками та учнями (студентами) має обов'язково використовуватись українська мова? Відповідь аргументуйте. *

Ваша відповідь _____

Як Ви розумієте термін "суржик"? *

Ваша відповідь _____

Висловіть своє ставлення до використання суржика в усному мовленні. *

Ваша відповідь _____

Окресліть основні причини використання суржика в усному мовленні. *

Ваша відповідь _____

Що б Ви змінили у мовному середовищі школи? *

Ваша відповідь _____

Назва населеного пункту *

Ваша відповідь _____

Вік *

Ваша відповідь _____

Освіта *

- ☐ Школяр
- ☐ Студент
- ☐ Закінчив навчання у ВНЗ
- ☐ Інше: _____

Навчальний заклад *

Ваша відповідь _____

Мова повсякденного спілкування *

- ☐ Українська
- ☐ Російська
- ☐ Українська і російська однаковою мірою
- ☐ Інше: _____

Копії ваших відповідей буде надіслано на вказану електронну адресу.

Надіслати

Ніколи не вказуйте паролі в Google Формам.

